

Знакові видавничі осередки України

ДО ДРУКУ

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ЄРЕПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК

5

ВИЗ
Ш

ЄРЕПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК

5

ичний
пурний

МІСЯЧНИК

5

До друку.

ЗНАКОВІ ВИДАВНИЧІ ОСЕРЕДКИ
УКРАЇНИ

НАС
НАС
НАС

ДО ДРУКУ

ЦЕНТРАЛЬНИЙ
ІСТОРИКОКУЛЬТУРНИЙ
ІНСТИТУТ НАМН

Проект «До друку» здійснюється громадською організацією «Читомо» у межах грантової програми «Дослідження історико-культурної спадщини» Українського культурного фонду.

Проект ставить собі за мету вивчити й популяризувати знакові видавничі осередки, які працювали на території України з початку зародження книговидавництва й до доби незалежності або діяли в діаспорі.

- розширити знання про видавничі осередки як явище у культурі й історії України;

- повернути в сучасний культурний контекст бренди видавничих осередків, які діяли на території України;

- популяризувати концепцію українського книговидання, що формувалося під впливом мультикультурного, багатоконфесійного середовища та європейського книгодрукування.

АВТОРИ

Валентина Бочковська, Світлана Позіховська, Микола Тимошик, Галина Листвак, Анастасія Ковалишин, Вікторія Хоню, Надія Подоляка, Тарас Гриніський, Наталія Бондар, Ярина Цимбал. Оксана Іванченко, Дмитро Палій, Ірина Грабовська, Богдан Бочковський, Марія Гринько.

КУРАТОРКА

Оксана Хмельовська

РЕДАКТОР

Олександр Мимрук

Онлайн-сторінка проекту

ЦІЛІ ПРОЄКТУ

ДИЗАЙНЕРКА

Олеся Бачинська

Український культурний фонд — державна установа, створена у 2017 році, на підставі відповідного Закону України, з метою сприяння розвитку національної культури та мистецтва в державі, забезпечення сприятливих умов для розвитку інтелектуального та духовного потенціалу особистості та суспільства, широкого доступу громадян до національного культурного надбання, підтримки культурного розмаїття та інтеграції української культури у світовий культурний простір. Діяльність фонду, згідно з чинним законодавством, спрямовується та координується Міністерством культури України. Підтримка проектів Українським культурним фондом здійснюється на конкурсних засадах.

ЗМІСТ

ЗМІСТ

06
06
08
09
10
12
12
15
27
43

Резюме
Методологія
Цільова аудиторія проекту
Обмеження дослідження
Вступ
Аспекти, рекомендовані до розгляду при дослідженні видавничих осередків
Таймлайн

Острозька друкарня – найдавніший після Львова осередок друкарства
Книжковий Вертоград Печерський
Мандрівні друкарі – відчайдушні фрілансери ранньомодерного часу

57
69
83
97
111
123
137
149
161
173
187
203
213
225
239
259
271
284
289

Чернігівські Атени й книговидання давньої Гетьманщин
Гора Почаївська: сторінки історії Почаївської друкарні
Товариство «Руська бесіда»: видавничий рух від московфільського «язичія» до національного пробудження
Київський «Вік»: від студентського гуртка до впливового видавництва
Як «Українсько-руська Видавнича Спілка» підвалини видавничої справи заклала
«Час»: видавництво, народжене і затребуване часом
Видавництво «Рух»
За межами ситуативних вимог та чинних стандартів суспільства країни Рад
«Книгоспілка»: як видавати і продавати книжки
Українська «Сурма» в центрі Нью-Йорка
«Дніпро» – понад 100 літ у річищі художньої літератури
Науковою думкою багатіємо
Між двох вогнів: концерн «Українська Преса»
Як «Мистецтво» створює цілісну картину української культури
«Веселка» у кожному домі
Видавнича діяльність на «Планеті ДіПі»
Українська Видавнича Спілка
Видавництво «Смолоскип» – між різних вогнів і на різних континентах

Ключові спостереження
Рекомендовані видавничі осередки для подальших досліджень

Проект спрямований на вивчення знакових видавничих осередків, які працювали на території України з початку зародження книговидавництва й до доби незалежності, або діяли в діаспорі. Він окреслює передумови зародження книговидавництва на території України, спростовує багаторічні пропагандистські наративи про спільну історію друку «трьох братніх народів» та показує формування світогляду українських читачів у багатоконфесійному, мультикультурному середовищі, за міжнародної співпраці. Результатом проекту стали 20 науково-популярних лонгвідів про історію і контент видавничих осередків, що об'єднують українських книгознавців, істориків у перепрочитанні історії видавничої справи України. Водночас для широкої аудиторії команда проекту підготувала відеоролики-дислеймери, які у популярній формі розповідають про історію українського книговидавництва.

МЕТОДОЛОГІЯ

Проект здійснювався відповідно до кураторського підходу, що базувався на чітко визначених принципах відбору. До фокуса дослідження обрані знакові, найважливіші видавничі осередки, які існували на території України в різний час, або були організовані українцями в діаспорі та впливали на формування культурного процесу, задаючи стандарти й розвиваючи традицію українського книговидавництва. Серед принципів відбору: географічна та культурна належність до ареалу поширення української культури; значущість спадку в історичному вимірі; унікальність видавничого осередку як культурної інституції; охоплення різних періодів історії українського книгодрукування.

До переліку відібраних видавничих осередків потрапили 20 інституцій, які існували у різні періоди української історії й репрезентують широку різноманітність підходів до організації друкарської справи, а також показують складні культурні й історичні умови, в яких довелося існувати українській книзі в різні періоди:

06

07

ДРУКАРНЯ КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ **1578**

ДРУКАРНЯ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ **1615**

МАНДРІВНІ ДРУКАРНІ **1618**

ЧЕРНІГІВСЬКА ДРУКАРНЯ **1675**

ПОЧАЇВСЬКА ДРУКАРНЯ **1732**

ТОВАРИСТВО «РУСЬКА БЕСІДА» **1869**

ВИДАВНИЦТВО «ВІК» **1895**

УКРАЇНСЬКО-РУСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА **1899**

ВИДАВНИЦТВО "ЧАС" **1908**

ВИДАВНИЦТВО «РУХ» **1917**

КНИГОСПІЛКА **1918**

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ МИРОНА СУРМАЧА **1918**

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРО» **1919**

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» **1922**

КОНЦЕРН «УКРАЇНСЬКА ПРЕСА» **1923**

ВИДАВНИЦТВО «МИСТЕЦТВО» **1932**

ВИДАВНИЦТВО «ВЕСЕЛКА» **1934**

ДРУКАРСТВО У ТАБОРАХ ДІПІ **1945**

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА **1949**

ВИДАВНИЦТВО «СМОЛОСКИП» **1967**

ПІД ЧАС ДОСЛІДЖЕННЯ МАТЕРІАЛІВ

АВТОРИ ПРОЄКТУ ЗАСТОСУВАТИ ТАКІ МЕТОДИ:

Метод аналізу та синтезу. Діяльність видавничих осередків формується залежно від багатьох чинників, серед яких матеріально-технічна база, географічне розташування, культурний і політичний клімат доби, запити аудиторії тощо. Ці інституції можуть розглядатися з перспективи окремих аспектів або як цілісні явища на перетині багатьох факторів. Водночас сам видавничий репертуар осередків розглядається з ідеологічних, політичних, соціальних, культурних контекстів.

Порівняльний аналіз зокрема дозволив означити характеристики як окремих видавничих осередків, простежити їхній розвиток, так і краще зрозуміти динаміку й зміни культурного середовища України у різний час.

Історичний метод дозволяє поглянути на видавничі осередки різних епох в контексті історичних подій, повсякдення і постатей, що творили ці інституції.

Метод експертних оцінок забезпечив збалансований погляд на видавничі осередки. За підсумками дослідження автори написали 20 науково-популярних, аналітичних лонгвідів, які розкрили проблематику епохи, специфіку друкарської справи з різних оптик, зокрема з матеріально-технічної, історичної, мистецької, редакторської й організаційної.

ЦІЛЬОВА АУДИТОРІЯ ПРОЄКТУ:

Дослідники, науковці та студенти, які працюють у секторах: «культура», «історія», «бібліотечна справа», «діловодство», «образотворче мистецтво», «дизайн», «мистецтво», «журналістика та інформація», «видавнича справа й редагування», «філософія», а також у напрямках: «літературознавство», «мовознавство», «українознавство», «літературне джерелознавство і текстологія», «теорія та історія культури», «прикладна культурологія», «культурні практики», «документознавство й архівознавство», «книгознавство, бібліотечознавство» тощо. Вищезазначені категорії можуть використовувати систематизовану інформацію, предмета дослідження у власних наукових роботах, а унікальні формати 20 науково-популярних досліджень-лонгвідів зможуть стати прикладами роботи з джерелами та їхнього аналізу, який ґрунтується на міждисциплінарному, кураторському підході.

Міжнародні організації, що вивчають пострадянську та українську культуру і мистецтво. Результати проєкту допоможуть їм краще зрозуміти тодішній культурний контекст, історію і культуру України.

Бібліотеки електронних копій рукописної та друкованої культурної спадщини, які потребують напрацьованих моделей популяризації й систематизації історії книги й друкарства в Україні.

Сучасні видавці, друкарі, редактори, для яких матеріали проєкту можуть стати джерелом кращого розуміння унікальності української книговидавничої традиції, її самобутності.

Ілюстратори, художники, дизайнери, які можуть використати результати проєкту для створення своїх кураторських виставок, статей, подальших досліджень.

Безпосередня аудиторія культурно-видавничого проєкту «Читомо», а також ширші кола громадськості, які мають потребу в ознайомленні з важливими віхами в історії української культури. Всіх їх поєднує інтерес до історії України, її культурної спадщини. Вони прагнуть оновити знання в цій сфері чи отримати нову інформацію, максимально об'єктивну, позбавлену, наприклад, радянського ідеологічного забарвлення.

ОБМЕЖЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Під час здійснення дослідження виникли такі обмеження:

Короткий часовий проміжок: дослідження тривало протягом липня й до жовтня 2023-го року, як і було встановлено часовими обмеженнями проєкту. За цей період команді вдалося розшукати та отримати доступ лише до частини матеріалів, потрібних для всеохопного дослідження – деякі музеї, приватні колекціонери та архіви, які мають продукцію, створену українськими видавничими осередками, з різних причин не встигли надати авторам дослідження свої примірники та відреагувати на офіційні запити.

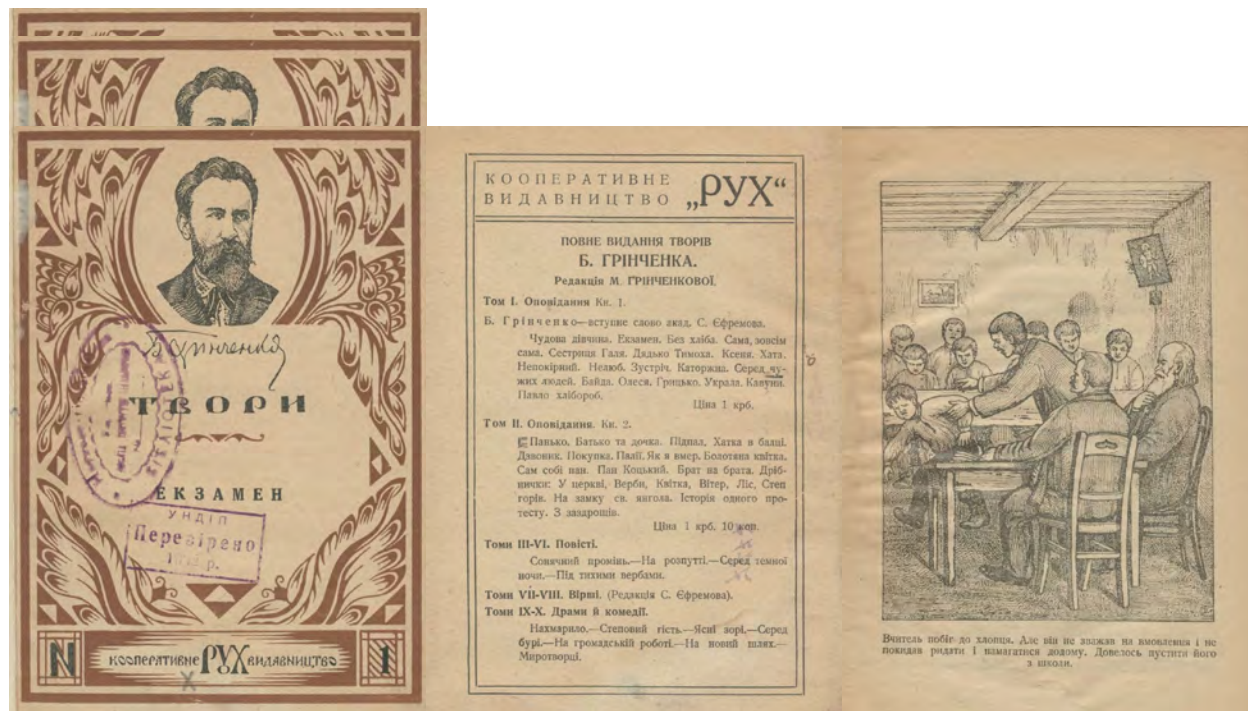
Географія: рідкісні примірники друкованої продукції та залишки матеріально-технічної бази видавничих осередків перебувають в різних містах не лише України, але й світу, частина з них є лише у приватних колекціях в українській діаспорі, що значно ускладнює фізичний доступ до цих матеріалів.

Втрачені матеріали: значна частина матеріального спадку видавничих осередків втрачена або знищена через постійні зміни політичного та культурного клімату в різні часи української історії, репресії діячів, пов'язаних з цими осередками, а також через катаклізми, воєнні дії та географічну розосередженість, яка часто ставала на перешкоді збереженню спадщини (приватні видавництва на еміграції, друк у таборах ДіПі тощо). Це унеможливило цілковиту реконструкцію історії та аналіз видавничого репертуару частини осередків.

Активні воєнні дії: окупація територій, на яких розташовані архіви й фонди бібліотек, знищення раритетної видавничої спадщини окупантами також обмежили можливості поглибити дослідження й не дозволили повною мірою використати наявні у межах України матеріали.

80

60

Вступ

Історія українського друкарства як самодостатньої галузі протягом багатьох десятиліть підвужувалась імперськими міфами. Довгий час вона писалася не вітчизняними вченими, а російськоімперськими, а згодом й радянським, здебільшого в Петербурзі й Москві. І хоча українці робили свої спроби, може, не цілком вдалі й не завжди сміливі у пошукові витоків книжкової справи в Україні (показовими у цьому плані є дослідження Михайла Максимовича, Миколи Костомарова, Івана Огієнка), але така ситуація породила дві цілком протилежні концепції. За однією, походження українського друкарства слід виводити від Московського царства як «головного спадкоємця Русі». На думку імперських істориків, саме Москва дала два відгалуження українського й білоруського друкарства. Головний аргумент цієї концепції засновується на тому, що після заснування першої друкарні в Росії в 1564 році (рік виходу «Апостола» в Москві) перший російський друкар Іван Федоров (Федорович) через вісім років, прибувши через Білорусь в Україну, до Львова, засновує там друкарню і 1574 року видає «Апостола». Ця дата і визначалася початком заснування українського друкарства.

Друга концепція, яка протистоїть російсько-радянській, сформульована західними вченими, і полягає у тому, що друкарство на терени України прийшло із заходу ще задовго до того, як Федоров переїхав до Львова з Московії. Факт існування друкарства на західноукраїнських землях у дофедоровський період обстоюють учені, яких важко запідозрити в прихильності до українського національного руху, а отже, в упередженості чи суб'єктивізмі на користь першості українського друкарства над російським. Наприклад О. Мацюк небезпідставно вважає безперечним існування друкарні у Львові ще починаючи з 1460 року, а першодрукаря Степана Дропана — «зачинателем українського друкарства».

Як зазначає академік Микола Тимошик у своїй праці «Історія видавничої справи», маючи вагомий аргументи, сьогодні можна вже без будь-яких застережень однозначно тлумачити напис на надмогильній плиті Федоровича як визнання факту існування українського друкарства у Львові задовго до його приїзду: «Іван Федорович, друкар москвитин, котрий своїм заходом занедбане друкарство обновив».

Отже, враховуючи існування розрізаних концепцій та поглядів на історію друкарства в Україні, велика кількість наших громадян досі живе з інертними, радянськими уявленнями про цю галузь, що безумовно підважує образ української культури як самодостатнього явища. «Західна» концепція, яка підтримана багатьма незаангажованими вченими переважно живе в академічному середовищі й потребує популяризації серед широких мас.

10

11

Проект «До друку» дозволяє дослідити й проаналізувати діяльність найважливіших українських видавничих осередків минулого й реконструювати тяглість традиції друкарства в нашій країні та діаспорі. Для того, щоб отримати комплексний зріз, ми долучили до дослідження видавничі осередки різних епох й географічної локалізації. Серед них **Друкарня Львівського братства** - одна з найбільших, що активно працювала майже 2 сторіччя і видала 200 назв видань, серед яких знакові релігійні книги, які стануть зразками друкарських стандартів на багато десятиліть вперед. **Друкарня князів Острозьких** (1578-1602, 1606-1612) - найстаріша після Львова й примітна тим, що там працював сам Іван Федорович на запрошення князя Костянтина Острозького. **Друкарня Києво-Печерської лаври** - яка утворена 1615 року Єлисеєм Плетенецьким і до середини XVII століття надрукувала 54 видань церковнослов'янською мовою з елементами української та 18 видань польською та латинською мовами, ставши важливим культурним осередком доби бароко. **Чернігівська друкарня** - заснована близько 1675 Лазарем Барановичем у Новгороді Сіверському, а 1679 перенесена до Чернігова. На початку XVIII століття Чернігівська друкарня за величиною продукції була третьою після Києва і Львова.

Окремо варто виділити явище **мандрівних друкарень** як окремого видавничого бренду, що об'єднав під собою приватні друкарні, які не мали постійного осередку діяльності. Це унікальне явище у культурному житті України першої половини XVII століття.

Пізніше, у другій половині XIX століття, з появою нової української літератури, внормованої письмовою українською мовою та з розвитком національної свідомості, вітчизняне книговидання також починає набирати нових обертів. Тому у фокус дослідження потрапила **Українсько-руська видавнича спілка** - акціонерне товариство, яке засноване наприкінці століття і яким керували Михайло Грушевський, Іван Франко та Володимир Гнатюк у Львові. А **Видавництво "Вік"**, що постало у 1895 році, займалося видавничою діяльністю вже у Києві. "Вік" надрукував 331 книгу загальним накладом 1,7 млн примірників. На Буковині працювало товариство **"Руська Бесіда"**, видання якого поширювалися далеко за межі регіону.

Видавництво "Час" - також зробило великий внесок у розвиток українського друкарства. Воно діяло у Києві в 1908-20 роках. Воно мало друкарню і книгарню, а його капітал з часом перевищив 1 млн рублів.

Видавництво «Рух», засноване 1917 у місті Вовчі й перенесене у грудні 1921 до Харкова, означило епоху переходу від визвольних змагань до утвердження радянської влади в Україні. Видавало здебільшого твори українських дореволюційних письменників, призначених для масового поширення. Тут варто згадати й **«Книгоспілку»**, що діяла у Києві (1918-20), Харкові (1923-31) й Одесі та орієнтувала свою роботу на село, видавала багато підручників.

Історію українського книговидання у радянський період не можливо уявити без **«Наукової думки»**, **«Мистецтва»**, **«Дніпра»** та **«Веселки»** - чи не найголовніших видавництв УРСР, що мають довготривалу й насичену історію і надзвичайно багатий видавничий репертуар, за яким можна простежити ідеологічні та інші зміни у радянському книгодрукуванні протягом майже всього XX століття.

На тих територіях України, куди радянська влада дісталася не відразу, також динамічно розвивалася книговидавнича справа, але в умовах ринкового ладу. Яскравим свідченням цього став концерн **«Українська Преса»**, що існував 1923-1939 роках у Львові й був створений Іваном Тиктором на комерційній базі, Приклад успішної діяльності видавничого підприємства як бізнес-моделі ще 100 років тому.

Водночас українське друкарство розвивалося і за кордоном. Зокрема **Українська Видавнича Спілка** - була заснована з метою створення матеріальної бази для видавання журналу «Визвольний Шлях», який почав виходити 1948 року заходами британського осередку Організації Українських Націоналістів. А наполеглива **видавнича діяльність Мирона Сурмача** у США залишила нам історію створення першої української книгарні на Манхеттені.

Займалися друкарством українці й у **таборах ДіПі**, що існували з 1945 до початку 1950-х років для переміщених осіб на території Західної Німеччини, Австрії та Італії. Загалом до таких таборів потрапили близько 200 000 українців, які прагнули не лише врятуватися від радянської влади, але й задовольнити свої культурні потреби.

Результати дослідження можуть відігравати роль фундаменту для науковців та студентів, дотичних до сфери книговидання й друкарства, популяризаторів української культури й журналістів, які створюють публіцистичні та пізнавальні проекти для широкої аудиторії, що не знайома з багатьма культурними явищами України.

Окрім того, поширення знань про друкарську традицію України сприятиме посиленню національної ідентичності, допоможе чіткіше відділити українську культуру від імперських наративів і контекстів інших, зокрема й сусідських культур, покаже її самодостатність й автономність в різних часових періодах і політично-соціальних умовах.

АСПЕКТИ, РЕКОМЕНДОВАНІ ДО РОЗГЛЯДУ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ВИДАВНИЧИХ ОСЕРЕДКІВ:

Результатом дослідження кожного з видавничих осередків, відібраних до проекту кураторам, стали науково-популярні статті, які висвітлюють нюанси функціонування обраних інституцій, їхню видавничу та редакційну історію, тематичне спрямування, а також історичні й культурні контексти.

Зокрема команда проєкту рекомендувала звернути увагу на такі аспекти у вивченні об'єктів дослідження:

Матеріально-технічна база — відомості про технічне наповнення друкарських цехів, обладнання, приміщення редакцій і друкарень, доступні способи друку й сировини (паперу), а також зміни цих складових у різні періоди існування видавничого осередку.

Структура й внутрішня організація — інформація про юридичні аспекти існування видавничого осередку, його підпорядкування, керівництво, склад персоналу й взаємодію між різними відділами чи підрозділами.

Персоналії й редакційна політика — люди, які дотичні до створення видавничого осередку, редактори, ілюстратори, автори та їхній вплив на формування видавничого репертуару і його характеристик.

Видавничий репертуар — які видання випускалися у межах видавничого осередку, їхня жанрова приналежність, тематична спрямованість, формат, мова та аудиторія.

Історичний контекст та культурне значення — умови часу і місця, в яких довелися працювати видавничому осередку, причини його виникнення та функція, яку він відіграв у культурному просторі України в час свого існування. Сучасний спадок осередку і його вплив на теперішній стан галузі.

ТАЙМЛАЙН

Українська друкарська справа протягом своєї довгої історії розвивалася в дуже різних історичних умовах. На ній позначалася зміна державних устроїв та ідеологічних парадигм, війни та економічні кризи.

1578
Друкарня князів Острозьких

1615
Друкарня Києво-Печерської лаври

1618
Мандрівні друкарні

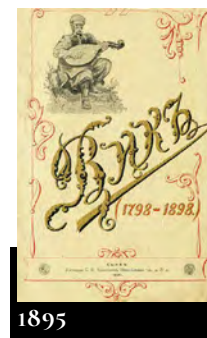
1675
Чернігівська друкарня

1732
Почаївська друкарня

1869
Товариство «Руська Бесіда»

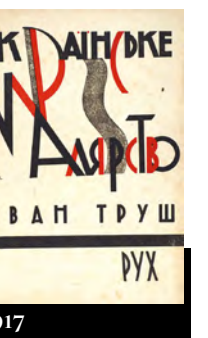
1895
Видавництво «Вік»

1899
Українсько-руська видавнича спілка

1908
Видавництво «Час»

1917
Видавництво «Рух»

1918
Книгоспілка

1918
Видавнича діяльність Мирона Сурмача

1919
Видавництво «Дніпро»

1922
Видавництво «Наукова думка»

1923
Концерн «Українська Преса»

1923
Видавництво «Мистецтво»

1934
Видавництво «Веселка»

1945
Друкарство у таборах ДіПі

1949
Українська Видавнича Спілка

1967
Видавництво «Смолокип»

12

13

Нестабільність українських державних утворень, потрапляння наших земель під владу сусідів та інші фактори змушували вітчизняних книгодрукарів пристосовуватись до часто несприятливих як матеріальних, так й ідеологічних умов. Про це свідчить не лише періодизація існування окремих знакових видавничих осередків і їхня географія, яка часто виходить за межі сучасної території України, але й видавничий репертуар, що нині слугує наочним свідченням культурної ситуації своєї доби.

Ω Ν Ι Ρ Κ Σ Γ Δ Ε Ζ Η Θ Ι Κ Λ Μ Ν Ξ Ο Π Ρ Σ Τ Φ Χ Ψ Ω

Острозька друкарня – найдавніший після Львова осередок друкарства

авторка
Світлана Позіховська

15

Говорячи про Острозьку друкарню, ми часто вживаємо слова – перший, перша, перше: Новий Завіт з Псалтирем (1580) – перша книга для «душопожитного» домашнього читання, Книжка Собрание вещей нужнейших Тимофія Аничя (1580) – перший в Україні алфавітно-предметний покажчик, він призначався для полегшення пошуку місць у Новому завіті, на які можна було б посилатися в полеміці, використовувати як цитати, епіграфи вдома та в школі, Острозька Біблія (1581) – перше повне друковане видання всіх книг Святого Письма церковно-слов'янською мовою, Хронологія Андрія Римши (1581) – перший друкований поетичний твір у східнослов'янських народів і перший друкований календар у хронології з подіями старозавітної історії і назвами місяців українською, білоруською, гебрійською мовами, набраними кириличним шрифтом, лист князеві Острозькому Івана Вишенського – єдина прижиттєва публікація письменника в «Книжиці о єдиній православної істинній вірі» (1598).

Цей список можна продовжувати як стосовно репертуару видань, так і стосовно новаторських та прогресивних методів поліграфії.

Острозька друкарня – історія

Про роль особистості

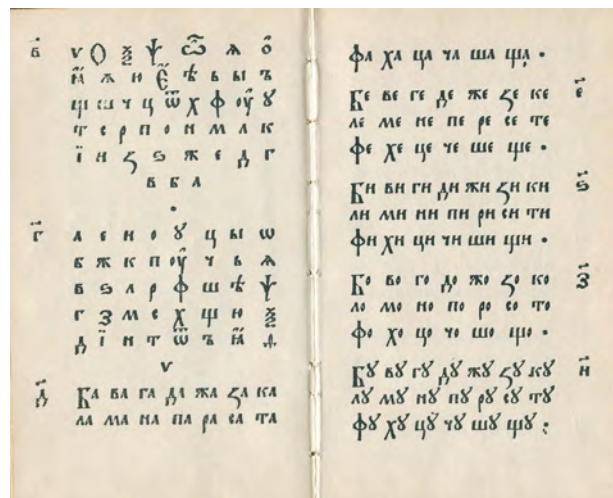
Без цілого ряду неймовірних особистостей історія Острозької друкарні могла б не відбутись взагалі і однозначно вона не була б такою значимою та яскравою. У літературі, в тому числі і професійній, Острозька друкарня інколи називається друкарнею Івана Федорова в Острозі, що не є коректним. Вона створена за ініціативи та на кошти князя Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького, одного з найвідоміших представників князівського роду Острозьких, який входив до кола найвпливовіших та найзаможніших князівських родів. Острозька друкарня Острозької Академії була втіленням в Україні витвореного у Західній Європі типу видавничого закладу при школі вищого типу та науково-літературному гуртку книжників. Довкола друкарні об'єдналися вчені, які писали, редагували або перекладали, та одночасно брали участь у виготовленні книги – така собі «академія наук» в мініатюрі. В Острозі працювали відомі українські інтелектуали того часу – Герасим і Мелетій Смотрицькі, Клірик Острозький, Василь Суразький, Христофор Філалет, Дем'яна Наливайко та інші.

Тривалий час тут працювали також білоруси, поляки, греки: Кирило Лукаріс, Ян Лятос, Андрій Римша, Симон Пекалід, Никифор Парасхес, відомий церковний та культурний діяч з Болгарії Діонісій Раллі Палолог [1].

Етапи діяльності друкарні

Федорівський етап

Острозька друкарня – друга за часом виникнення в Україні, створена в 70-х роках XVI ст. століття, проіснувала з перервами більше п'ятдесяти років. Перший етап її діяльності тісно пов'язаний з іменем відомого друкаря Івана Федорова, його умовно можна назвати «федорівським». Хронологічні рамки цього етапу: видання «Букваря» (18 червня 1578 року, перше видання друкарні князя Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького) друк Острозької Біблії (12 серпня 1581 року, першої повної слов'янської друкованої Біблії). В Острозі Федоров надрукував 5 із 12 книг – Буквар (Азбука) (1578), Новий Завіт з Псалтирем та Собрание вещей Тимофія Михайловича (1580), Хронологія Римші та Острозька Біблія (1581).

Другий етап

Після від'їзду Федоров друкарню взяв до своїх рук видатний педагог і письменник Василь Суразький. Під його керівництвом Острозька

Репродукція сторінки букваря (1578)

16

17

друкарня стала найпродуктивнішою на той час у Східній Європі – з 1594 по 1599 роки, за шість років, тут надруковано близько тринадцяти книг, з них тільки в одному 1598 році – сім. Друкарня мандрувала: після чергової великої пожежі вона відновила роботу в 1595 році в культурно-освітньому осередку Дерманського монастиря. Тут у 1603-1604 роках вийшов друком знаменитий Октоїх, перший в Україні, в якому частина текстів надрукована тодішньою літературною українською мовою. Принципово новим явищем стало двомовне видання – Лікарство на оспалий умисел чоловічий (1607) Дем'яна Наливайка, яке містило паралельно церковнослов'янський і український тексти.

Третій етап

Розпочався у 1605 році, коли вона повернулася до Острога. Після смерті Василя-Костянтина Острозького, 1608 року діяльність друкарні йде на спад. Останнє видання друкарні – Часослов датується 1612 роком. Це єдине видання, яке вийшло вже після смерті князя Костянтина Острозького. Тоді ж або трохи пізніше острозька друкарня припинила свою діяльність, бо вже в 1617 році її матеріали, зокрема шрифти, трапляються в новозаснованій друкарні Києво-Печерської лаври. [2].

Книги в Острозі видавались церковно-слов'янською, українською та грецькою мовами. Острозька друкарня не використовувала латинські шрифти, тільки кириличні

та грецькі, проте твори острозьких книжників друкувались різними мовами за межами Острога: польською – в аріанській друкарні Олексія Родецького у Кракові у 1597/1598 видано Апокрисис Христофора Філалета (Мартина Броневського) та Ектезис або коротке зібрання справ острозького пресвітера Ігнатія, латинською – Епіталаміум або віршований панегірик з нагоди шлюбу Яна Гербурта та Єлизавети Заславської з Острога (Львів, 1601) Симона Пекаліда, церковно-слов'янською – Діалог Мелетія Пігаса (Вільно, 1596) та Діоптра Віталія (Єв'є, 1612) тощо [3].

Про острозькі видання або репертуар друкарні

За підрахунками академіка Ярослава Ісаєвича, в Острозькій друкарні вийшло 28 видань загальним обсягом 1527 паперових аркушів. Репертуар друкарні вирізняється з-поміж інших українських видавничих закладів великою різноманітністю: навчальні книги – два видання Букваря – Буквар Івана Федорова 1578 року та його друге видання 1598 року (Книжиця словесенская рекомая граматика), три видання Часослова – 1598, 1602 та 1612, книги, яка в добу-кварний період, а пізніше і паралельно з букварем, використовувалась для навчання грамоті; літургійні тексти; патристична література, яка користувалась популярністю у всьому православному світі (Острозька друкарня започаткувала публікацію церковнослов'янських перекладів творів отців церкви –

Маргарит Івана Златоуста, Книжка о постничестві Василя Великого); поемічна література – праці Герасима Смотрицького, Христофора Філалета, Василя Суразького; оригінальні твори [4].

Крім книг, які збереглися, авторитетними дослідниками в ХІХ – на початку ХХ сторіччя описано ще декілька видань острозької друкарні, що не дійшли до нас, серед них: Ісповеданіє о ісхожденіі Святаго Духа (1588); Василь Костянтин Острозький. Обвещеніє (24. VI. 1595); Ісповеданіє о ісхожденіі Святаго Духа (1598) [5].

Острозька Біблія: листя аканту, квіти та козаки-херувими

Королевою українських книг називають Острозьку Біблію – перше повне видання всіх книг Святого Письма церковнослов'янською мовою. Видана форматом in folio, книга складається з п'яти частин, містить 628 аркушів або 1256 сторінок, 3 240 000 друкованих знаків – і жодної друкарської помилки чи опечатки. Текст розміщений у два стовпці, шрифт чіткий і легкий для читання (так званій «острозький»), стилізований під канцелярське письмо Волині того часу, що робило книгу більш доступною для розуміння. В Острозькій Біблії використані шість видів шрифтів – чотири кириличні та два грецькі.

Художнє оформлення Біблії дуже стильне та вишукане: герб Василя Костянтина Острозького, розкішна форта на титульному аркуші, для

якої друкар як зразок використав гравюру «Ісус Навин» Ергарда Шена, учня знаменитого Альбрехта Дюрера, що свідчить про знайомство майстра з кращими зразками європейського друкарства, кіноварна в'язь, яка прикрашає назви всіх розділів. Книга містить 1339 заставок, кінцівок, багато ініціалів, прикрашених рослинним орнаментом і листям аканту, виливні прикраси – листочки, зірочки, хрестики тощо. В оздобленні Острозької Біблії однозначно простежуються мотиви українських народних орнаментів [6].

Особливим декоративним елементом Острозької Біблії є маскарон у вигляді козака-херувима, що, без сумніву, демонструє спорідненість із поширеними зображеннями українських козаків. Обличчя суворе, крила промальовані не дуже ретельно і не викликають асоціацій з янгольськими, а швидше наводять на думку про військові та героїчні справи. Федоров, створюючи свого херувима, свідомо використовував деякі елементи, характерні для козаків: високо підбрита голова з чубом-оселедцем та довгі вуса. Сам друкар більше ніде не використовував цю декоративну прикрасу, зате відомо про 87 повторень із зображеннями цих янголів різними друкарями впродовж наступних майже двох століть.

Острозька Біблія

Побутування та поширення острозьких видань

Від Букварів до «rocketbooka»

Кому адресувались книги, які друкували в Острозі? Ми можемо говорити, що видання навчальної літератури (згадувані Букварі, Часовник) задовольняло насамперед потреби самої Острозької академії, вони також використовувались для домашнього навчання грамоті. Богословські, патристичні та полемічні твори використовувались під час богословських диспутів, дуже поширених у той час.

Малоформатне видання Нового Завіту з Псалтирем, надруковане стильним, але дуже дрібним шрифтом, який практично неможливо читати під час тривалої служби в погано освітленому храмі, дозволяє нам припустити, що це – перший своєрідний «rocketbook», який зручно було брати в дорогу та читати вдома. Великим попитом для домашнього читання користувались також книги отців церкви.

Попри високу вартість книг, вони розходились досить швидко, і не тільки тому, що накладі були незначними. Насамперед це зумовлювалось тим, що значна маса дорослого населення в Україні кінця XVI – початку XVII століть знала грамоту. Про це пише Павло Алеппський – архідіакон, мандрівник, письменник, син Антіохійського Патріарха Макарія, який супроводжував його під час подорожі з Дамаска до Московського царства. Його дорожні замітки – «Подорож патріарха

Макарія» є одним з найраніших арабомовних писемних джерел з історії України XVII століття. Не можна не помітити особливу повагу та глибокі симпатії автора до народу «землі козаків», рисами й традиціями якого він щиро захоплюється: «О, який це благословенний народ! І яка це благословенна країна!». «По всій землі русів, тобто козаків, ми помітили пречудову рису, що збудила у нас подив: усі вони, навіть більшість їхніх дружин і доньок, уміють читати і знають порядок церковних служб та церковні піснеспіви; У кожному місті безліч дітей, і всі вміють читати, навіть сироти, крім того, панотці не залишають сиріт напризволяще, аби ті невігласами вешталися вулицями, навчають грамоти» [7]. На тлі консервативної Європи з її класичними «трьома Ка» - Kinder, Küche, Kirche (діти, кухня, церква) це однозначно вражало.

Про те, що книги активно читались, нам розповідають маргінали на полях. Для прикладу, в нашій колекції є примірник Острозької Біблії з власницькими записами, коментарями до тексту та підкресленими рядками, які були важливі читачеві. Так, в Приповістях Соломонових підкреслений текст: «Три речі оці дивовижні для мене, і чотири, яких я не знаю: дорога орлина в повітрі, дорога зміїна на скелі, корабельна дорога в середині моря, і дорога мужчини при дівчині».

20

21

Якою була друкарня? Історичні міфи та реальність

В історії людства ще з античних часів існують книги-фантоми або історичні фальсифікати, які створювались з метою видати їх за історичне джерело.

Музейники інколи стають детективами при дослідженні невідомих сторінок історії. Авторіві статті в процесі створення експозиції Музею книги та друкарства Острога на початку 1980-х років довелося збирати матеріали про літераторів краю. З Польщі отримали рукописи Пантелеймона Юр'єва, випускника Острозької чоловічої гімназії, російського і польського письменника та журналіста. В одному з його рукописів є текст, присвячений історії острозької друкарні, де Юр'єв описує друкарню та її обладнання, а також згадує книгу – «Історія типографських мистецтв» Рехбандера (Відень, 1775 рік) з описом друкарні й двома гравюрами in folio (в аркуш), що зображають її інтер'єр. Звісно, мені дуже хотілось знайти цю книгу. В процесі спілкування з відомим львівським знавцем стародруків Федором Максименком виявилось, що згадка про цю книгу є також у статті львівського журналіста Олександра Новітного – "Острозька Біблія. У зв'язку з 350-річчям її видання в Острозі" (львівська газета "Неділя", № 45 за 1930 рік). Ймовірно, що саме нею послуговувався Юр'єв. Переглянули багато матеріалів і документів, написали багато листів, в тому числі і до Австрійської національної бібліотеки та Бодлі-

анської бібліотеки Оксфордського університету, на які прийшла відповідь, що книги з такими вихідними даними в їхніх збірках немає, і вона відсутня в будь-яких із відомих наукових каталогів. Безуспішними були також пошуки друкаря з таким іменем у біографічних словниках. Це – класичний приклад книги-фантома, історичного міфу, що описує речі, яких не існувало.

Ми досі не знаємо, як виглядав інтер'єр Острозької друкарні, зате досить точно можемо говорити про її обладнання та спеціалізацію майстрів-друкарів.

Перші друкарні були дрібними майстернями, в яких працювала невелика кількість людей, тому друкарі були універсалами: займалися і виготовленням шрифту, і складанням, і правкою, і друкуванням. Перелік обладнання друкарні Федорова ми знаходимо в таксі (інвентарному списку) Львівської друкарні майстра, яка була складена після смерті друкаря:

1. Друкарський дерев'яний прес.
2. Латунний гвинт з надгвинтником.
3. Рама для складання набору.
4. Дві латунні таблиці, одна вживалася як основа для наборної форми, другою притискували папір до набору.
5. Набірна каса.
6. Матриці для відливання літер.
7. Шрифти.
8. Метал для відливання літер та інші речі [8].

За кожним станом закріплювалося по три вільнонаймані підмайстри (челядники), яким платив щотиж-

неву плату сам друкар, складальник (зицер), пилкар (батирщик), який наносив фарбу на друкарську форму і прас- майстер (прасар), що друкував наклад книги. А ще були – ливарник шрифтів, підмайстер для підготовки паперу, рисівники і різчики дереворитів, палітурники.

О друкаряхъ, що книги друкуют

Професія друкаря в середньовіччі була досить рідкісною, дуже шанованою, але й фізично важкою. Ось що писав про друкарів у XVII столітті в своїй збірці «Вірші. Приповісті посполиті» Климентій Зіновіїв – письменник, один із перших етнографів, священник, церковний діяч, мандрівник:

Пишу вершы друкарямъ ремѣсникамъ славнымъ:
которыѣ друкуют книги православнымъ...
Чирство жѣ ся знаидуѣт оных то ремѣсло:
Алѣ ускрутно вѣлми оно и тяжѣстно.
А особливѣ ногам и очам нѣспокоюно
И нѣ обретається в работѣ покоино.
Понѣва ж як начнут потягати прасы:
Аж на главах их вскорѣ мокры станут власы.
Зачавши бо мусят ся до поту трукдати:
Аж развѣ в ноци могут изъ мало поспати.
І вь вѣликии роботу праздник оставляют:
А тымъ часом способы впят приготавлиют.
І научил так бог их рыхло друкovati:
Що за дѣн , то не мощно за рок преписати.
Прѣто як годны они от верных похвалы:
Так за труды вдостои их божѣ вечной славы [9].

Острозькі друкарі – хто вони?

Ми тисячоліттями користуємося книгою, але ім'я її винахідника назвати не можемо, тому що винахідник – усе людство. Проте імена багатьох майстрів історія все таки зберегла. Що взагалі нам відомо про середньовічних друкарів, хто вони? І хто ще працював в острозькій друкарні крім Федорова? У післямові до Біблії 1581 року Федоров пише, що працював не сам, а разом зі своїми однокумцями й соратниками. Серед них, напевне, були: Іван Федорович (Друкаревич, син друкаря; Гринь Іванович та Корунка Семен, учні друкаря зі Львова; отець Мина з почиту князя Андрія Курбського; пресвітер Василь [10].

На останньому етапі діяльності друкарні в ній, ймовірно, працювали Іван, Тишко, Федір, Дем'ян Наливайко, Василь Суразький. На початку XVII століття тут навчався друкарської справі волинянин Анисим Радишевський, пізніше – один із провідних друкарів Московського Печатного двору.

Міжнародні зв'язки острозьких книжників

Князь Острозький завдяки великим статкам, високому авторитету серед шляхти та церковних кіл, провадив незалежну політику, спілкувався з європейськими монархами,

про це свідчать посольства, що їх відправляли до Острога папа римський і правителі провідних європейських держав. В оточенні князя завжди були іноземці – греки і московити, німці і французи, угорці і волохи, серби й італійці – знавці своєї справи: архітектори, лікарі, астрологи [11].

Дуже потужною була присутність іноземців і в діяльності Академії та друкарні: серби, болгари, поляки – випускники Падуанського, Венеціанського, Краківського університетів, патріарших училищ, папської колегії, протестантських шкіл [12]. Тривалий час тут працювали греки Кирило Лукаріс, Никифор Парасхес-Кантакузин, Мелетій Пігас, поляки Ян Лятос, Симон Пекалід і Мартин Броневський, білорус Андрій Римша, відомий церковний та культурний діяч із Болгарії Діонісій Раллі Палеолог [13]. Греків було найбільше, оскільки Острог до початку XVII століття – один із найбільших центрів грецистики в Речі Посполитій. Форми співпраці були різними – отримання необхідних рукописів з різних країн, переклади, редагування текстів, ймовірно, поширення книг.

Острог також мав контакти і зі східно-романськими народами. Так, Георгій Паламід, грек за походженням, придворний князя Острозького, 15 грудня 1607 року в Острозі написав грекомовну поему про господаря Волохії Міхала Вітязула. [14].

Доля острозьких видань

До наших днів збереглися 26 видань Острозької друкарні, які трапляються як в одному, так і в десятках примірників, і представлені в найвідоміших книжкових збірках світу. Про те що Острог знали у європейському світі говорить також поширення видань друкарні, які сьогодні представлені в найбільших книжкових збірках. Через місто пролягав Королівський шлях (Via Regia) – найстаріший та найдовший сухопутний шлях між Східною і Західною Європою, що спонукало до жвавої торгівлі. Ймовірно, серед товарів були і книги. Острозьку Біблію в різний час дарували іноземним послам, державним та церковним діячам, зокрема, – Папі Григорію XIII, англійському послу Джону Горсею, шведському королю Густаву Адольфу, була вона й в бібліотеках польського короля Станіслава Августа Понятовського та французького кардинала Мазаріні [15].

Інші видання потрапляли до за межі держави через вчених академії, які підтримували зв'язки з багатьма науковими та церковними установами Європи через навчання, співпрацю, мандри, а також поширювались самими друкарями, адже частина накладу надавалась їм як платня за роботу. Так, Острозький Буквар міг бути привезений до містечка Гота, де зберігається і донині в Краєвій бібліотеці, самим Іваном Федоровим, який в цей час був в Австрії та Німеччині, бо хотів продати багатоствольну скорострільну гармату, яку сам винайшов, щоб виручені

гроші вкласти в подальше друкування книг.

Значення діяльності острозької друкарні

Видавнича діяльність Острозької друкарні виявилася досить плідною, вона сприяла зміцненню ролі друкованої книги в суспільно-політичному житті, у боротьбі за відстоювання батьківської віри, а також стала вагомою складовою української культури, поєднала загальноєвропейський досвід із національними традиціями як в репертуарі видань, так і в художньому оформленні книги. Поширення острозьких видань за кордоном знайомило світ з друкарством на українських землях, яке дивувало високим рівнем поліграфії, репрезентувало нашу культуру в європейських країнах. Професійний рівень острозьких друкарів зробив значний вплив на

подальший розвиток українського та європейського друкарського та графічного мистецтва. Нині в Острозі працює Музей книги та друкарства, один з двох повнопрофільних музеїв книги в Україні, відкритий у 1985 році, експозиція якого висвітлює діяльність друкарні князя Острозького та історію друкарства на українських землях, має одну з найкращих музейних колекцій українських стародруків XVI-XVIII століть, виданих друкарнями Львова, Києва, Почаєва, Унева, Чернігова, які продовжили традиції друкарства, започатковані в Острозі. В колекції музею є також острозькі друки – два видання Острозької Біблії, Книга Василя Великого про постництво, Дерманський Октій. Острог має ще один примірник Біблії – в колекції Національного університету «Острозька Академія», який експонується в Музеї академії.

Лікарство на оспалий умисел чоловічий (1607)
Дем'яна Наливайка

Джерела й література

Зародження та розвиток друкування в Україні. Першодрукарі. Режим доступу: <https://bookster.com.ua/zarodzhennya-ta-rozvytok-drukuvannya-v-ukrayini-pershodrukari/>

Яким Запаско. Мистецька спадщина Івана Федорова. Львів, Видавниче об'єднання «Вища школа», 1974

Яким Запаско. Оформлення книг Острозької друкарні в післяфедорівський період. Режим доступу: <http://pvs.uad.lviv.ua/static/media/2/30.pdf>

Ісаєвич Ярослав. Друкарні України на зламі XVI-XVII ст. - Острозька академія: редагування і видання книг. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/isaevych/is09.htm>

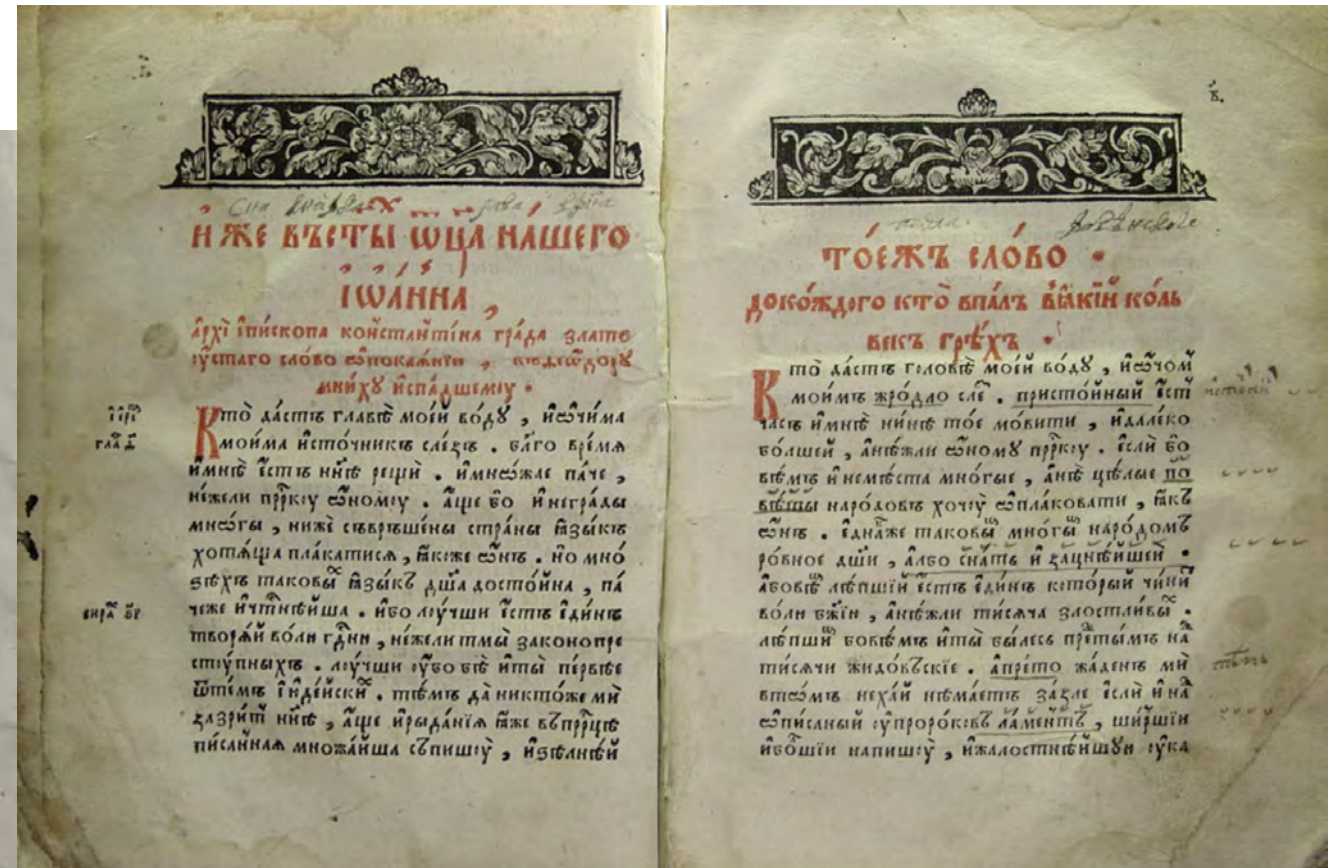
Юрій Лабинцев, Лариса Щавинська. Острозьке книгодрукування. Режим доступу: <https://www.mao.kiev.ua/biblio/jscans/svitogliad/svit-2012-07-3/svitogliad-2012-3-3-labincev-shavinska.pdf>

Ярослав Ісаєвич. Львівські приватні видавці й друкарі. Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/isaevych/is18.htm>

Климентій Зіновієв. «Вірші. Приповіді посполиті». Київ, наукова думка», 1971

Друкарні Волині. Режим доступу: https://volart.com.ua/art/rukopis/ostrog_stdruk.html

Уся ця країна з давніх-давен урядувалась своїми владарями. Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/article/274784>

Книжковий Вертоград Печерський

авторка
Валентина Бочковська

Друкарня Києво-Печерської лаври – один із найпотужніших та найвпливовіших українських видавничих осередків XVII–XX століття, який безперервно діяв понад 300 років. З 1616 року друкарня видала понад 700 видань церковнослов'янською, давньою українською, польською та латинською мовами. Нині, за безперечною логікою подій, Музей книги і друкарства України міститься в колишній будівлі монастирської друкарні та представляє історію українського книгописання і книгодрукування з найдавніших часів і до сьогодні.

Річ Посполита і Київ – місце лаврського книговидання. Передумови

Початок книгодрукування на українських теренах збігається з ухваленням Люблінської унії 1569 року, коли на сеймі постала держава Річ Посполита – федерація Польського королівства і Великого Князівства Литовського. Наступний важливий історичний момент – це ухвалення Берестейської унії у 1596 році, акту з'єднання частини ієрархів і вірян Київської митрополії Вселенського патріархату з Римсько-католицькою церквою. При цьому новостворена Руська унійна церква зберігала візантійську обрядовість. Унія також спричинила протистояння православних з уніатами та місію Єрусалимського патріарха Феофана III в Україну 1620 року, результатом якої стало відновлення православної церковної ієрархії. І саме ці ключові події визначали вектор розвитку українського книгодрукування XVI–XVII століть. Творення української книги відбувалося у межах загальної політичної та культурної матриці Речі Посполитої, спільної для кількох народів, де в той же час залишався простір для формування та розвитку власної ідентичності українців.

До появи лаврської друкарні у Речі Посполитій на кінець XVI століття діяло 25 друкарень, які представляли різні конфесії – католицьку, кальвіністську, лютеранську, православну, гебрейську. Їхній репертуар і кількість видань була різною. Перша постійна друкарня Каспера Гохфедера в Кракові у 1503–1505 роках

надрукувала 30 видань, а вже її новий власник Йоганн Галлер впродовж 1505–1525 років – 250. Лазар Андрісович та Ян Янушовський керували однією з найбільш потужних друкарень у Кракові «Ofisyna Łazarzowa» від 1578 року. Загальний обсяг продукції друкарні становив понад 400 найменувань. Першопрохідцем слов'янського книгодрукування кирилицею стала друкарня Швайпольт Фіоля у Кракові, де у 1486–1492 роках надрукували 4 літургійні твори. З 1525 року книги кирилицею видавав Франциск Скорина у Вільно. Згодом видавництвом заволоділи два покоління власників Кузьма і Лукаш Мамонічі (1574–1624), які успішно продовжили цю справу. У 1567–1570 роках діяла друкарня, заснована Петром Мстиславцем та Іваном Федоровим у Заблудові.

В той час на теренах українських земель у 1574–1616 роках працювало з перервами 15 друкарень, які видали 107 найменувань (деякі двомовні), з них 50 церковнослов'янською, 3 грецькою, 34 польською, 22 латиною, 1 вірменською, 1 єврейською (Ісаєвич Я., Запаско Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга перша (1574-1700)).

На відміну від авторитарного східного сусіда, друкарні на українських теренах засновувалися, як і на всьому європейському просторі, в різний спосіб – приватними особами, монастирями та церквами різних конфесій, колегіумами, братствами, державцями, релігійними діячами та у

28

29

різних місцях, а не лише у столиці держави. Це, своєю чергою, визначало їхній репертуар, мову, художнє оформлення. Географія цих видавничих осередків теж широка – Львів, Київ, Острог, Доброміль, Яворів, Луцьк, Дермань, Крилос, Стратин, Панівці, надалі вона лише розширюється.

Заснування друкарні Києво-Печерського лаври. Період вільного друку (1616-1718)

Таке розмаїття книжкової продукції Речі Посполитої безумовно було відоме засновникові та керівникам друкарні Києво-Печерської лаври. До того ж архимандрит монастиря Єлисей Плетенецький (1554 – 1624) походив з Галичини, а його батько був дяконом Успенської церкви Львівського ставропігійного братства. Тож із книжками, які випускали, принаймні друкарні братства, Єлисей був добре знайомий. Освіту здобув, імовірно, у школі при Успенській церкві у Львові та в Острозькій академії. Був противником церковної унії, брав участь у Берестейському православному соборі 1596 року. Викупив Стратинську друкарню Федора Балабана, організував гурток учених і письменників, яких запросив зі Львова й Острога – Йова Борецького, Захарія Копистенського, Памву Беринду та Тарасія Земку, заснував папірню у Радомишлі й розпочав книгодрукування.

Очевидна і мета створення друкарні. Вона повинна була задовольняти інтереси, в першу чергу, правосла-

вного кліру. Хоча за цим, на другому плані, завжди стояла ідея утвердження власної русинської ідентичності.

За дослідженнями Наталії Старченко, у XVI столітті ми мали підтвердження про руську ідентичність, яка була вже відрефлексована. На той час русини, які вважали себе громадянами Речі Посполитої, ідентифікували себе не через мову чи приналежність до православної віри, а через територію під назвою «Русь», на якій компактно проживали. Мелетій Смотрицький навіть вживає у своїх творах термін «Країна Руська». Визначаючи свою інакшість, русини (українці) цілковито поділяли такі засадничі цінності політичної культури Речі Посполитої, як «свобода-вольність», де усі громадяни вважали це найбільшим здобутком держави. Старченко стверджує, що навіть козацька версія історії адекватно описується саме з допомогою цього інструменту – політичної культури Речі Посполитої з її республіканською основою у ставленні до «вольності».

Перші керівники друкарні Тарасій Земка та Памво Беринда були високоосвіченими діячами. Земка володів грецькою, латиною, польською, церковнослов'янською та українською мовами. Беринда мав уявлення принаймні про десяткомов, серед яких німецька, грецька, далматська, давньоєврейська, латинська, московська, польська, руська, сирійська, словацька, чеська та церковнослов'янська. До того ж Памво Беринда вже мав досвід друкаря, гравера, перекладача

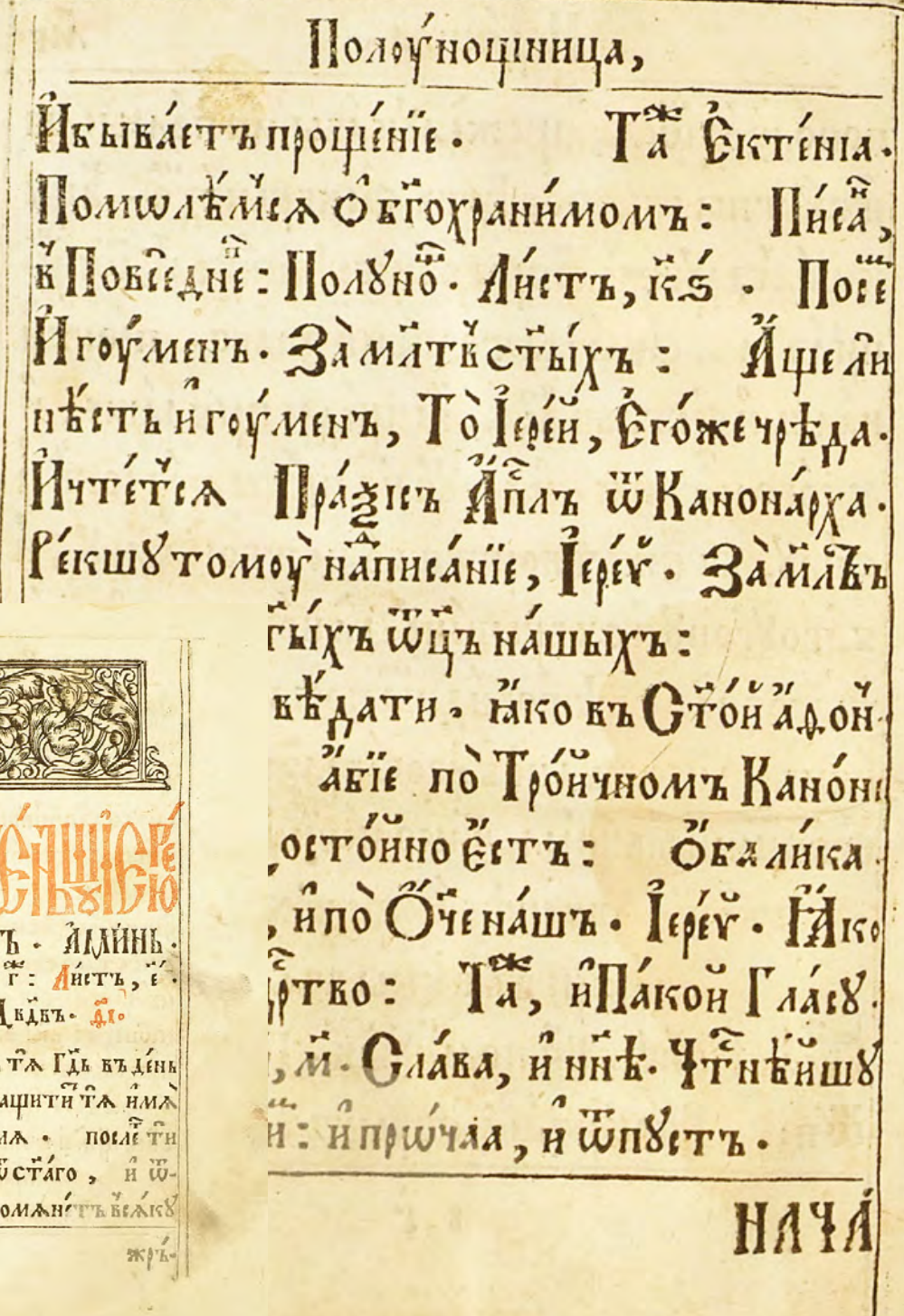
у друкарнях Львова, Стрятина та Крилоса. Та й власне обладнання новоствореної друкарні, шрифти та книги були завезені зі Стрятина.

Першою книжкою друкарні став «Часослов» (1616), що призначався для шкільного навчання. Ця невелика книга стала апробацією сил для новоствореної друкарні. У 1619 році почали готувати більш серйозне видання – «Анфологіону» (1664 сторінки), що містило тексти богослужінь на весь рік. На доборі служб позначився намір видавців використати культ місцевих святих, щоб підкреслити роль Києва в житті країни та всього православного світу. До книги включені служби князям Володимирові, Борисові та Глібові, Антонію і Феодосію Печерським, апостолу Андрію, Єлисею та Євфимію — патронам Єлисея Плетенецького.

За дослідженнями Миколи Возняка, за перші 8 років своєї діяльності (1616—1624) друкарня випустила 19 видань. Для порівняння, львівська друкарня за 32 роки (1591-1622) надрукувала 13 видань, острозька за 33 роки (1580-1612) – 18. Наклади становили в середньому 1200-1500 примірників. Обсяги тиражу залежали від матеріальних спроможностей друкарні, а також від кількості робітників та верстатів у друкарні. Відомо, що в Києво-Печерській лаврі у XVIII столітті, за «давнім звичаєм», при кожному верстаті

працювало по троє складальників, «батирщик», «тискальщик», тобто прасар; нормою виробітку для них вважався «таборок», тобто 1200 аркушів за півтора-два дні. В друкарні Планта 1250 аркушів друкували на одному верстаті за день, але там кожен верстат обслуговувала більша кількість робітників. Друкувати більші тиражі було не вигідно, бо для наступних видань потрібно було швидке повернення коштів, необхідних для купівлі паперу на подальші друки. У зв'язку з обмеженістю запасів шрифту, треба було якнайшвидше розбирати друкарські форми, бо майстри потребували літер для набору наступних сторінок. Саме тому коректура велася під час друкування, чим і пояснюються значні відмінності між примірниками. У друкарні Львівського єзуїтського колегіуму, яка мала один верстат, друкування книги, рівної за обсягом словникові Гжегожа Кнапіуса (1465 сторінок), займало один рік. Детальніше про це можна дізнатися у дослідженні Ісаєвич Я. «Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми».

Серед перших друків – «Службник» (1620), «Книга о вірі єдиній» (1620), «Бесіди Іоанна Златоуста на діяння Апостолів» (1624), твір Касіяна Саковича «Вірші на жалостний погреб зацного рицера Петра ... Сагайдачного» (після 1622).

«Часослов» (1916)

Переклади й полімовність

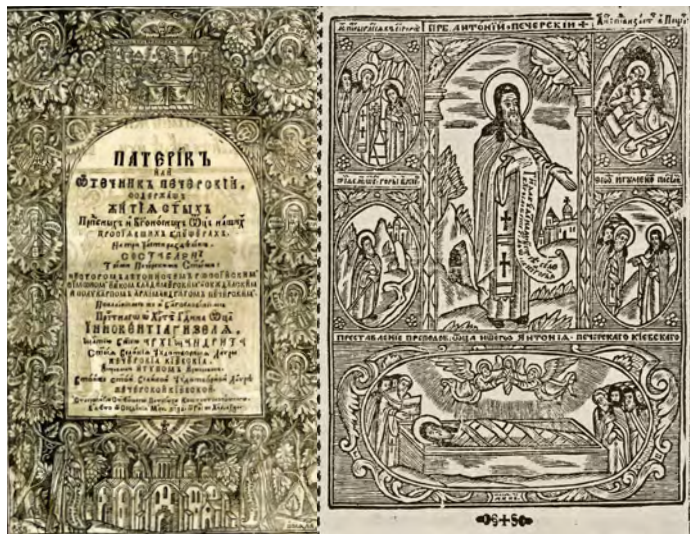
Помітне місце належало перекладній літературі та підготовці словників, серед яких своєю фундаментальністю вирізнявся «Лексикон» Памви Беринди (1627), що містив 7 000 слів з тлумаченням давньою українською мовою і призначався для студентів. У цьому контексті варто згадати про появу у 30 роках XVII століття рукописного латинсько-українського словника, створеного київськими ченцями-василіанами Єпіфанієм Славинецьким та Арсенієм Корецьким-Сатановським. Він був зроблений на основі словника Амброджіо Калепіна у часі, коли починає функціонувати Києво-Могилянська колегія. Це найбільший за обсягом староукраїнський словник: налічує близько 27 000 слів. Тодішнє українське суспільство було полімовним. Мовою видань друкарні була переважно церковнослов'янська, оскільки вони призначалися не тільки для українського читача, а й для всього православного слов'янського світу. Проте поступово ситуація змінювалася, більшого значення набирала давня українська мова, хоч полемічна література або панегірики дедалі частіше друкувались польською та латинською.

Співпраця з освітніми закладами

Надалі діяльність друкарні була тісно пов'язана зі школою («гімназіумом»), яка була започаткована архимандритом монастиря Петром Могилою (1627-1647). (Кагамлик

С. Р. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII-XVIII ст.): монографія). Вихованці обох шкіл часто працювали у лаврі. У наведеному Федоро Тітовим покажчику діячів друкарні, авторів і осіб, які мали до неї стосунок, налічується 21 учень Братської та 22 учні Монастирської школи..

Знаковою книгою для друкарні став «Патерик печерський». Ця літературна пам'ятка доби Київської Русі вийшла вперше у лаврській друкарні польською мовою під назвою «Paterikon» 1635 року. Митрополит Петро Могила надавав особливої ваги підготовці видання цієї пам'ятки. У такий спосіб він намагався піднести роль української православної церкви, готував канонізацію Печерських святих, про зв'язки яких розповідається у Патерику. Перше видання мовою оригіналу вийшло 1661 року з 47 ілюстраціями Іллі. Книга мала великий попит серед вірян та паломників, тож 1668 року друкарня здійснила друге видання. 1702 року книгу видали у двох варіантах — масове видання з дереворитами та подарункове з 44 мідеритами Леонтія Тарасевича..

«Патерик печерський» (1961)

Від «вольності» до бароко

В основі політичної культури Речі Посполитої – її республіканська основа у ставленні до «вольності», а це, своєю чергою, знайшло відображення у лаврських друках.

Перш за все, у виданнях друкарні простежується стала тенденція до секуляризації та гуманізації видавничої справи. Більшість лаврських видань мають авторську передмову, інколи дві – Єлисея Плетенецького, Захарія Копистенського, Памви Беринди, де можна побачити відомості про історичні події, ремінісценції з античної літератури. Досить часто на звороті титульних аркушів друкувалися герби з геральдичними віршами (у лаврських виданнях понад 20 текстів). Основний зміст віршів полягає в описі зображуваних на гербі елементів, що метафорично співвідносяться з тими чеснотами, якими автор наділяє власника герба. Такої персоналізації немає у московських виданнях, де ще до кінця XVII століття не було навіть титульних аркушів, а в передмовах і післямовах згадувалися хіба що царі та патріархи. Про те, щоб згадувати у друкованих виданнях представників шляхти, козацтва, ремісників чи студентів, не могло бути й мови. З іншого боку, впливи європейського друкарства прослідковуються у традиції видань панегіриків, лексиконів, моралізаторських і філософських видань. Тексти цих видань, а також їхнє оформлення – яскравий вияв феномену українського бароко, який є оригінальною трансформацією європейського бароко.

Друкарня лаври не стояла осторонь цих впливів. Одним з перших був надрукований панегірик Олександра Митури «Візерунок цнот ... Єлисея Плетенецького» (1618). Показовим є видання панегірика до ювілею Петра Могили «Евхаристиріон або вдячність... Петру Могилю... од спудеов гимназіум...» (1632). До видання ввійшли вірш на герб, присвята прозою, збірка віршів про 8 «визволених наук». Передмова підписана професором риторики лаврського гімназіуму Софронієм Почаським, який, ймовірно, був автором віршів. Під окремими віршами підписані студенти-декламатори: Стефан Стрибиль, Григорій Трипольський, Олександр Олексич, Самійло Мужилівський, Василь Климович, Василь Каменицький, Михайло Полубенський, Максим Кресловський, Федір Сусло, Василь Чудновець, Георгій Негребецький, Євтихій Соболь, Трохим Онушкевич, Іван Заруцький та інші. У 1630 р. надрукований панегірик «Імнологія си ест п̄снословіе... през д̄латели в типографіи в даруночку низко принесена», піднесений Петру Могили працівниками Києво-Печерської друкарні на Великдень. Окремі вірші підписали типонадзиратель Ісаія, типограф Стефан Беринда, наборщик Нафан Зінкович, іобразителі Парфеній Молковицький і Михайло Фойнацький, писмолеатель Леонтій Єрусалимович, типікароводець Памво Беринда, коректор Тарасій Земка. Дослідники припускають, що саме Беринда і Земка були основними авторами. (Ісаєвич Я., Запаско Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга перша (1574-1700)).

34

35

Панегірик Теодозія Баєвського «Choreae bini solis et lunac», 1645. Гравер Ілля

Проте більшість панегіриків видавалися польською чи латинською мовами, до прикладу, твори Йосифа Калимона «Sol post occasum oriens ad spectandum oratione propositus ... in collegio suo Kioviensi» (1641), «Zal ponowiony po pogrzebie Jasnje Przwelebnego o. Piotra Mohiły» (1647), Теодозія Баєвського «Choreae bini solis et lunac... in nuptiis... Janussii Radivil... et Mariae despotae Moldaviae filiae applaudente Collegio Mohilano Kioviensi» (1645), «Sancti Petri metropolitae Kijoviensis thaumaturgi Rossiae...» (1645).

Золота доба друкарні

У другій половині XVII – на початку XVIII століття лаврська друкарня стала провідним в Україні центром книговидавництва, ініціатором оновлення і збагачення тематики видань.

Завдяки авторитетові Лаври в Українській козацькій державі та власним матеріальним можливостям, лаврська друкарня, краще, ніж всі інші, витримала труднощі, зумовлені військовими руйнуваннями, пошестями, скороченням ринків збуту.

Плідна діяльність учених Академії була запорукою успіху лаврської друкарні. Там видавалися твори Інокентія Гізеля, Лазаря Барановича, Іоанікія Галятовського та інших.

Окремої уваги заслуговує постать Іоанікія Галятовського – автора 16 творів, 4 з яких надруковані лаврською друкарнею («Ключ розуміння» 1659 р., «Казання» 1660 р., «Месія правдивий» 1669 р., «Messiasz prawdziwy...» 1672 року). Цей могилянський книжник, як стверджує Наталія Яковенко, став найпопуляр-

нішим серед православних авторів другої половини XVII століття, чії праці ще за його життя ставали бес-тселерами. Про це свідчили їхні численні перевидання, переклади, переписування вручну, феноменальне розповсюдження. Йому належала роль тлумача західних уявлень про Бога й світ. Це був один із перших письменників, який «витворив обличчя нової української культури».

Завдяки йому латинська продукція стала частиною інтелектуального ландшафту України. Його твори видавалися давньою українською та польською мовами. Впродовж 7 років здійснили 3 видання однієї з найважливіших книг письменника «Ключ розуміння» (1659) – збірки проповідей та першого вітчизняного підручника з гомілетики. Основний меседж автора до майбутніх проповідників: «Старайся, жебы всі люде зрозуміли тоє, що ты мовишь на казаню...». (Галятовський І. Ключ розуміння). Продовжувачами його мовної традиції були Антоній Радивилівський і Дмитро Туптало. У результаті кількарічної праці Дмитро Туптала видали «Книги житій святих» (1689-1705).

Ці автори послідовно обстоювали основи православної віри. Проте, як виявилось згодом, їхнє бачення різко відрізнялося від релігійного світогляду московитів. Петро Могила був підданий анафемі за «Требник» 1646 року. «Патерик Печерський» теж був заборонений до друку у 1703-1759 роках., оскільки така книга ніколи не видавалася у Московії. До того ж на думку цензорів вона потребувала перекладу.

Таке видання вийшло лише у 1759 році у Москві під назвою «Отечник». А згодом дозвіл на друк Патерика за московським зразком отримала і Києво-Печерська лавра.

Національний характер оформлення

Від самих початків художнє оформлення видань друкарні було вишуканим, як і архітектоніка книги. З дослідження Ігоря Дудника дізнаємося, що у лаврських виданнях 1616-1632 року використані абсолютно всі стрятинські шрифти та кілька нових київського походження. Епізодично вживалися грецькі та латинські шрифти. Щодо польських і латинських, то вони вже були наявні у друкарні у 1625 році, хоча датою початку книгодрукування латинським шрифтом у Києві вважається 1632 рік. Шрифтова організація шпальт була піднесена київськими друкарями до нового якісного рівня, порівняно з продукцією інших українських друкарень.

Ошатності лаврським виданням додавали ілюстрації-дереворити, сюжетно-орнаментальні заставки та кінцівки. Чимало дослідників порушували питання про венеціанські запозичення у художньому оформленні лаврських видань. Їх можна простежити у декількох ранніх лаврських друках, зокрема, в Анфології 1619 року. За зразок були взяті венеціанські видання Службника (1566) та Часослова (1566).

Попри копіювання та наслідування, гроно самобутніх, талановитих

36

37

та високоосвічених художників-граверів – Памво Беринда, Ілля, Олександр і Леонтій Тарасевич, Іван Щирський, Никодим Зубрицький, впродовж усього XVII століття творили свій власний стиль оформлення книги. Згадуючи першого ілюстратора «Патерика печерського», видатного гравера Іллю, не можна обійти увагою його роботу з підготування «Ілюстрованої Біблії» (1645-1649). Митець створював свої ілюстрації Старого Завіту взоруючи на знамениту Біблію Піскатора (1643). Суттєва відмінність творів Іллі не лише у переосмисленні сюжетів, але й у використанні майстром іншої техніки у підготовці гравюр – ксилографії замість техніки мідериту.

Іноді траплялися кумедні ситуації у питаннях художнього оформлення лаврських видань, оскільки автори намагалися втручатися у ці творчі процеси. Так, у листі від 1665 року Лазар Баранович звертається до керівника друкарні Варлаама Ясинського з пропозицією власного проекту форти книги: *«Я накреслив було до святкових проповідей велику форту, але у зв'язку з тим, що вона була написана нерозбірливо, то її, як загадку, і не розібрали; тепер пишу ясно: Христос – книга життя, посередині, вздовж книги, хрест; книгу держить на самому початку Богородиця Діва, всі ангели і святі, на пам'ять яких знаходяться проповіді, розмістити їх таким чином, як вимагає живописне мистецтво й цими зображеннями облямувати край (форти), в такому порядку: зверху книги зобразити Пресвяту Діву, що держить обома руками книгу, біля неї архангел Михаїл та інші ангели*

підтримують однією рукою Богоматір, а іншою – книгу; по боках пророків – Іоанна Хрестителя та Іллю; нижче – апостолів Петра й Павла; потім великомучеників Георгія і Деметрія; потім великомучениць Святої Варвари й Параскеви, Іоакима й Анни ..., потім святих Василія, Григорія, Златоустого і св. Миколая, Петра, Олексія та інших; під книгою преподобних: Антонія й Феодосія, наче б то копаючих печери під землею. Напис: у книзі Твоїй всі пишуться. Коли б форта ця хоча б частково так була намальована, то було б до речі, якби на ній були представлені річні свята в особах» (Письма Преосвященного Лазаря Барановича). І далі йдуть описи осіб, які являють собою свята з детальною характеристикою як зображень, так і їх оздоблень. Зрозуміло, що архієпископу відмовили у його карколомних барокових фантазіях, адже помістити все це було неможливо на одному титульному аркуші.

У підсумку, відмічаємо також національний характер художнього оформлення лаврських видань, який чітко прослідковується у зображеннях предметної атрибутики, середовища, життєвих ситуацій. До прикладу, мотиви київської архітектури, плани Антонієвих і Феодосієвих печер були виконані Іллею за натурними рисунками. Тлом для багатьох зображень послужили монастирські подвір'я, мальовничі види на Києво-Печерську лавру з боку Дніпра. Рослинний світ наших країв магічним чином трансформувався у розкішних заставках, кінцівках, ініціалах.

Популярні у тогочасній Європі збірники для виховання дітей та молоді видавалися і лаврською друкарнею. Прикладом є видання «Іфіка ієрополітики» (іфіка — етика) у 1712 році. Створені для книжки мідерити гравера Никодима Зубрицького стали популярними в народі, їх відтворювали в малюнках на стінах, дверях, меблях, кахлях.

Виявом високої поліграфічної майстерності були видання мініатюрного формату, такі як Часослов з молит-

вами у 1/24 частку аркуша (521 аркуш). Пізніше виходили книжки навіть у 1/32 аркуша. Видавалися й аркушеві естампні гравюри.

Як свідчить монографія «Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII-XVIII ст.)» (Кагамлик С. Р.), у період 1616-1718 роках лаврська друкарня видала 326 видань, з них церковнослов'янською – 293 (бл. 90%), польською та латиною – 33 (10%), з них літургійних та релігійних – 257, світських – 69.

Іфіка ієрополітика, друкарня Києво-Печерської лаври, 1712.
67 ілюстрацій – гравюр на міді, алегоричні за змістом.
Гравер Никодим Зубрицький ("NZ")

38

39

Період російської синодальної цензури лаврського друку (1718 – 1786)

Сьогодні, як і вчора, сусід-агресор з ординською ментальністю намагається розвернути вектор нашого руху на 180 градусів. Все, що було напрацьовано впродовж століття діяльності друкарні, піддано цензурі та знеціненню. Безкінечні укази російського імператора та Синоду, велика лаврська пожежа 1718 року, змусувало Лавру тримати удар, використовуючи різні методи – від протесту до покори. Така енерговитратна боротьба відволікала від надважливого – творення власного наративу.

У 1720 році Петро I видав указ про обов'язкову цензуру київських і чернігівських видань для «повної відповідності з великоросійськими», щоб «ніякої різниці й особливого наріччя» (української мови) в них не було. З 1722 року починають з'являтися цензуровані примірники лаврських видань. В «Апостолі» 1722 році вперше зазначено, що книга «во всем с великоросским сходна». У тексті сумнозвісного указу Найсвятішого Синоду від 21 лютого 1721 року містилася також репресивна вимога – друкарням на Лівобережній Україні дозволялося друкувати лише богослужбову літературу. У підсумку, репертуар видань лаврської друкарні значно звузився. Основна увага приділялася друкуванню книг для потреб церковної служби, видавалися також

букварі, морально-дидактична література.

Не маючи змоги розширити репертуар за рахунок світської та наукової літератури, видавці значну увагу звертали на художнє оформлення та удосконалення поліграфічної техніки. Особливо вирізняються мистецьким оздобленням та друком Апостол 1722 року, Біблія 1758 року, тези диспутів у Київській академії. З друкарнею пов'язана діяльність таких відомих граверів, як Григорій Левицький, Аверкій Козачківський. 1787 року для потреб Київської академії при друкарні відкрита філія, де друкувалися гражданським шрифтом граматики, проповіді, історичні описи Києва, Софійського собору та Києво-Печерської лаври, календарі. На початку XIX століття розвиткові гражданського книгодрукування сприяв митрополит Євгеній Болховітінов. Друкарня продовжувала видавати підручники для народних та духовних училищ, але вони були цілковито позбавлені національного характеру та публікувалися лише російською мовою.

У XIX столітті друкарня була організованим і прибутковим підприємством, видавала богослужбову літературу, букварі, календарі, обслуговувала Київську духовну академію, друкувала «Труды Киевской духовной академии», окремі граверні відбитки – Печерської Божої матері, святої Варвари, види Києво-Печерської лаври.

У 1922 році друкарня перейшла до Академії наук. А з 1925 року був підписаний договір оренди з Державним видавництвом України й до 1934 року друкарня ВУАН-ДВУ продовжувала справу лаврських сподвижників, видаючи літературу іншу за змістом, але не менш важливу. У фондах Музею книги і друкарства України зберігається понад 70 академічних видань, що були надруковані у друкарні ВУАН-ДВУ, коли вона перебувала в історичному будинку лаврської друкарні. Серед них праці академіків Дмитра Багалія «Нарис української історіографії. Джерелознавство», Агатангела Кримського «Історія Туреччини», «Хафиз та його пісні близько 1300-1389 рр.», Сергія Маслова «Етюди з історії стародруків ІХ-Х ст.» та багато інших.

Замість висновків

Безперечно, унікальним для всього європейського друкарства є 300-річна безперервна діяльність друкарні, найбільш впливового і потужного видавничого осередку України XVII-XIX століть. Логічно, що така тривала історія друкарні мала кілька етапів розвитку, найважливішим з яких став «Золотий вік» – період вільного друку (1616-1718). Її видавнича діяльність відіграла визначну роль у формуванні світогляду тодішнього українського суспільства, підкріплюючи напрямок розвитку у бік власної національної ідентичності. Завдяки

талановитим діячам, авторам і художникам друкарні сформувався феномен українського бароко у книжковій культурі. Яскравим проявом європейськості друкарні стала тенденція до секуляризації та гуманізації видавничої справи, полімовність видань, тяжіння до європейського стилю художнього оформлення видань. У зв'язку зі зміною політичних обставин, а саме, підпорядкування Києво-Печерської лаври Російському Синоду, прийшов період синодальної цензури лаврського друку (1718 – 1786), який приніс із собою духовну окупацію – денаціоналізацію, звуження репертуару, мовні репресії, залишивши колись впливовому українському видавничому осередку лише поле для розвитку мистецтва оформлення книги та типографської майстерності, намагаючись позбавити його решток проявів національної культури.

Найважливіші пам'ятки друкарні Києво-Печерської лаври зберігаються у Національній бібліотеці НАН України імені Вернадського, Науковій бібліотеці НАН України ім. Стефаника, Музеї книги і друкарства України, та багатьох вітчизняних, закордонних наукових і приватних колекціях. Для наукового вивчення здійснюється повнотекстове оцифрування цих пам'яток з наданням вільного доступу з метою збереження та дослідження такої вагомий частки світової книжкової спадщини.

40

41

Джерела й література

Дзюба О. Києво-Печерська друкарня. Енциклопедія історії України, 2007. URL:http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERM=0&S21STR=Kyev_Pecherska_drukarnya

Возняк М. Історія української літератури. Історія української літератури : у 2 кн. / М. С. Возняк. Львів : Світ, 1992 - 1994. Кн. 2 . Вид. 2-ге, випр., 1994. 555, [3] с.: іл.

Галатювський І. Ключ розуміння. Львів: Наукова думка, 1985. 443 с., арк. 519-520 зв.
Дудник І. Венеціанські джерела київських стародруків, Ігор Дудник, 2012. URL: <http://cyreading.blogspot.com/2012/11/blog-post.html>

Дудник І. Шрифти Києво-Печерської друкарні 1616-1632 років. Young Scientist, No 6 (58), June, 2018, с. 75-79

Ісаєвич Я., Запаско Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга перша (1574-1700). Львів: Вища школа, 1981. 136 с., с. 234-240
Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. С. 299-300

Кагамлик С. Р. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII-XVIII ст.): монографія. Київ: Нац. Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2005. 550, [1] с., [4] с. вкл. карт-схем., с. 103, 446-489

Латиномовна література України XV-XIX ст.: жанри, мотиви, ідеї: монографія / М. С. Трофимук. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 380 с., с. 280-281)

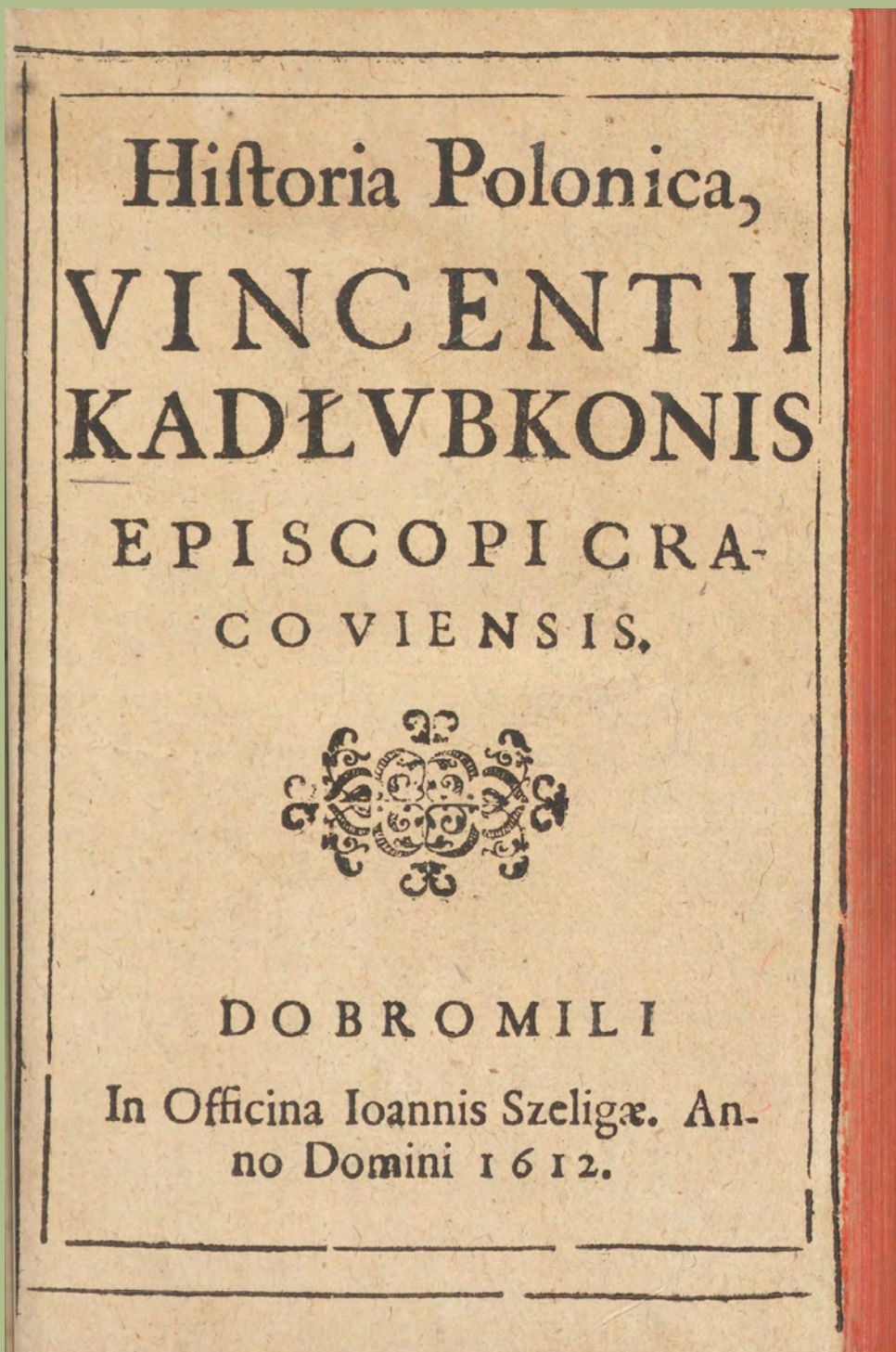
Письма Преосвященного Лазаря Барановича. С примечаниями. Чернигов: В типографии Ильинского монастыря. 1865. 253 с., с. 22-23

Старченко Н. Звідки походить прагнення українців до свободи. Локальна історія. 2022, травень. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/zvidki-pokhodit-pragnennia-ukrayintsiv-do-svobodi-nataliia-starchenko>)

Титов Ф. И. Типография Киево-Печерской Лавры.: Исторический очерк. (1606- 1616-1918) / К. : Тип. КПЛ, 1916. Приложение к Т. 1. 1918, 546 с., с. 156

Encyklopedia wiedzy o książce. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1971. kolumna 1225-1226

Szwejkowska H.: Książka drukowana XV-XVIII wieku. Zarys historyczny. Wrocław-Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975. С. 97, 100, 105, 108, 110, 111.

Мандрівні друкарі – відчайдушні фрілансери ранньомодерного часу

авторка
Валентина Бочковська

Перші друкарні у Речі Посполитій були похідні, мандрівні, або як їх ще називали «друкарні latające», тобто летючі друкарні, а їхніми виданнями були не лише книги, але й «друки cłotni» – інформаційні листівки, реляції, накази. Оскільки українські землі входили до складу Речі Посполитої, усі процеси, які були пов'язані з книговидаванням, позначалися і на наших теренах. Ще до приїзду Івана Федоровича до Львова 1572 року, там вирувала жвава книжкова торгівля. А згодом задовольняти інтереси українського інтелектуального читача почали мандрівні друкарні, розширюючи асортимент і конкуруючи між собою.

Вергілій, Езоп, підручники космографії — що читали українці у XV столітті?

Початки книгодрукування загальом у Речі Посполитій, і зокрема на українських теренах, чітко визначити досить складно, оскільки це залежить від збереження архівних документів і раритетних стародруків. Можемо лише впевнено констатувати, що найдавнішим зі збережених стародруків є «Almanach», виданий у Кракові 1474 року, натомість найдавнішим зі збережених українських стародруків є «Апостол», надрукований у Львові мандрівним друкарем Іваном Федоровичем 1574 року. Тема початків українського книгодрукування завжди була дуже заполітизована та вправно використовувалася російською книгознавчою наукою для успішної колонізації України.

Тому будь-які докази на користь «дофедорівського друку» безапеляційно відкидалися.

Тут варто згадати і про мандрівних книгарів, якими часто були ті ж самі видавці. До слова, ще до приїзду Івана Федоровича до Львова у 1572 році, там вирувала жвава книжкова торгівля.

Спочатку це були мандрівні книгарі, як то Пйотр з Любека чи Ян Пфедер з Кракова. А вже з середини XVI століття у Львові діяли постійні книгарні. До прикладу, з посмертного інвентарю книгарні Пйотра Познанця від 1559 року дізнаємося про 3 скрині книг (525 томів), їхню орієнтовну вартість і репертуар. Серед них переважали твори античної літератури, філософські праці (Езопа, Цицерона, Катона, Еразма Роттердамського), підручники

44

45

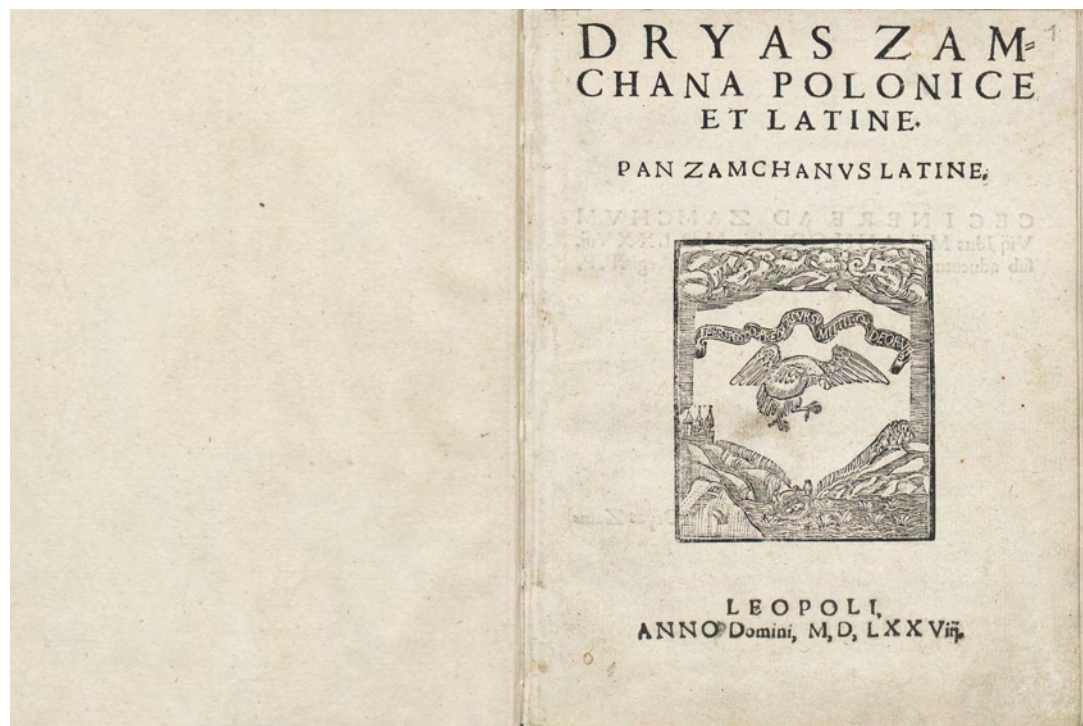
з права, історії, словники, молитовники, книжки з виховання дітей, господарчі поради. Не менш цікавим виявився і посмертний інвентар львівського книгаря Гануша Брікнера від 1573 року, де зафіксовано 250 назв книг (1000 томів). За дослідженням Ірини Котлобулатової, основу збірки склали видання наукові, медичні, історичні, філософські; твори Цицерона, Вергілія, Міколая Рея; підручники космографії, арифметики, дидактики, музики; книги для молоді.

Як і чому виникали мандрівні друкарні?

Поштовхом до появи мандрівних друкарень став розквіт культурного життя в Речі Посполитій та Україні, зокрема – секуляризація освіти, попит на офіційні новини, суспільний запит на світську книгу, історичні хроніки та інше. До того ж різнобарвним було і конфесійне життя на українських теренах, де багато питань дискутувалися, а отже була потреба у полемічній та релігійній

літературі. Стаціонарні друкарні не могли задовольнити цей попит повною мірою, адже далеко не завжди вони були готові друкувати такі книги. Так виникли мобільні «officinę» (майстерні) – приватні друкарні, які видавали книги швидко, досить якісно, та могли виконати різні за змістом замовлення. Тут йдеться не лише про кириличні друкарні, але й польські на українських теренах.

Мандрівні друкарні були приватними і не мали постійного осередку діяльності. Знайшовши зацікавлених осіб серед заможних шляхтичів, друкарі облаштовували свої друкарні на рік чи два в їхньому просторі. Тобто такі собі малі видавництва із друкарями – фрілансерами, які вірили у свій талант та щасливу долю, і були настільки вільними у своєму виборі, що могли наважитися жити й творити коштом свого ремесла. По суті, це було можливим лише у країні з політичною культурою «свободи-вольності», якою на той час була Річ Посполита. Поза тим, діяльність кожної мандрівної

друкарні – це ще і дзеркало її творця. Зазвичай це були високоінтелектуальні й непересічні особистості.

Перша мандрівна друкарня на українських теренах

Перша мандрівна друкарня на українських теренах зафіксована у Львові 1578 року. Це була похідна друкарня королівської канцелярії — філія варшавської друкарні Миколи Шарфенбергера. Керівником друкарні був підмайстер Валентин Лапка. Відомо, що під час перебування друкарні по кілька місяців у різних містах, Лапка ще й гедлював (торгував) у тому числі й книгами інших видавництв. (Soltau Andrzej. Handel ksiazka i czytelnictwo mieszcanskie w Warszawie w XVI i pierwszej polowie XVII w.). У каталозі Ярослава Ісаєвича та Якіма Запаса зафіксовані 5 видань цієї друкарні латинською та польською: Kochanowski Jan «Dryas Zamchana Polonice et Latine. Pan Zamchanus Latine» (1578), Sokołowski Stanislaus «Concio de vestitu et fructu haereseon» (1578), «Conciones duae» (1578), [Uniwersał roborowy 1578], [Універсал Стефана Баторія про монету від 10.VII 1578 р.]

Перша книга у вищеназваному переліку – панегірик Яна Кохановського з нагоди перебування польського короля Стефана Баторія на полюванні в Замху. Ян Кохановський – один з найвідоміших поетів епохи Відродження, який найбільше прислужився саме у творенні польської літера-

турної мови (Jerzy R. Krzyzanowski. Krzyzanowski Jerzy Roman. Jan Kochanowski). Оригінал відомий лише в одному примірнику і зберігається у Національній бібліотеці у Варшаві.

Друге і третє видання у переліку – релігійні проповіді. Ці книги збереглися у 2-3 примірниках у світі. Книга Соколовського Станіслава «Concio de vestitu et fructu haereseon» є у Львівській національній науковій бібліотеці України ім. Стефаника та Бібліотеці Товариства друзів народу у Познані, а інша його книга «Conciones duae» – лише у 3 збірках (1 примірник у Львівській БАН). Наступні видання цієї друкарні – універсали, відомі лише за згадками в архівних джерелах або за наступними передруками. Зберігся архівний запис про виплату друкареві Валентину Лапці за надрукування податкового універсалу короля Стефана Баторія від 10.VI 1578 року.

Кириличні друки Павла-Домжива Люткович

Однією з перших мандрівних друкарень, яка видавала кириличні книги, була друкарня ченця Павла-Домжива Лютковича у Телицях (сучасна Львівщина). Відомо, що постриг отець Павло прийняв у Києво-Печерському монастирі. Ймовірно, він деякий час перебував у Святодухівській обителі при Віленському братстві, де й вивчив друкарську справу. У 1609 році його послали від братства на сейм до Варшави. Пізніше Павло

46

47

організовував акції проти греко-католицького єпископа Іпатія Потія в Новогрудку. Тоді Павло заявив про себе як активний діяч антиуніатського руху.

1610 року Павло разом з Логвином (Леонтієм) Карповичем друкує у Вільно полемічний твір Мелетія Смотрицького «Тренос». Король Речі Посполитої Сигізмунд III наказав конфіскувати друкарню й ув'язнити видавців. Павло змушений був переховуватися на Волині, очевидно, в Дерманському монастирі, який тоді був оплотом православних консерваторів.

Орієнтовно 1617 року Павло-Домжив Люткович розпочав видавничу діяльність в Угорцях (Самбірщина, Львівська область) у володінні православного магната Олександра Шептицького, який, імовірно, запросив друкаря з його помічником Сильвестром до себе. Друкарня існувала на кошти Шептицького, тож саме тому про угорцівські видання часом писали, що вони «печаті пана Шептицького в Угорцях». Зокрема про це пише Сергій Горін у своїй праці «Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть)».

1618 року побачило світ перше видання «Собрание вкратце словес от Божественного Писания». Книга розрахована на дітей, містила короткий катехизис, уривки з повчань отців Церкви. Перша частина книжки написана давньою українською мовою, уривки з творів

візантійських богословів — церковнослов'янською.

Працювати доводилося під тиском католицької громади, які час від часу нападали на місцевих православних братчиків. Таких нападів не уникнув друкар Павло, про що засвідчує запис у Луцькій гродській книзі. У ній 6 травня 1628 року зафіксована скарга про напад дзвонаря католицького костьола Собко.

1629 року, ймовірно, через переслідування, Павло разом із Сильвестром прибули на запрошення пана Адама Урсула-Рудецького до села Чорна, що неподалік від Гощі (нині Рівненська область). Тут існував Спасо-Преображенський монастир, фундатором якого виступав Адам Урсул-Рудецький. У цьому монастирі й поселилися Павло та Сильвестр, де продовжили свою видавничу діяльність. Тут вийшло 2 книги — «Часослов» та книга Станіслава Решки «Діалог або розмова чоловіка хорого албо умираючого з духом». Останнє згадане видання відоме лише за рукописною копією та за згадкою в аз«Оглавлении книг, кто их сложил», містить переклад давньою українською мовою твору польського письменника.

По смерті 1631 року Адама Урсула-Рудецького, покровителя друкарів, прийшов час нових гонінь на Павла і Сильвестра вже з боку сина шляхтича. Дмитро Урсул – Рудецький не захотів визнавати фонду свого батька. Тоді Павло, будиши ігуменом цього монастиря, звернувся до Петра Могили, щоб той

взяв його під опіку Києво-Печерської лаври, що і було зроблено. Проте справа зайшла в глухий кут і змістилася у бік судової тяганини. В таких умовах було не до видавничої діяльності. По смерті Павло Домжив Лютковича 1631 року друкарня перейшла до Луцького братства.

Мандрівна друкарня Яна Шеліги

Серед мандрівних друкарень книгознавці називають також польську друкарню Яна Шеліги. Хоча на самих початках її діяльності, можна говорити швидше про мандрівного друкаря, аніж друкарню.

1611 року у селі Боневичі під Добромилем Ян Щасний Гербурт заснував друкарню й запросив туди з Кракова Шелігу. Вона діяла близько шести років. Впродовж цього часу вийшло 13 книг, але ж які! Це було видання «Хроніки» Яна Длugoша та «Історії Польщі» Вінцентія Кадлубека, твори Станіслава Оріховського, тези Богдана Крупки про філософію Дунса Скота.

Звісно, що репертуар цієї друкарні залежав від головного замовника, інтелектуала і бунтівника Яна Гербурта. На той час він перебував під домашнім арештом, відсидів рік у в'язниці, зазнав обструкції та розорення. Вочевидь, він прагнув змін у власній країні, активно виступав проти примусового нав'язування унії й заявляв про своє українське коріння.

Мабуть, тому він звернувся до творів Станіслава Оріховського. Очевидно, що його погляди не суперечили поглядам автора. Найбільша історична праця Роксолана Оріховського «Annales» – хроніка перших років панування польського короля Сигізмунда Августа. Праця залишилася незавершеною та вийшла друком лише зусиллями Гербурта 1611 року.

Аби добре усвідомити, яка це була історія Польщі, звернемося до тексту книги, де Оріховський з-поміж інших слов'ян виокремлює «русинів»-українців. Про королівство Польське Оріховський пише, що воно «складається з Поляків, Литви, Русі і Прусів», відтак це швидше федерація народів. Дуже цікавим є визначення Оріховським національної приналежності за мовним принципом. На думку Роксолана, «не має ж бо поміж народу нічого так вкоріненого і властивого, як мовна сутність і спільність, яка хоча багатьма способами похитнутися може, викорінена однак із нас доценту не може бути...».

Не менш важливим було видання «Хроніки Длugoша» (латиною), де подана історія Польщі до 1480 року. Для її написання автор використав матеріали архівів, польські, чеські і угорські хроніки, руські і литовські літописи. Його праця містить численні відомості про історію України, взяті навіть з таких руських літописних пам'яток, що не дійшли до наших днів – Київський літописний звід, Перемишльський єпископський звід.

48

Ян Щасний усвідомлював власну місію у справі видання книг. Зокрема у його листуванні з перемиським єпископом Станіславом Січинським він зазначав таке:

«Маю тверду надію на милість Божу, що те, що в друкарні добромильській виходить у світ, принесе мені й дому моєму благословення, а вітчизні втіху».

Він практично долучався до підготовки кожного з видань, писав передмови, а часом і тексти книг. Одне з таких видань «Artes Dobromilienses. Nauka Dobromilska» (1613) містило передмову до «шляхетської молоді»; вислови латинською і польською мовами, здебільшого античних авторів; короткі оповідання з грецької і римської історії; в другій частині – гербовник.

Ще один його твір «O przyjaźniach i przyjasiołach» («Про дружбу і приятелів») був надрукований в

Добромилі у 1611- 1616 роках. Книга вийшла під псевдонімом Анджея Мачуський і є компіляцією творів Платона, Плутарха, Цицерона. На титулі міститься видавничая марка, яка імовірно розроблена самим Гербуртом та його дружиною – княжною з Острога, Єлизаветою Заславською. Основу зображення становлять три колони, де на центральній – герб Гербуртів, на геральдично лівій – герб Острозьких, одна колона залишилася без герба, а всі разом вони об'єднані бандероллю з написом «Prawdą a Pracą» («Правда і Праця»). Книга відома лише в одному примірнику, який зберігається у збірці Ягеллонського університету.

Діяльність друкарні та її засновника не залишилася непоміченою владою. На Вишньському сеймику ухвалили рішення проти Гербуртової видавничої діяльності, мовляв, він виставляє шляхтичів у неприязливому світлі. Невдовзі коро-

лівським декретом наклали арешт на наклад «Історії Польщі» Длугоша. До того ж Гербурт не отримав дозволу від короля на відкриття друкарні. Влада Речі Посполитої бачила небезпеку в Гербуртах, тому королівським декретом 8 січня 1616 року друкарню закрили, а всі надруковані книги конфіскували.

Після закриття друкарні у Добромилі, друкар Ян Шеліга поїхав працювати до Львова, а згодом до Яворова, де видав драму польського письменника Якуба Гаватовича «Трагедії, або Образ смерті пресвятого Йоана Хрестителя, посланця Божого» (1619), до якої додані дві інтермедії українською мовою.

У Львові друкарня діяла з перервами, але вдалося видати 64 книги, серед яких панегірики, наукові трактати, вірші, тези диспутів, поема Доброцького про Білоцерківську битву козаків і коронного війська польською, шість збірок поезій польського поета Казимежа Твардовського, коментар Еразма Сикста до творів Луція Сенеки, твори Мелетія Смотрицького «Arologia», «Exethesis», «Protestatia». І це була одна з найпотужніших друкарень в тодішній Україні, виходячи з кількості видань. У 1621–1626 роках друкував у Ярославі (нині Польща), звідси перебрався знову до Львова, де працював до кінця життя. Після його смерті у 1636 році львівський друкар Михайло Сльозка придбав його друкарню у спадкоємців Яна Шеліги.

Мандрівна друкарня Кирила Транквіліон Ставровецького

На початку XVII століття, у часі діяльності мандрівних друкарень Павла Домжив-Люткевича та Яна Шеліги, з'являється ще один активний релігійний і культурний діяч – Кирило Транквіліон Ставровецький.

У 1618 році він організував власну друкарню спочатку у Почаєві, де надрукував книгу «Зерцало богословія», що стала першою спробою самостійно викласти церковну догматику «простою мовою» (давньою українською мовою). На титульному аркуші міститься докладна та інформація про видавця книги:

«Сіа книга Зерцало Богословія ... трудолюбієм составлена ієромонаха Кирила Транквіліона і проповідника Слова Божія ... єго власним коштом и накладом видрукована. В монастиру Почаевском в маєтности його милости пана Андрея Фірлея».

Як бачимо, у цьому випадку, мандрівний друкар виявився фінансово досить спроможним, щоби здійснити таке видання. Проте розміщення у різних примірниках цієї книги віршів на присвяту окремим особам – Лаврентію Древинському, Олександру Пузині, Іоанну Ярмолинському – свідчило про пошуки друкарем потенційних меценатів та покровителів для своїх видань. В передмові до книжки Кирило Ставровецький уточнює важливість уживання давньої укра-

їнської мови у текстах:

«Відай і то, ласкавий чителнику, для чого покладалося в тій книзі простий язик і словенський, а не все попросту. Та причина єсть: по словенський ся клали слова богословців і доводи писма святого, а другое, іж слова нікторії словенського язика трудніі, на простий язик нелацно понятії ..., і много таких найдується, леч простакови все криво, хотяй і найпростійше». (Богословський трактат Кирила Транквіліона Ставровецького «Зерцало богословія», Почаїв 1618). Книгу «Зерцало богословія» згодом перевидала друкарня Почаївського монастиря у 1790 році.

Кирило Транквіліон Ставровецький став одним з перших представників тогочасної духовної культури України, який відійшов від притаманного тодішнім українським мислителям негативного ставлення до західноєвропейської вченості. Дослідники припускають, щовін, ймовірно, здобув освіту у Замойській академії, володів кількома мовами – польською, грецькою, латинською, церковнослов'янською. У 80-х роках XVI століття був дидаскалом Львівської, а з 1592 року – Віленської братських шкіл. Був ігуменом Унівського і Любартівського монастирів.

Ще одним успішним видавничим проектом, який здійснив Ставровецький, стало видання збірки проповідей «Євангеліє учительне» у Рохманові 1619 року. Вихід книжки викликав гострі суперечки між її прихильниками і супротивниками. Особливо негативне ставлення щодо неї виявила ієрархія православної церкви. Собор єпископів, на чолі з митрополитом Йовом Борецьким, заборонив вірникам під страхом анафема «купувати, читати, в церквах або домах держати» Кирилове Євангеліє учительне. Навряд чи в Україні така заборона могла бути реалізована, в усякому разі нема жодної інформації про якісь дії в цьому напрямку.

Хто ж був друкарем у друкарні Ставровецького? Ярослав Ісаєвич припустив, що друкував книжки за кошти Ставровецького та під його наглядом у 1618-1619 роках Тимофій Вербицький, який в той час працював в Острозі:

«Спільність друкарських матеріалів перших двох видань Ставровецького з виданнями власної друкарні Вербицького і друкарень, до яких перейшли його матеріали, дає змогу вважати найімовірнішим, що саме цей майстер друкував на замовлення Ставровецького його перші дві книжки. Завдяки співробітництву видавця-книжника з кваліфікованим майстром-друкарем почаївське і рохманівське видання стали безсумнівним досягненням книжкового мистецтва».

Мандрівна друкарня Тимофія Вербицького

Сам же Тимофій Вербицький також мав свою мандрівну друкарню у Києві. Його видавнича діяльність була пов'язана з Києвом, Острогом, а також, імовірно з діяльністю Кирила Транквіліона Ставровецького у Почаєві та Рохманові. Про місце народження Вербицького нічого невідомо. Замолоду прийшов на Запорізьку Січ, де став реєстровим козаком. У 1618 році перебував у Львові, де, імовірно, познайомився з Кирилом Ставровецьким та брав участь у його видавничих проєктах у Почаєві та Рохманові. У 1620 році переїздить до Києва, наймається до друкарні Києво-Печерської лаври та працює разом з друкарями Степаном Бериндою і Тимофієм Петровичем.

1624 року, під впливом та за підтримки Київського митрополита Йова Борецького, закладає власну друкарню. Того ж року за 200 литов-

ських копійок купує садибу на Подолі. Це була перша приватна друкарня в Києві, де вийшли одне за одним видання Часослов (двічі), Буквар 1627 року, Псалтир.

1625 року відправляється до Острога, де мав намір купити залишки Острозької слов'янської друкарні. Прибувши до Острога, друкар неочікувано потрапляє на кілька днів до в'язниці, оскільки містом прокотилася чутка, що приїхав запорожець – друкар «схизматських книг». За кілька днів був врятований, завдяки втручання православної громади.

У 1628 році Вербицький допомагає білоруському друкареві Спиридонові Соболю відкрити другу приватну друкарню у Києві. На цей час авторитет Вербицького був беззаперечним. Він товаришує з архимандритом Петром Могилою і за його дорученням тимчасово закриває власну друкарню, щоб відправляється до Волощини і допомогти господарю Матею Басарабу у налагодженні друкарської справи. 1635 року там виходить з друку перше видання – «Требник». Друкарський канон, започаткований Тимофієм Вербицьким, був основним для всіх наступних волоських і молдавських видань. Дошки рохманівського Євангелія учительного, за допомогою Вербицького, потрапляють до Ясс.

Наприкінці 1630-х років Вербицький повертається до Києва, де отримує 400 злотих, які йому заповів митрополит Йов Борецький. Остання згадка про нього є у 1642 році, коли

52

53

він працював у друкарні Києво-Печерської лаври. Ймовірно, брав участь у виданні Требника Петра Могили 1646 року.

Замість висновків

Мандрівне друкарство, що виникло у XV столітті у Речі Посполитій, у XVI столітті охопило різні регіони України. Йдучи по слідах мандрівних друкарів, ми потрапляємо у Львів, Угорці (Самбірщина), Четвертню (Волинь), Луцьк, Добромиль, Яворів, Почаїв, Рохманів, Київ, Острог, а ще у Мінськ та Ясси.

Мандрівні друкарні виникали поруч зі стаціонарними, оскільки останні не могли задовольнити суспільний запит на іншу книгу – світську, полемічну, історичні хроніки тощо. Скажімо, важко уявити, що друкарня Києво-Печерської лаври взялася би видавати «Annales» Станіслава Оріховського чи «Євангеліє учительне» Ставровецького, заборонене православними ієрархами.

Іван Огієнко стверджував, що українське кириличне друкарство в зазначений період так і не стало цілком самодостатньою комерційною справою та в силу різних обставин помітно відставало від латинського друкарства Західної й навіть Центральної Європи. Хоча досить важко погодитися з першою частиною цієї тези, адже продукція стаціонарних друкарень Львівського ставропігійного братства чи Києво-Печерської лаври виходила великими тиражами – від 1200

(богослужбові видання) до 5000 (букварі) примірників, які добре продавалися. Натомість діяльність мандрівних друкарень залежала від коштів меценатів, які доводилося шукати друкареві. Відповідно це міг бути досить успішний, але короткотривалий проєкт. Власникам друкарень доводилося займатися як редакторською, техніко-поліграфічною працею, так і художнім оформленням книги. Така багатозадачність, з далеко не ідеальними умовами життя, могла реалізуватися лише талановитою та освіченою, наділеною підприємницькими якостями особистістю.

Збірний образ мандрівного видавця кінця XVI – першої половини XVII століття – це такий собі портрет від Пікассо. За соціальним статусом – це міг бути міщанин, шляхтич, чернець, священник, який сповідував католицьку, православну, протестантську, греко-католицьку віру. Мав добру освіту та знання мов, професійні навички у друкарстві. І головне – любив подорожувати та вбачав у своїй роботі місію.

Значення діяльності мандрівних друкарень на українських теренах важко переоцінити, адже завдяки цьому українці отримали доступ до творів античної літератури, історичних хронік знаменитих авторів Станіслава Оріховського, Яна Длугоша, Вінцентія Кадлубека, поетичних творів Яна Кохановського, перших українських інтермедій, творів Мелетія Смотрицького, літератури з виховання «шляхетської молоді» та авторських релігійних творів.

Джерела й література

Апостол, Львів, 1574, післямова. Музей книги і друкарства України, СД-

Богословський трактат Кирила Транквіліона Ставровецького «Зерцало богословії» (Почаїв 1618): Факсимільне видання, транслітерація тексту і наукове дослідження. Львів: Видавництво УКУ, 2022. 616 с.

Вирський Д. Як творяться міфи? «Сарматизм» в українській та польській історії. Газета «День». Випуск № 111, 7 липня 2017. URL: <https://day.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/yak-tvoryatsya-mify>

Горін Сергій. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть). Львів, Видавництво Отців Василіян «Місіонер», 2007, с. 136

Державний архів Тернопільської області. Ф. 258, Духовний собор Почаївської Успенської Лаври. Оп. 3, спр. 1163. Журнал регистрации событий и документаций монастыря. 1557-1779. 160 арк, арк. 123
Дзюба О. Вербицький Тимофій Олександрович. Енциклопедія історії України: у 10 т. Київ: Наукова думка, 2003. 688 с. Т. 1, с. 478.

Запаско Я., Мацюк О., Стасенко В. Початки українського друкарства. Львів: Центр Європи, 2000. – 224 с.

Зерцало Богословія. Почаїв, 1618.

Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. – Париж – Нью-Йорк: Молоде життя, 1955–1995.

Ісаєвич Я., Запаско Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга перша (1574-1700).

Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. С. 154-163.

Ісаєвич Я. Д. Люткович Павло, Домжив-Люткович-Телиця Павло. Енциклопедія історії України: у 10 т. Київ: Наукова думка, 2009. Т. 6: Ла – Мі, с. 398. 784 с.

Котлобулатова Ірина. Книгарі та книгарні в минулом Львова. Львів, Аверс, 2005. С. 13-14
Маслов, С. І. Українська друкована книга XVI-XVIII ст. Київ: Державне видавництво України, 1925. – 76 с.

Пагутяк Г. Історія в бур'янах, або Як знищили Добромільську друкарню. URL: https://zaxid.net/istoriya_v_buryanah_abo_yak_znishhili_dobromilsku_drukarnyu_n1229851

Krzyzanowski Jerzy Roman. Jan Kochanowski. URL: <https://www.britannica.com/biography/Jan-Kochanowski>

Książka drukowana XV–XVIII wieku. Zarys historyczny. Wyd. 3 popr. Warszawa: PWN Wrocław. 1980

Soltan Andrzej. Handel książka i czytelnictwo mieszczańskie w Warszawie w XVI i pierwszej połowie XVII w. Almanach muzealny 2, 37-84 – 1999, с.45

XVI. Qw. 1565

54

55

Чернігівські Атени й книговидання давньої Гетьманщини

авторка
Наталія Боднар

57

В історії давнього українського книговидання XVI–XVIII століття залишили свій слід декілька десятків друкарень і видавництв з відмінною долею, кількістю видань і тяглістю роботи. Значний вплив на історію друкарської справи на українських теренах мали саме монастирські друкарні, й однією з найцікавіших із них стала Чернігівська. Це єдина друкарня, що працювала на Лівобережній Україні з кінця XVII століття, видаючи книги для теренів Гетьманщини поряд із продукцією друкарні Києво-Печерської лаври.

Чому книговидання на Чернігівщині вже мало підґрунтя?

Діяльність Чернігівської друкарні висвітлюється у багатьох публікаціях. Найбільш узагальнені відомості про її роботу містяться у монографії Ярослава Ісаєвича «Українське книговидання: Витоки, розвиток, проблеми» 2002 року. Попередній період, діяльність друкарні і її каталог найбільше висвітлені в дослідженні Тетяни Каменевої, опублікованому 1959 року. Чернігівські видання включені до каталогу українських видань 1574-1800 років «Пам'ятки книжкового мистецтва» Якими Запаска та Ярослава Ісаєвича, що становить собою репертуар давньої української книги.

Формально друкарня розпочала свою роботу з 1679 року. Її фундатором став архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський, один із найяскравіших представників кола київських інтелектуалів, впливовий політичний і церковний діяч, автор проповідей і полемічних праць Лазар Баранович. Проте спочатку він заснував її не в Чернігові, а в Новгороді-Сіверському – при Спасо-Преображенському монастирі.

Однак чернігівський друк розпочався суттєво раніше – з видання 1646 року книги письменника і проповідника Кирила Транквіліона Ставровецького. Переїхавши до Єлецького монастиря, який перейшов в унію, Кирило Транквіліон Ставровецький

видав тут збірку своїх творів релігійно-морального змісту «Перло многоценное». Перед тим він опублікував інші свої твори у власній мандрівній друкарні – 1618 року в Почаєві «Зерцало богословії» та в Рохманові авторське «Євангеліє учительне» 1619 року. Хоча формально невеликий портативний верстат Кирила Транквіліона Ставровецького не мав стосунку до роботи друкарні 1680-х років, проте пам'ять про місцеве книговидання і надзвичайна популярність його творів були актуальні й мали вплив на Барановича та його монастирсько-друкарське оточення. Зокрема в жалуваній грамоті, яку отримав Баранович, містився дозвіл на заснування друкарні в Чернігові, де вона й раніше була.

Друкарню ж у Новгороді-Сіверському та в Чернігові варто ідентифікувати як одну інституцію, яка просто змінила географічне розташування. Спроби отця Лазаря закласти видавничий осередок у Новгороді-Сіверському розпочалися з 1671 року. До того він перебував у Києві, був активним членом гуртка печерських книжників, друкувався в Києво-Печерській друкарні. 1666 року тут надрукували збірку його недільних казань «Меч духовний», 1674 року побачила світ наступна книга «Трубы словес проповідних на нарочитыя дни...». Відомо, що Баранович замовив для цієї книги гравюри, однак вони не були виготовлені вчасно, тому спершу текст проілюстрували зображеннями з арсеналу художніх засобів Печерської друкарні. Той же

58

59

текст з новими, спеціально вирізаними гравюрами отримав назву «Трубы на дни нарочитыя» і вийшов церковнослов'янською. Видавалися в Києво-Печерській друкарні й польськомовні твори Барановича, наприклад, «Żywoty świętych» 1670 року, «Lutnia Apollinowa» 1671 року.

Завдання технічно організувати друкарню Баранович доручив своєму писареві Семену Ялинському, який попередньо навчався видавничій справі у Вільнюсі. Проте фундація друкарні відбувалась занадто повільно.

У Новгороді-Сіверському друкарня розташувалася у Спасо-Преображенському монастирі: працювала з 1675-го до 1679-го року, опублікувавши понад 20 видань. Першими едіціями єпископської друкарні вважаються короткі Слова Барановича на Благовіщення, Трійцю та Воскресіння. З богослужбових видань тут видали Псалтир 1675 року й Анфологійон 1678 року. Видання Анфологійону, або Мінеї святкової великого формату, містило 778 аркушів, що показує потужну сформовану поліграфічну базу.

Чернігівський період — за керівництва Барановича

З 1672 року Баранович переїхав на постійне проживання до Чернігова. Ця обставина сприяла тому, що він вирішив перемістити туди й друкарню, але здійснив він це лише 1679 року. Баранович прагнув перетворити Чернігів на провідний

культурний центр Гетьманщини, поновлював і розбудовував храми, формував інтелектуальний осередок, важливою складовою якого мала стати єпископська друкарня.

У Чернігові друкарнею також керував Ялинський, фінансово її діяльність забезпечував Баранович. На зміну Ялинському в керівництві друкарні прийшов Лука, що переїхав з Вільнюса, а потім й інші майстри, імена яких у виданнях не зазначені. Працювала Чернігівська друкарня з 1680 до 1720 рік без перерви почасти як єпископська, почасти як монастирська. Спочатку друкарня розмістилася в центрі міста при кафедральному соборі, пізніше – в окремій будові Троїцько-Іллінського монастиря.

За керівництва Барановича тут опублікували близько 30 видань, серед яких полемічні праці, богослужбові тексти, підручники й навчальні посібники, панегіричні твори. Літургійні видання публікували церковнослов'янською мовою, у текстах авторських творів активно використовували також книжну українську, в тому числі для віршованих текстів. Значну частину репертуару чернігівські видавці друкували польською, вживали також латину.

Першим чернігівським друком став Буквар 1680 року, також тут видали Псалтир, польськомовні твори Барановича «Notiy pięć, ran Chrystusowych pięć» та «W wieniec bozey matki ss. Ouców kwiatki».

Окрім власне творів Лазаря Барановича, у Новгороді-Сіверському і в Чернігові активно друкували й твори його учня та соратника, відомого письменника, проповідника й полеміста, церковного діяча, одного з потужних київських інтелектуалів Іоанікія Галятівського. Впродовж 1669–1688 років він був архімандритом Чернігівського Єлецького монастиря. Усього в обох друкарнях опубліковано по сім книг його творів. Серед новгород-сіверських видань – конспект диспуту «Rozmowa białocerkiewska» 1676 року, полемічні праці «Stary kościół za chodni» 1678 року, «Łabędź z rógami swemi» 1679 року.

У Чернігові надрукували полемічні польськомовні роботи Іоанікія Галятівського «Alphabetum rozmaitym Heretykom» 1681 року, «Alkoran Machometow» 1683 року, «Гріхи розмаитиї» 1685 року, «Боги поганскіи» 1686 року, «Душі людей умерлих» 1687 року та інші.

Панегірики та підручники — друкарня часів Лаврентія Крщоновича і Іоана Максимовича

У 1693 році Баранович помирає, і в діяльності друкарні розпочинається новий етап. Вона переходить під опіку Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, проте основний вплив на її роботу мають чернігівські архієпископи. Цей період у роботі друкарні відзначається активним випуском панегіричних видань, книг літургійного вжитку, підручників.

У 1698 році в Чернігові опублікували латиномовний посібник із риторики «Ilias oratoria, sive brevissima summa rhetoricae...», автором якого вважається ще один з найяскравіших діячів місцевого інтелектуального осередку Лаврентій Крщонович. Посібник включає передмову до учня, що розпочинає студіювати

Максимович Іоан. «Феатрон или позор нравоучительный» 1708 року

риторику, та 15 параграфів із викладом курсу в формі запитань і відповідей. Крщонович був гравером, письменником, церковним діячем. Він обіймав посаду ігумена Троїцько-Іллінського монастиря і виконував обов'язки керівника друкарні. 1697 року разом з Іоаном Максимовичем претендував на Чернігівську кафедру, однак архієпископом став Іоан Максимович. Проте 1697 року він отримав архімандрію для Троїцько-Іллінського монастиря, що суттєво підвищило статус і вплив чернечої обителі. 1703 року Крщонович помирає, й ініціатива місцевого книговидання переходить до чернігівських архієпископів.

Ще однією віховою постаттю для чернігівської друкарні став Іоан Максимович, посівши Чернігівську кафедру з 1697 року. Він був людиною ерудованою, грамотною й освіченою, крім того, активно писав численні власні твори й перекладав

літературу європейських авторів. У чернігівській друкарні з його доробку видали церковнослов'янською «Алфавит рифмами сложенный» 1705 року, «Богородице діво» 1707 року, «Феатрон или позор нравоучительный» 1708 року та інші. Окрім власних творів у прозі та віршах Іоан Максимович підготував переклади «Богомислія» протестантського письменника Іогана Герарда 1710–1711 року, «Іліотропіона» Іеремії Дрекслея 1714 року. Саме публікація праці Герарда, забороненої російським Синодом, послужила однією з причин утисків чернігівської друкарні від російської цензури за «многую лютерскую противность».

Максимович започаткував при Троїцько-Іллінському монастирі колегіум, і чернігівська друкарня мала забезпечувати навчальний процес підручниками. У 1711 році він був висвячений на митрополита Тобольського і всього Сибіру,

60

61

Титули видань І. Галятівського Гріхи розмаитиї 1685 р. та Боги поганскіи 1686 р.

переїхав до Тобольська, де й помер 1715 року. Пізніше, у 1916 році, був прославлений у лику святих під іменем Іоана Тобольського.

Як справедливо зауважив провідний дослідник давнього українського друкарства Ярослав Ісаєвич, після від'їзду Іоана Максимовича до Сибіру «чернігівське книговидання втратило притаманну йому раніше орієнтацію на друкування творів сучасних авторів». На його думку, завдяки літературним нахилам попередніх чернігівських владик Лазаря Барановича та Іоана Максимовича, в продукції друкарні літургійні видання становлять менший відсоток, ніж це було в більшості тогочасних українських друкарень.

В останні роки XVII століття для потреб друкарні заснували папірню, що маркувала папір водяним знаком у формі храму, схожого на Троїцький собор. Фундатором папірні був гетьман Іван Мазепа. Пізніше папірня позначала свою продукцію гетьманським гербом. У виданні «Зерцало от писанія божественного» 1705 року у присвяті й передмові вміщені відомості про папірню у Чернігові та будівництво кам'яного будинку для місцевого училища.

Кому присвячували свої видання чернігівські друкарі?

Чільне місце в роботі Чернігівської друкарні останніх років XVII – початку XVIII століття посідали панегірич-

ні видання. Видавалися вони переважно польською, іноді латинською мовою. Панегірики – це промови, приурочені до певної події або присвячені відомій особі, вони були поширені в європейській культурі й отримали широке розповсюдження на українських теренах.

В Чернігові вийшли друком панегірики Івана Орновського гетьманові Івану Мазепі «Muza Roxolanska» 1688 року, Лаврентія Крщоновича Лазарю Барановичу «Redivivus Phoenix...» 1683 року, Стефана Яворського київському митрополиту Варлааму Ясинському «Hercules post Atlantem» 1684 року, Івана Орновського полковнику Івану Обідовському, племіннику Мазепи «Bogata drogich kamieniy» 1693 року. «Theatrum perennis gloriae Joanni Mazera» Петра Армашенка 1699 року та інші. Панегіричні видання друкувалися великим форматом, здебільшого містили самобутні гравюри визначних майстрів, що співпрацювали з друкарнею.

Тогочасні чернігівські богослужбові видання містили присвяти гетьманам, церковним діячам, що виступали покровителями й меценатами друкарні. Наприклад, Тріодь цвітна 1685 року має присвяту Лазарю

62

Видання панегірика Лазарю Барановичу «Redivivus Phoenix» 1683 року

63

Барановичу, Молитвослови 1687, 1691–1692, 1692 років, Полустави 1697, 1703 року – гетьману Іванові Мазепі, Молитвослов 1697 року – полковнику Івану Обідовському, Псалтирі 1712, 1716 року, Новий Завіт 1717 року – гетьману Іванові Скоропадському. Молитвослов 1692 року оздоблений 25 гравюрами й заставками, у передмові від імені Лаврентія Крщоновича гетьмана Івана Мазепу назвали патроном та ктиторм, який надавав чималі суми для будівництва та ремонту храмів, здійснював вклади у вигляді ікон й церковного начиння. 1695 року за спонсорства Мазепи завершилося будівництво Троїцького собору, закладеного ще Барановичем у 1679 році. Саме у чернігівській друкарні вийшло найбільше панегіриків гетьману Мазепі та видань з присвятами йому.

На репертуарі Чернігівської друкарні закономірно позначалися особливості часу, тому місцеві видання мали присвяти й російським царям, членам їхніх родин, російським воєводам тощо. В наступні роки через цензурні заборони друкарня змушена була видавати тільки ті книги, які попередньо публікувалися у Москві.

Гравюри чернігівської друкарні

Чернігівський осередок, що в початкові періоди діяльності став осідком культурного, освітнього й мистецького середовища, за що й отримав назву «Чернігівських

Атен», концентрувався навколо єпископської кафедри, друкарні й училища. Також на період від початку роботи друкарні до перших десятиліть припадає розквіт місцевої граверської справи. Багато видань містили мистецькі ілюстрації, вирізані на дереві або на міді. До ілюстрування чернігівських едіцій долучалися провідні гравери, серед яких Никодим Зубрицький, Інокентій Щирський, Никон Фігурський, Іван Стрельбицький, Лаврентій Крщонович та інші. Окремі видання друкарні були просто розкішно ілюстрованими, наприклад, серед таких можна назвати Новий Завіт 1717 року.

Окремо в Чернігові видавали й аркушеві акцидентні видання, гравійовані образи-ікони з зображеннями святих і місцевих святинь, друкували антиминоси для освячення храмів. Також вирізували панегіричні привітальні гравюри. Серед них варто особливо виділити величезну гравійовану тезу зі складною назвою «Дедикація І. Мазепі... Кіот срібнокований» 1695–1696 років. Гравіював її Інокентій Щирський, автором тексту був Лаврентій Крщонович. Цілісне художнє полотно розміром 170x100 см складається з семи окремих гравійованих дощок. Єдиний примірник зберігся у фондах Бібліотеки Польської академії наук у Гданську. У верхній частині розміщене графічне відтворення чудотворної ікони чернігівської Іллінської Богоматері разом зі срібною шатою кіота, знизу текст в обрамленні колон зі святими й сюжетним зображенням.

Православні святині у виданнях Чернігівської друкарні

Помітне місце у продукції Чернігівської друкарні посіли видання, присвячені вшануванню місцевих святинь і Чернігова, а до того й Новгород-Сіверського – і у формі текстів, й гравійованих візуальних зображень.

До текстів належить твір «Руно орошене» Дмитрія Туптала (майбутнього святителя Димитрія Ростовського) з описом чудес Чернігівської Богородиці, що прославився чудесами далеко за межами Чернігова. Перше видання популярної збірки вийшло в 1677 році у Новгороді-Сіверському під назвою «Чуда Пресвятої і Преблагословенної Діви Марії, діючіїся от образа єї чудотворного в монастиру св. славнаго Пророка Ілії Черніговском». Далі її передруковували у Чернігові зі зміненою назвою «Руно орошене» у 1683, 1689, 1691, 1696, 1697, 1702 роках й пізніше, доповнюючи новими чудесами біля чудотворного образу.

Цікавий аспект представлення у виданнях Новгород-Сіверської та Чернігівської друкарень зображень архітектурних споруд, святих покровителів, місцевих чудотворних ікон. На титулах місцевих видань бачимо види тих монастирів, при котрих діяла друкарня. У Новгороді-Сіверському друкарня розміщувалася при давньому Спасо-Преображенському монастирі, до композиції титулу Анфологіо-

на 1678 року включене зображення споруд Спасо-Преображенського собору і самої друкарні. Цю ж форту використали при друкуванні в Чернігові Тріоді цвітної 1685 року, однак нижню її частину переробили, вмістивши тут зображення Троїцького собору Троїцько-Іллінського монастиря, в якому розташовувалася друкарня в Чернігові.

Монастирські будівлі бачимо на титульних аркушах пізніших чернігівських друків, зокрема, власних творів Іоана Максимовича. Наприклад, на титулі видання «Алфавиту» 1705 року зображений Троїцький собор, поряд з яким святі княгиня Ольга та князь Володимир, у картушах серед інших святі мученики Борис і Гліб. У цей час особливо актуалізувалося вшанування святих князів-мучеників Київської Русі як покровителів державності. Включення зображень Бориса і Гліба пов'язане з тим, що кафедра Чернігівських архієпископів розміщувалася при давньому Борисо-Глібському монастирі.

Часто потрапляє на шпальти чернігівських стародруків і найшанованіша Чернігівська святиня – ікона Троїцької Іллінської Богоматері з Богонемовлям. Її зображення вміщено здебільшого на зворотах титулів видань, найраніше – в Октоїху 1682 року. Під гравюрою зазначено, що це правдиве зображення Іллінської Богородиці, що плакала 1662 року, і досі чудотворить в Іллінській церкві на Болдиній горі під Черніговом. Цей же чудотворний образ бачимо у численних

перевиданнях «Руна орошеного». Наймайстернішою є гравюра на міді у виданні цього твору 1696 року.

Що спричинило занепад?

Фахівці справедливо зазначають, що на роботі Чернігівської друкарні вкрай негативно позначилися цензурні заборони російської влади. Це і переслідування за небажані видання, й вимоги слідування наказам про передрук тільки московських текстів, необхідність отримання цензурних дозволів. Також на занепад чернігівського книговидання вплинули репресії й утиски щодо багатьох діячів, пов'язаних з друкарнею. Вони також стали наслідком переходу гетьмана Івана Мазепи у 1709 році на бік шведів.

З 1720 року книгодрукування, що ледь животіло, припинилося, і відновилося тільки з 1743 року за протекцією тодішнього архієпископа Никодима Сребницького. Цей період тривав до 1785 року, коли друкарня видавала переважно богослужбові видання за московськими зразками. Тогочасні чернігівські видання відзначалися непоганою якістю поліграфії та художнього оформлення, однак втратилася їхня оригінальність й місцевий колорит. Серед видань цього періоду фіксуються й окремі контрафакції, тобто передруки книг з фальшивими вихідними відомостями, щоб обійти цензурні утиски, наприклад, «Руно орошене» надруковане у 1750-х роках, з позначенням на титулі 1702 року.

Окрім суто книжних видань у Чернігівській друкарні активно друкувалися царські укази, розпорядження, бланки, плани, які суттєво менше досліджені порівняно з книгами.

Після 1785 року і до кінця роботи друкарні, коли її обладнання в 1846 році придбали для друкарні Чернігівського губернського правління, тут видавалися лише одиничні видання, при друкарні працювала палітурня.

Роль видань Чернігівської друкарні в історії українського книговидання

Попри короткий термін продуктивної роботи, цензурні утиски, обмеження в тематиці й репертуарі Чернігівська друкарня відіграла помітну роль в українському книговидавничому процесі, опублікувала багато видань панегіричного й полемічного змісту, авторських творів, підручників, перекладних праць, її гравери створили значну кількість яскравих художніх зразків. Чернігівська друкарня продемонструвала самобутність й виразність давньої української книги з тернів Гетьманщини.

Чернігівські видання, розраховані насамперед на розповсюдження на теренах Гетьманщини, попри це продалися й в інших регіонах, мали авторитет й серед православних, а окремі твори Лазаря Барановича, Іоанікія Галятовського, Димитрія Туптала, Іоана Максимовича – серед грекокатоліків, католиків

й старообрядців. Тиражі чернігівських видань були великими. На сьогодні книги чернігівського і новгород-сіверського друку представлені в багатьох збірках стародруків бібліотек, музеїв, приватних колекціях як в Україні, так і за її межами. Давні чернігівські видання доступні для читання й дослідження в повнотекстових електронних копіях на сайтах як українських ресурсів, так і закордонних, зокрема, польських. На сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського представлені більше десятка видань чернігівської друкарні. Серед них «Гріхи розмаїті» Й. Галятовського 1685 р., «Руно орошене» Дмитрія Туптала 1696 р., «Алфавит собранный, рифмами сложенный» Іоана Максимовича 1705 р. Також чернігівські видання розміщені на сайті Національної історичної бібліотеки. Видання

праць Барановича та Галятовського є на корпоративному польському ресурсі «Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa».

Доробок чернігівської друкарні активно вивчається і популяризується й через постаті її діячів, опубліковані тут окремі видання, їхні тексти й ілюстрації.

В останні десятиліття помітна активізація дослідження окремих чернігівських видань, їхніх текстів й ілюстрацій, біограм діячів, пов'язаних з роботою друкарні тощо. Прикметно, що найбільш активним центром вивчення давнього чернігівського книговидання стала Чернігівщина й через персоналії дослідників, місцеві осередки вивчення книжкової спадщини, діяльність місцевих музеїв й бібліотек.

66

67

Джерела й література

Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання: Витоки, розвиток, проблеми. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2002. С. 241–248, 260–262.

Каменева Т. Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания // Труды Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина. 1959. Т. 3. С. 224–384.

Дзюба О. М. Чернігівська друкарня. Енциклопедія історії України : у 10 т. Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10 : Т-Я. С. 515.

Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні : 1574–1800. Кн. 1 : 1574–1700. Львів : Вища школа, 1981. 136 с. : іл.; Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні : 1574–1800. Кн. 2, ч. 1 : 1701–1764. Львів : Вища школа, 1984. 129, [2] с. : іл.; Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні : 1574–1800. Кн. 2, ч. 2: 1765–1800. Львів: Вища школа, 1984. 125, [3] с. : іл.

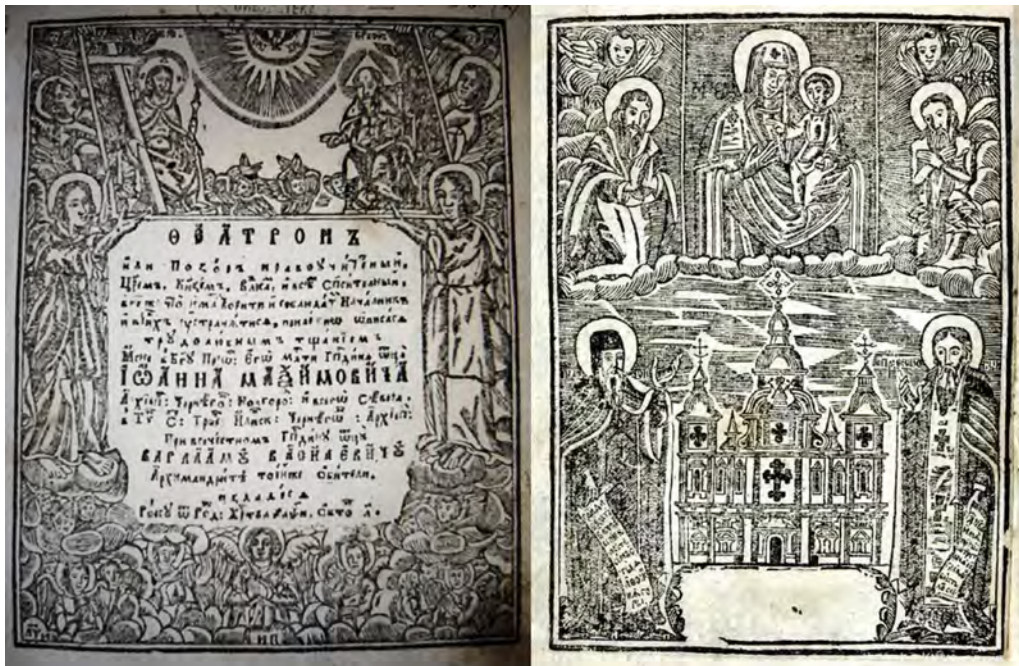
Письма Лазаря Барановича. Чернигов, 1865.

Адруг А. Зображення чудотворних чернігівських ікон у графіці Чернігова та Новгорода-Сіверського другої половини XVII – початку XVIII століть. Сіверянський літопис. 2015. № 4. С. 3–9.

Ситий І. Чернігівські стародруки у зібранні Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського. Сіверянський літопис. 2011. № 3. С. 12–14.

Ситий І. Дедикація ясновельможному Іоанну Мазепі – шедевр чернігівського друкарства. Україна між Польщею та Росією. Ніжин, 2016. С. 115–126.

Травкіна О. Лаврентій Крцонович – «значна й учена персона» Чернігівських атен. Сіверянський літопис. 2022. № 5–6. С. 63–88.

Максимович І. Феатрон или позор нравочительный. 1708 р. Титул і зворот титулу.

Гора Почаївська: сторінки історії Почаївської друкарні

авторка
Валентина Бочковська

Почаївська Успенська лавра, як і Києво-Печерська, для кожного українця є святиною та відомим з давніх часів духовним осередком. Однак для невтаємничених в історію Почаївської лаври, залишається маловідомою історія друкарні монастиря, однієї з найпотужніших на українських теренах у XVIII – на початку XIX століть, у свій «греко-католицький» період. На той час Почаївський монастир був уніатським та належав до василіанського ордену, або до Чину святого Василя Великого. З 1734 по 1830 рік друкарня випустила 598 видань – 325 – кирилицею, 273 латинкою.

Почаївська друкарня розпочала свою діяльність не раніше 1730-х років і продовжувала її аж до 1918 року. Хоча монахи-василіани Почаївського монастиря вперто відстоювали точку зору давності створення друкарні від 1618 року, проте це не так. Єдине почаївське видання XVII століття «Зерцало богословія» (1618) насправді опублікував приватний друкар Кирило Транквіліон Ставровецький.

Саме 1730 року два сокальські ремісники й майстер із Заслава Іван Доликевич, який раніше працював у Києві, розпочали виготовляти для друкарні шрифт. Того ж року почаївська друкарня отримала шрифти від Луцької братської друкарні, яка на той час припинила своє існування. У 1730—1731 роках в Почаєві вже почали друкувати, наприклад, пісню на честь колишнього почаївського ігумена Йова Заліза (1550 – 1651), а також естампні гравюри, які не дійшли до нашого часу.

Офіційно друкарня постала завдяки зусиллям одного з перших уніатських архімандритів монастиря Феодосія Лубенецького–Рудницького. Про її заснування йде мова у розлогіх передмові до першого видання – книги «Службник» 1734 року, де на звороті титульного аркуша надрукували герб фундатора Лубенецького–Рудницького.

Варшава й Москва занервували

Початок діяльності ускладнився тривалим судовим процесом із Львівським братством (впродовж 40 років), яке вбачало в появі нової друкарні загрозу конкуренції. На подання братства трибунал папської нунціатури у Варшаві заборонив Почаївському монастирю «друкарню засновувати й друкувати руською мовою». Однак, єпископ Лубенецький–Рудницький клопотався у Варшаві перед королем про дозвіл, і нарешті король Август II видав привілей у 1732 році на заснування друкарні в Почаївському монастирі.

З іншого боку, діяльність Почаївської друкарні створила конкуренцію для Києво-Печерської лаври. 1730 року адміністрація Печерської лаври звернулася з клопотанням до московських державних установ про заборону продажу книг «зарубежной печати» на тій підставі, щоб «уніяти для размноженія своей ереси такіе книги і под именем печерские лавры печатать не могли». Всупереч забороні уніатські книги почаївського друку продовжували поширюватися в Києві. 1776 року затримали київського міщанина Якова Сербина, який торгував букварями почаївського друку. Прочани, які приїжджали до Києва на богомилля, за словами очевидців, «стремительно желали иметь у себя» книги почаївського друку і «просили лаврского типографа о выписке, даче или продаже оных им».

70

71

Умови діяльності Почаївської друкарні дещо змінилися у часі її переходу в кінці XVIII–XIX століть під юрисдикцію російської православної церкви.

У цей час посилюється російська цензура Святійшого синоду, що був вищим державним органом церковно-адміністративної влади Російської імперії аж до 1917 року. Впроваджують практику зв'язки почаївських видань з аналогічними виданнями Києво-Печерської друкарні, а за їхньої відсутності запроваджують вимогу представлення таких примірників на розгляд синоду. 27 липня 1787 року синод заборонив продаж книг, виданих без його дозволу («не от Синода изданных»). З часу повного підпорядкування монастиря юрисдикції російської православної церкви у 1831 році репертуар друкарні значно звузився, багато видань друкуються російською мовою, натомість щезають видання українською, польською, латиною. Серед традиційної літургійної літератури з'являється навіть чорносотенна – «Почаевский листок». Все це, у підсумку, працювало на російську репресивну політичну машину, результати діяльності якої ми спостерігаємо і сьогодні.

«Гора Почаївська» та інші дива друкарні

Репертуар друкарні надзвичайно різноманітний. Ошатні видання Євангелій, Службника, Апостола, малоформатні Молитвослови, Требники неодноразово перевидавалися. Проповіді релігійних діячів Мануїла Ольшавського, Барнаби Кендзерського, василіянського місіонера Тимофія Щуровського, письменників Іпатія Потія, Порфирія Скарбек-Важинського, панегірики, підручники («Буквар» 1748, 1765, Граматики латинської мови Альвареса), місійна та світська література – це неповний перелік виданих тут книжок.

Гора-Почаївська

Справжнім бестселером стала книга «Гора Почаївська» – фактично друкована хроніка Почаївського монастиря, де йдеться про фунда-торку монастиря Ганну Гойську, побудову соборної церкви святої Трійці, напад турків на монастир 1675 року. Основна частина тексту – це опис чуд на горі Почаївській при чудотворній іконі Почаївської Богородиці з 1260 року до часу видання книги. Цей твір читали вдома і в дорозі, мабуть, тому мова книги наближена до української розмовної. В «українській» мовній версії було аж п'ять перевидань, а польською – чотири. Важливість цього іміджового видання для Почаївсько-го монастиря можна порівняти з «Патериком Печерським» для Києво-Печерської лаври.

Отці-василіани провадили широку місіонерську та освітню діяльність, тому в планах друкарні завжди була література і такого змісту. Серед них вирізняється книга «Богословія нравоучительная» з додатком «Лексикона сиріч словесника словенского» – церковнослов'янсько-польського словника (витримала 7 перевидань), «Науки парохіяльні на неділі і свята урочистая... на простий і посполитий язик руський преложення» (1789, 1794 років) – збірник проповідей, що первісно вийшов італійською мовою, а в Україні поширився у перекладі ченця-василіана Юліана Добриловського українською мовою. Це видання в «Нарисі історії Василіянського Чину святого Йосафата» назване в переліку найголовніших видань Почаївської друкарні.

Завдяки цьому твору, як підкреслює історик церкви Йосафат Скрутень, Добриловського «треба визнати творцем національної літератури і першим письменником відродженого письменства Галицької Руси», «предтечею пробудителів української мови», а також поетом, що писав правильною українською мовою ще до Маркіяна Шашкевича та Івана Котляревського.

Загалом з 1734 по 1830 рік друкарня видала 598 видань – 325 кирилицею, 273 латинкою. Понад 60% продукції становили книги релігійного змісту.

Правила пристойної поведінки й античні автори

Монастирська друкарня та видання світської літератури – таке поєднання на сьогодні виглядає контроверсійно. Проте на той час це було абсолютно природно.

Діячі почаївського духовного осередку мали добру освіту, навчалися в європейських семінаріях та університетах, знали мови, зібрали багатющу бібліотеку та намагалися впроваджувати у навчальних програмах василіанських шкіл загальноєвропейський літературний канон. Звідси також і цікавість до видання перекладів з античних і тогочасних французьких, італійських, польських, англійських авторів. Одночасно друкарня виконувала замовлення приватних осіб, друкувала панегірики, популярну історичну лектуру, календарі-порадники, поетичні твори.

72

73

Серед усієї цієї літератури найбільший інтерес завжди привертало невелике за обсягом почаївське видання «Політика свіцька от Иностранных Ауторов вкратце Собранная. Младым приличная, всем же общеблаготребная» (1770), присвячене правилам пристойної поведінки у суспільстві, тобто «політиці». Книга була видрукована українською мовою і призначена для виховання дітей та молоді. Про це свідчить і більш пізній її передрук у Букварі, виданому у Львові 1790 року. Тож, яким етичним нормам навчали першачків у школі та вдома, наведемо кілька прикладів:

«Не стріляй очима там і сям, але подлуг звичаю низпущені май. Ні на кого не поглядай оком кривим, погорджающим і пишним. І то неполітично — розвалитися і розтягатися на стільці, драпатися, кивати ногами, на ту і на ту сторону щораз поглядати. Не примовляй нікому ущипливими словами, горделивими, або кого понижающими ... В каждом дискурсі, чи то о интересах, чи о інших річах, вистерігайся розширати мови над потребу ... Не хвали себе, ані уничижай, ані срамоти, ниже діло свое, або ім'я, або род возвишай: бо так чинят тилко тиї, котриї недавно прославились. Кожного шануй: нікого не понижай».

Жевуський-Natręt

Безперечно, знайшли свого вдячного читача і твори гетьмана коронного Речі Посполитої Вацлава Жевуського (1706-1779), які також видавалися у друкарні Почаївського монастиря. Жевуський – перший, хто написав драму з польської історії у формі французьких трагедій. З них відомі дві: «Владислав під Варною» і «Жолкевський», написані у віршах та надруковані у почаївській друкарні 1762 року («Zabawki Wierszopiskie Y Krasomowskie; Władysław pod Warną; Dziwak; O pauce krasomówskiej; O pauce wierszopiskiej; Żółkiewski; Natręt»).

Різноманітною була творчість українського унійного церковного діяча, василіянського місіонера і проповідника Тимофія Щуровського. Варті уваги його «Poesis didactica» 1770 року (виклад прозою і віршами деяких питань теології та натурфілософії) і «Ethologia czyli

nauka dla młodzi szkolney» (1772 рік, містила віршовані «Передмову мудрості з умілістю» та «Етику» і прозову «Розмову про мету людського щастя»). У почаївській друкарні надрукована його трагедія «Володимир всія Русі цісар...» («Włodzimierz wszystkim Rusi Cesarz i książę Dziedziczny, z Konstantyna Cesarza Rzymskiego krwią idący...») 1769 року. Ця п'єса ставилася у василіянських школах та була створена для дидактичного виховання молоді.

Портрет Тимофія Щуровського

74

75

Мовні аспекти почаївських видань

Почаївська друкарня практично від самого початку видавала книги різними мовами: літургійні твори – церковнослов'янською, проповіді, світську літературу, документи та постанови – польською та латинською мовами. Співвідношення кількості польськомовних і латиномовних видань проти кириличних з 1734 до 1831 року дорівнювало 46 % проти 54%. Безсумнівною заслугою Почаївського культурно-духовного осередку є те, що він продовжив друкувати україномовні видання в умовах, коли Києво-Печерська друкарня була позбавлена такої можливості під тиском цензури російської світської й церковної влади.

Така тенденція була перервана досить швидко, оскільки після третього поділу Речі Посполитої у 1795 році Почаїв відійшов до Російської імперії. А у 1831 році на території Почаївської лаври зайшли російські війська з метою придушення національно-визвольного польського повстання. Почаївська лавра остаточно підпорядкувалася юрисдикції російської православної церкви. Відтак репертуар книг кардинально змінився, збільшилася кількість видань російською та церковнослов'янською мовою. Припиняється видання книг українською, польською та латинською мовами. Попри це серед видань 1734-1831 років, сучасні дослідники виявили 39 видань, тексти яких повністю або частково надруковані

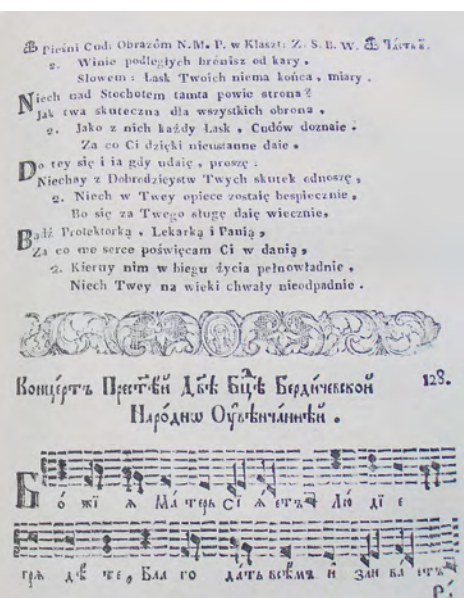
українською мовою. Як стверджує книгознавець Ярослав Ісаєвич, у низці почаївських друків впроваджувалася мова, близька до народнорозмовної.

До таких видань, в першу чергу, варто віднести книгу «Гора Почаївська». Вона витримала близько 10 видань впродовж століття, її текст за кожним наступним виданням доповнювався. Завдяки тому, що зберігся рукописний прототип першого видання книги 1742 року, ми маємо змогу дослідити редакторську кухню. Наприклад, тодішній редактор викинув цілий рядок друкованого видання, адже ліричний герой «турчин» дозволив собі неприпустимі висловлювання щодо почаївської святині Чудотворної ікони Почаївської Богородиці: «Лиха велми ваша Божка, и егда возмог от гніва ея избісти». У результаті такого ретельного редакторського опрацювання книги мова твору, у своїй основі, залишилася українською народнорозмовною.

Серед різноманітних книжок, виданих Почаївською друкарнею, на окрему увагу заслуговує «Богогласник» – знаменита антологія духовних віршів XVII–XVIII століття, уперше видана 1790 року. Тримовний почаївський «Богогласник» містить 249 кантів з нотами українською, польською і латинською мовами. Одну пісню василіяни взяли з пісень Григорія Сковороди: «Ах, ушли ж моя літа, як вихор с круга світа». Імена авторів деяких пісень і віршів надруковані в книзі, серед них – Дмитрій Ростовський

(Туптало), Георгій Кониський. Це почаївське видання користувалося надзвичайною популярністю як серед уніатів, так і православних по всій Україні, про що свідчать неодноразові передруки – у Почаєві (7 разів), Перемишлі, Львові, Києві, Холмі, Петербурзі.

Таким чином запровадження у книжкових виданнях української мови почалося задовго до появи друкованого видання «Енеїди» Івана Котляревського 1798 року.

Богородиця у різних варіаціях і натюрморти в гравюрах

Почаївська друкарня приділяла особливу увагу мистецькому оформленню книг. Слід відзначити й дбайливе ставлення до краси шрифтів і компоновання сторінок. Безперечна заслуга друкарні –

у впровадженні специфічно українського, дуже елегантного курсиву.

На запрошення імовірно Феодосія Лубенецького–Рудницького до роботи у друкарню з Підкаменя приїхав здібний гравер Андрій Голота, який перед цим вдосконалював свою майстерність, працюючи в Києві, Відні, Львові. Згодом у почаївській друкарні працювали талановиті гравери Йосиф і Адам Ґочемські, Федір Стрільбицький. Імовірно, вони вивчали мистецтво гравюри в одній із європейських майстерень. Йосиф Ґочемський для своїх робіт використовував західноєвропейські прототипи – гравюри німецького і польського походження. Серед сюжетів почаївських граверів трапляються такі, яких немає у київських і навіть львівських друках – «Почаївська Богородиця», «Облога Почаєва турками у 1675 році», «Коронування Богородиці», «Пієтта», «Великомучениця Варвара і архангел Михаїл», «Краєвид Козлинських вод на Волині», «Решнівська Богородиця», «Апостоли Петро і Павло з Успенським собором Почаївського монастиря». Більшість ілюстрацій з авторським підписом, зазвичай польською мовою та датою створення кліше. Вшанування чудотворної ікони Почаївської спричинило появу мало не в кожному почаївському виданні гравюри з її зображенням у найрізноманітніших варіаціях.

У своїх гравюрах почаївські майстри часто відтворювали як вигадану, так і реальну архітектуру міст,

монастирів, храмів, замків. Важливий елемент сюжетної композиції – зображення пейзажу або інтер'єру. Так, у виданні «Євангеліє чрез всю святую седмицу....» 1759 року надзвичайно цікавим є зображення будівель монастиря. Відомо, що 1771 року патрон Почаївської обителі, воєвода Микола Потоцький розпочав її перебудову і замість головного собору монастиря церкви Святої Трійці побудували Успенський собор і комплекс братських корпусів. На гравюрі зафіксоване зображення архітектурного комплексу монастиря до його перебудови. Художній образ книги доповнювали заставки, кінцівки, художні ініціали.

Одним з улюблених закінчень у почаївських виданнях був плетений кошик, у якому зібрані польові квіти, фрукти й овочі. Відомі українські мистецтвознавці Гліб Юхимець та Ірина Цинковська такі гравюри видання порівнюють з голландськими натюрмортами.

Стилістика ілюстративного матеріалу у почаївських виданнях наблизилася до західноєвропейської католицької іконографії та була жорстко піддана цензурі новими господарями монастиря з 1831 року – російською православною церквою. Правда, все це закінчилося комічно. Зрозумівши, що саме на ці ілюстрації у вірян є традиційно найбільший попит, Духовний собор Почаївської лаври все ж таки дозволив видруковувати гравюри зі старих кліше і продавати усім охочим.

Окрім ілюстрування книг, почаївська друкарня ще до початку своєї активної діяльності у 30-х роках XVIII століття і надалі залюбки друкувала паперові ікони, а згодом ікони на шовку, які мали попит як серед вірян, так і духовного кліру. В колекції Музею книги і друкарства України зберігається рідкісний великоформатний примірник гравюри на шовку з чудами Пресвятої Богородиці в іконі Почаївській, яка надрукована з дерев'яного кліше не пізніше 1757 року. Сюжет цих гравюр чітко перегукується з дуже популярною книгою «Гора Почаївська».

Отже, видання Почаївського монастиря вирізняються особливим почерком і високим мистецьким рівнем. Ілюстрації почаївських граверів забезпечували розкішне оформлення богослужбових книг символічними ілюстраціями, які вдало доповнювали й підсилювали зміст видань, а ще виконували утилітарні функції для вірян.

78

79

Технічне забезпечення і працівники друкарні

У документах за 1736 рік поданий опис всього устаткування друкарні, де засвідчено, що в ній діяло 3 верстати, була невелика скринька дерев'яних кліше для витиснення гравюр і художніх ініціалів, 10 металевих кліше для друку образів. У візитаційному описі 1798 року вже зафіксовано 4 преси. Згодом в 1802 році згадуються ще й 2 верстати для друку «образков» (гравюр), а також інше устаткування – 4 великі та 4 малі шафи, каси шрифтів «євангелічних», «торціальних», «супермитлових», «митлових», «схоластичних», «курсивних», «нотних». Окремо виділені літери російські й польські.

У монастирі 1736 року існувала власна ливарня, де із металу відливали друкарські форми, шрифти, там же розташовувалося й інтролігаторське устаткування – «прас металевий, прас дерев'яний...», один валик для тиснення «на сухо», 2 кульки для тиснення з накладом, лінійка подвійна, доріжників для тиснення на шкірі по-французьки – 3, наріжників пар 2, ... троянди...; кліше для тиснення двостороння – з одного боку «Ісус Христос», з другого «Діва Марія»; «Євангелістів» пара на обидва боки зняті; пилка, молоток, долото для виготовлення інтролігаторських прикрас.

Одна із перших згадок про працівників друкарні міститься у контракті на оправу церковних книг (Службника) з міщанином м. Підкаменю

Фомою Величковським від 14 січня 1736 року. Таким чином, нам відоме ім'я інтролігатора, який опрацював перше почаївське видання.

Деяка інформація про працівників друкарні трапляється у візитаційних описах монастиря, «Реєстрі челяді і пасічників монастиря» за 1743-1749 роки. Префектом (керівником) Почаївської друкарні в 1739-1741 роках був монах Адріян-Антон Громачевський. Серед інших насельників монастиря згадуються і працівники друкарні: диякони – «Габріель Дречевський – 23 років, в монастирі – 3 роки. Русак і вміє польською, служить в друкарні. Сповідувався на свято Покрови, пояснював, що мав дуже багато роботи»; «Ліпович – 26 років, в монастирі – 2 роки, диякон і ритор (вчитель), і по-руськи і в інтролігаторстві уміє, сповідувався в неділю. Ніби підписується «Alimri»; «Сергій Гловацький – 28 років, в монастирі – 8 років, каплан того року, в друкарні літери складає (складальник), русак, вміє польською»; «Алімпій Лісковський – 29 років, в монастирі мешкає – 6 років, капланом – 3 роки, у друкарні служить коректором, бакалавр»; «Порфирій Гурніду – 28 років, монахом в Почаєві – 8 років, капланом того року, вміє по-руськи і польською, до друкарської справи здібний».

З візитаційного опису 1802 року дізнаємося, що префектом друкарні залишався Спиридон Коберський, коректором – Валеріан Сеніцький. Спиридон Коберський підтримував дружні стосунки з керівником

Киево-Печерської друкарні Юстином. Як пояснював пізніше Юстин, обидва друкарі, «враховуючи свою належність до однієї нації та давнє знайомство», домовилися про спільні видання: Спиридон надсилав до Києва дрібні почаївські видання, Юстин додруковував до них титульні аркуші з позначенням Київської друкарні, а частину тиражу пересилав у Почаїв. Ці незаконні з точки зору російської влади дії розкрили 1801 року.

Культурно-видавничі стосунки з Києво-Печерською лаврою

Всупереч вказівкам ієрархії Почаївська друкарня підтримувала зв'язки з Києво-Печерською друкарнею, обмінювалися з нею працівниками і виданнями, сприяла в поширенні книжок.

Про вплив київського лаврського друкарства на почаївське книговидання свідчать активні передруки та запозичення. Почаївський Молитвослов або Требник (1741, 1771, 1786) містить значні запозичення з Требника Петра Могили лаврського друку 1646 року.

Підсумовуючи

Одна з найпотужніших друкарень на українських теренах у XVIII – XIX століттях почаївська друкарня набула свого розквіту у часи своєї греко-католицької історії у 1734–1831 роках.

Діяльність Почаївської друкарні у XVIII столітті проходила цілком у руслі часу. В ту пору ще не було функціонального розподілу праці між друкарнею і видавництвом, увесь процес підготовки книги до друку відбувався саме в друкарні, й Почаївська типографія тут не була винятком.

Про вплив діяльності почаївської друкарні вичерпно висловилася дослідниця почаївських друкув Йоганна Гетка: «Руські (тогочасні українські) василіанські друковані видання водночас відображають процес формування сучасної нації, яка спирається на культурну спільноту, на відміну від більш ранньої політичної нації. Особливо вступили до видань показують: монахи досконало розуміли, що мова має першорядне значення для цього процесу. У цьому контексті їхня діяльність має цивілізаційний вимір: завдяки глибокому розумінню місцевих реалій, задовольняючи потреби місцевих читачів, василіани створили ґрунт для майбутніх національних рухів. З огляду на цей момент релігійної діяльності василіан, їхню місію можна порівняти з тою

80

81

роллю, яку відіграла Католицька церква у збереженні польськості під час поділів».

У наш час публікації, позначені як видання Почаївської лаври,

Джерела й література

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 231, Почаївська Успенська Лавра Оп.1, No 236. Грамота Августа II Почаївському монастирю на відновлення друкарні і право видання книг. 18 октября 1732 г. 1 л.

Державний архів Тернопільської області. Ф. 258, Духовний собор Почаївської Успенської Лаври Оп. 1, спр. 88. Контракт, заключенный Почаевским монашеством с переплетчиком Величковским на переплет церковных книг. 1736. 5 арк.; оп. 3, спр. 1199. Реестр челяди і пасічників монастиря. 1743–1749 pp. 53 арк.

Архів Польської Провінції домініканців у Кракові (Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanow w Krakowie). Zespół «Archiwum Lawry Poczajowskiej». Sygn. 15. Księga cudow obrazu poczajowskiego. 100 арк.

Богогласник. Почаїв, 1825. Музей книги і друкарства України, СД-771.

Гора Почаївська, друкарня Почаївського монастиря, 1742. Бібліотека Вільнюського університету, шифр: R 18/366.

Бочковська В.Г. Історія Почаївського монастиря у візитаціях XVIII – першої чверті XIX ст. // Рукописна і книжкова спадщина України. 2009. Вип. 12. С. 70–79.

Бочковська В.Г. Почаївський видавничий осередок в культурній спадщині українського народу XVIII – початку XIX ст. // Етнічна історія народів Європи. Вип. 54. 2018. С. 56–63 (Index Copernicus).

Бочковська В.Г. Реконструкція книгозбірні Почаївського монастиря XVII-початку XIX ст. крізь призму візитаційних актів, архівних документів, каталогів, сучасних досліджень // Матэрыялы XV Міжнародных кнігазнаўчых чытаньняў. Minsk, 2019. С. 74–81.

Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні: У 3-х книгах. Львів, 1981, 1984.

Ісаєвич Я. Книговидання і друкарство в Почаєві: ініціатори та виконавці // Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки. К., 2011. С. 7–22.

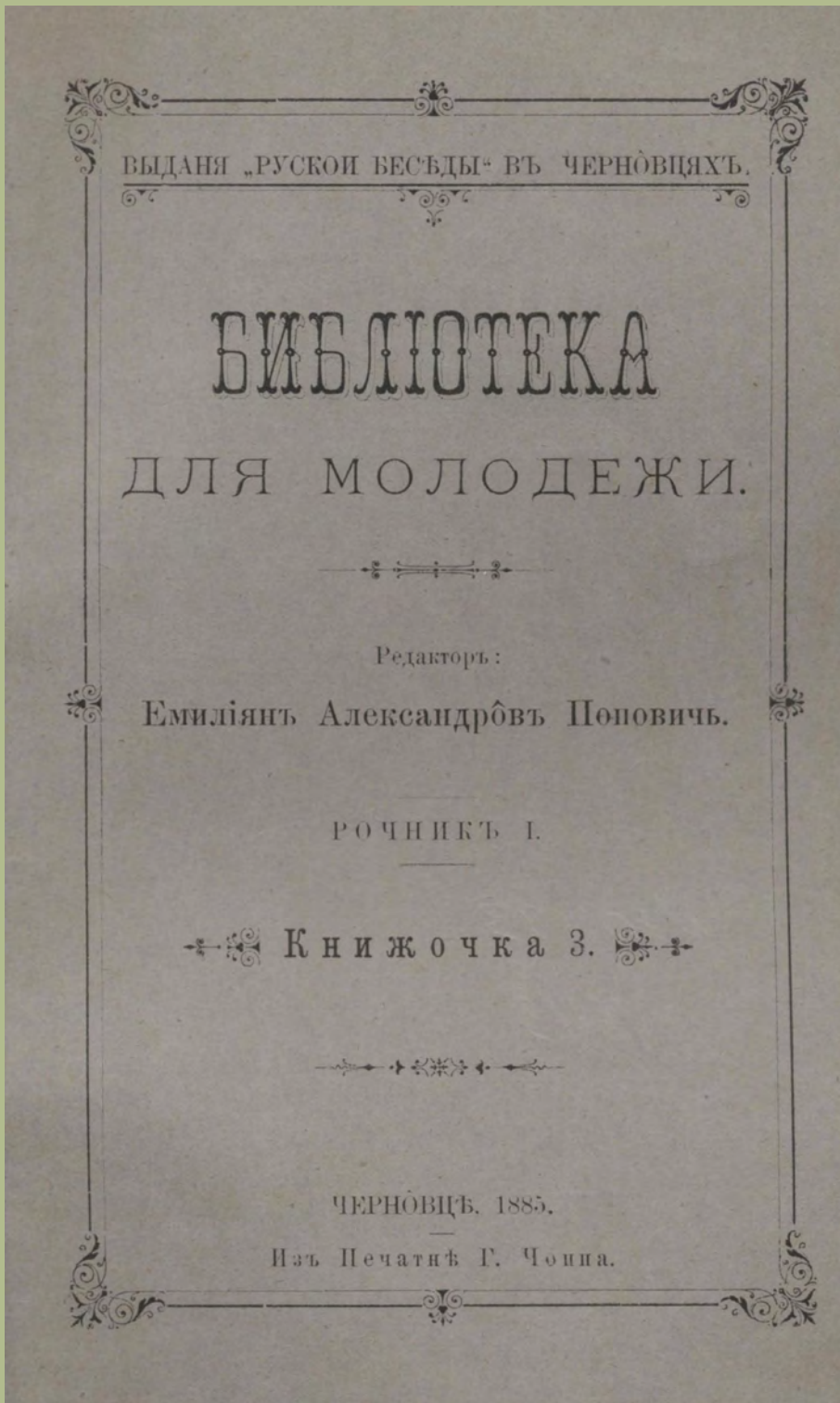
Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002.

Кагамлик С. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури. К., 2005.

Кралюк Петро. Почаївський монастир у XVIII столітті належав греко-католикам і був осередком українського руху. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/pochayivska-lavra-monastyr/31191614.html>

Огієнко Іван. Свята Почаївська лавра. Вінніпег, 1961. 398 с.

Getka J. U progu modernizacji ruskojęzyczne drukarstwo bazylikańskie XVIII wieku. Warszawa, 2017.

Товариство «Руська бесіда»: видавничий рух від москвофільського «язичія» до національного пробудження

авторк
Тарас Гринівський

Це товариство із непростою історією. Маючи за мету консолідацію та просвітництво українського населення у мультикультурному середовищі Буковини, воно пережило дві імперії, зазнало часи злету та падіння, перехід від москвофільської ідеології до національно-патріотичної програми формування через книгу, пресу, освіту чіткої національної позиції.

«Руська бесіда» – товариство, якому судилося бути першим у творенні української освіти й культури на Буковині.

Просвітницькі товариства Буковини як центри національної консолідації населення

В історії Буковини у контексті австрійської приналежності виділяють два знакові періоди: власне австрійський (1775 – 1867) та австро-угорський (1867 – 1918). З погляду видавничої справи, нам цікавий останній. Саме на цей час припадає її активний розвиток зі злетами, падіннями та знаковим внеском у розвиток різнонаціональної культури краю. Загалом початок буковинського книгодрукування пов'язаний з іменем німецького друкаря Петера Екгардта і датується 1799 роком. Тоді видання були в основному німецькомовними. Перша кирилична книга «Октоихос или Осмигласник» Іоана Дамаскіна датована 1804 роком. До 1867-го вийшло не більше двох десятків назв книг, видрукованих переважно «язичієм» (штучним варіантом книжної мови, в основі якої були елементи старослов'янської з домішками російської, староукраїнської та західноукраїнських діалектів) або українською (руською, русинською) мовою з використанням латинських шрифтів (наприклад, «Slovo na slovo do redaktora "Slova"» Антона Кобилянського 1861 року). Здебільшого це були книжки релігійного чи нормативного спрямування. З 1868 до 1918 року їхня кількість вже перевищила сім сотень найменувань. Це як окремі видання, так і серії чи збірники. Таке пожвавлення видавничих процесів пов'язане з активізацією діяльності різнонаціональних

просвітницьких товариств. Для українського населення таким центром стало літературне товариство «Руська Бесіда» (1869), для румунського – «Товариство румунської літератури та культури на Буковині» («Societății pentru cultura și literatura poporului român în Bucovina», 1862), для польського – «Товариство братньої допомоги» («Towarzystwo Bratniej Pomocy», 1867), а також для німецького – «Німецька читальня у Чернівцях» («Deutsche Lesehalle in Czernowitz», 1871). З часом кількість різнонаціональних організацій лише зростала, все більше охоплюючи освітньо-просвітницьку сферу. За даними газети «Буковина» (число 135 за 1903 рік), на 1901 рік у краї офіційно було зареєстровано 821 товариство. Однак, на думку редакції, «всі ті товариства єствують тільки на папері, бо ледве половина з них яко-тако животіє». А вже у 1913 році тільки українських організацій у Чернівцях налічувалося 54. Найактивніші з них на цей час «Руська рада» (1870), «Союз» (1875), «Руська школа» («Українська школа») (1887), «Союз руських хліборобських спілок на Буковині "Селянська каса"» (1903) і та ж таки «Руська бесіда» (1869).

84

85

«Руська бесіда»: завдання «ширити просвіту і піднести добробут народу на Буковині»

Дослідник історії Буковини Аркадій Жуковський в «Енциклопедії українознавства» (1973. Т. 7. С. 2652-2661) писав: «Руська бесіда» – перша і до 1918 найповажніша українська громадсько-культурно-освітня організація на Буковині, заснована 26. 01. 1869 року з ініціативи Євгена Гакмана, до 1918 з централею у Чернівцях; проіснувала до 1940. На початку задумана як клубне товариство інтелігентів з метою «піднести товариське життя між русинами на Буковині» (чинних членів близько 150). Разом з тим вона була триступеневою організацією: з централею, філіями (у 1914 – 9: Вашківці, Вижниця, Заставна, Кіцмань, Путила, Серет, Сторожинець, Чернівці місто, Чернівецький повіт) і читальнями (150 з 13 000 членів)». Керівниками товариства у різні роки були Василь Продан, Сидір Воробкевич, Омелян Калужняцький, Єротей Пігуляк, Омелян Попович, Михайло Івашко.

Товариство пройшло складний шлях розвитку. За ідеологічною складовою його діяльність можна

поділити на два знакові періоди: москвофільський (національно-культурна та суспільно-політична течія на заході України, згідно з якою місцеве населення українців (русини) належали до єдиного російського («русского») народу, послуговувалися російською мовою або язичієм, обґрунтовували свою позицію історичною традицією східних слов'ян, подібністю етнонімів «руський» і «русский» тощо) та народовський (громадсько-культурна та суспільно-політична течія українського національного руху другої половини XIX століття, головною метою діяльності якої був розвиток української мови та культури, а також формування національної свідомості українського населення краю). Чернівецький історик Олександр Добржанський у праці «"Руська бесіда" – провідне українське просвітне товариство на Буковині другої половини XIX – початку XX століть зазначав, що в перший період «у товаристві переважали старорусини (москвофіли), а прихильники народовства були у меншості. На засіданнях «Руської бесіди» в цей час точилися гострі дискусії щодо того, на кого орієнтуватися, як відстоювати інтереси українців та організувати просвітні заходи. Значний вплив на товариство в цей час справляли російські консули, які намагалися нав'язати його керівництву проросійські ідейні орієнтири».

Натомість другий період (з 1884 року) характеризується чітким національно-просвітницьким поступом. У різні роки «Руська бесіда» стояла

Ч. I Львів. субота I. н. ст. (19 ст. ст. грудня 1909) січня 1910. Рік XXXI.

ДІЛО

Виходить у Львові що дня крім неділі і свят о 5. год. по пол. Редакция, Администрация і Експедиция Ринок ч. 10. Число телефону 261. Чековеkonto 26.726. Рукописи зворотять ся тільки за попереднім застереженням. Рекламації вільні від почтової оплати.	ПЕРЕДПЛАТА ВНОСИТЬ: В Австро-Угорщині місячно 2.70 К. чвертьрічно 8. — піврічно 16. — щорічно 32. — за границею (з пересилкою): піврічно 22. — К. щорічно 44. — У Львові (без пересилки): місячно 2.70 К. чвертьрічно 7. — піврічно 14. — щорічно 28. — За зміну адреси платять ся . 30 сот. Поодинокое число коштує 10 сот., а по- чтовою пересилкою 12 сот.	Передплата і inser- ти приймають у ЛЬВОВІ Администрация „Діло“, Ринок ч. 10.; Впоро газет „А. Ольшеского уз“, Київського 3.; С. Соколовский Па- сок Галицкая 5.; К. Букачій 4.; Ка- рела Людвиг 33. У ВІДНІВ, Дакес, Wollzeile 9, F. A. Richter, Nibelungen- gasse 4; Hassenstein & Vogler, Aktien- Gedruck, Elbingerstrasse 18. У ФРАНЦІ- Ї ФУРЦІ і ГАРМБУРГІ: М. Hassenstein & Vogler Оголошення зазвичай приймають ся по 20 с. за одну стрічку inserто- ву або за 10 місць, а в рубриці „На- дсилань“ по 50 с. — Подлика і інші приняті оголошення числять ся по 20 с. за стрічку. Передплата і належність за ін- сертатами платити у Львові.
---	---	---

біля джерел утворення різноманітних громадських організацій, як-от «Міщанська читальня» (1880), «Руське драматично-літературне товариство» (1884), «Народний дім» (1884), «Руська (згодом Українська) школа» (1887), «Буковинський вояк» (1895), «Руська каса» (1896), «Жіноча громада» (1906). 1875 року за її ініціативи на філософському факультеті Чернівецького університету створена кафедра української мови і літератури, а 1899 року на теологічному факультеті – кафедра практичного богослов'я та церковнослов'янської мови з частковим викладанням українською мовою.

«Читальні навчають темних досі людей розуму в користь їх душ і тіла...»

Окремим явищем діяльності товариства стало заснування мережі сільських читалень. Окреслюючи їхню важливість, газета «Буковина» від 13 лютого 1888 року писала: «Читальні відтягають народ від корчми, читальні заохочують людей до ощадності, визволяють наших хліборобів із рук лихварських, бо із читалень виходять шпихліри (громадські комори. – Т. Г.) і каси позичкові, читальні показують людям пожиток з науки і заохочують їх до школи; бо де є читальня, там не тільки діти, але навіть старші люди беруть ся радо й щиро до книжки».

Для полегшення створення («закладення») власних читалень товариство «Руська бесіда» підготувала

книжку-порадник «Статути для читалень». У ній описувалися усі необхідні кроки, нормативні особливості та рекомендації. Інформацію про неї поширювали через пресу, зокрема, зокрема читаємо у газеті «Буковина» за 1886 рік: «Статути для читалень в 5 примірниках разом з повчанням: «як закладати читальні» можна дістати у «Руській бесіді» в Чернівцях». Кількість читалень швидко зростала. Якщо у 1885 році відкрили 4 читальні, то у 1894 році їх уже було 46, у 1902 – 64, а в 1913 – 154 (на цей час товариство налічувало понад 900 дійсних членів). Керівництво активно допомагало в упорядкуванні читалень, підготовці статутів до реєстрації, навчанні кадрів, комплектуванні відповідною національно-просвітницькою літературою. Безперечно, не всі читальні діяли активно. Часто потрібно було долати опір місцевої влади, вороже налаштованих священників, чиновників-москвофілів тощо, проте відкриття кожної нової читальні перетворювалося на велике народне свято з патріотичними виступами та концертами.

Друковане слово як першоджерело національного єднання

Та все ж характерною особливістю діяльності тогочасних організацій став випуск друкованої продукції. На думку Олександра Добржанського, «видавничою справою займалися ледве не всі просвітні та фахові товариства». Не стала винятком

і «Руська бесіда». Уже в першому варіанті її статуту зазначалося, що вона є «об'єднанням для піднесення освіти і суспільного життя», а засобом досягнення мети визначалося створення бібліотеки, видання корисних для народу творів, часописів тощо.

Одразу вирішили видавати різноманітну просвітницьку літературу. Активізувалася дискусія щодо змісту та мови майбутнього видання: «Після обміну думок було вирішено видавати часопис-місячник з таким тематичним засягом: історія руського народу – книжною мовою, наука про господарство, моральність, гумористичні і поетичні твори – «простонародною мовою» (Буковина: її минуле і сучасне. 1956. С. 274-275). Саме в цей період з'являється видавничий первісток товариства – часопис «Буковинская Зоря» (1870-1871). Його редактором став гімназійсь-

кий учитель, затятий москвофіл Іван Глібовицький. Перший номер побачив світ 2 (14) лютого 1870 року. Підзаголовок – «Журналъ неполитическій, посвященный науце и розвеселению», проте регулярно вміщалися й поточні новини. Надрукований етимологічним правописом, про що говорять назви публікацій (наприклад, «Радовецько-Чернівецька єпископія і святителі її», «Из сборника буковинских простонародных песен, казок, повестей, пословиц, суеве-рий»). Через брак коштів, зацікавленості членів товариства та й загальном невелику популярність вийшли лише 16 номерів.

Далі були спроби друку інших часописів, але й вони «не втрималися при житті через штучну мову».

Наступним видавничим проектом стало видання власного календаря. Він проіснував від 1874 до 1918 року змінюючи назву (з 1887 року – «Буковинський православний календар»), наповнення, мову друку, але залишаючись популярним у читачів.

Коротка довідка з «Енциклопедії сучасної України» за 2004 рік свідчить: «“Буковинський календар” – популярне ілюстроване видання товариства «Руська бесіда». Видавався щороку 1874–1918 (1874–1916 – у Чернівцях, від 1917 – у Відні; до 1884 друкувався «язичієм», від 1885 – українською мовою). Більшість випусків вийшли за редакцією Омеляна Поповича. Крім календарних даних, тут друкували науково-популярні статті з різних галузей знань, зокрема

літературознавчі, фольклорно-етнографічні, історичні та педагогічні (Івана Франка, Сидора Воробкевича, Григорія Купчанка, Омеляна Поповича та інших), твори українських письменників 19 – початку 20 століття (Тараса Шевченка, Степана Руданського, Івана Франка, Євгенії Ярошинської, Ольги Кобилянської, Лесі Українки, Юрія Федьковича, Бориса Грінченка, Павла Грабовського, Сидора Воробкевича, Осипа Маковея, Олександра Олесья), переклади та переспіви творів Льва Толстого, Всеволода Гаршина, П'єра-Жана Беранже».

Варто зазначити, що ледь не кожне тогочасне товариство прагнуло видавати свій щорічний календар, проте не всі вони користувалися популярністю у читача, натомість календар «Руської бесіди» незмінно виходив до 1918 року. На думку Євгенія Дмитріва, «він став справді народною книжкою, без якої русин не може обійтись». У своїй праці «Ілюстрована історія просвітного товариства «Руська бесіда» в Чернівцях (1869–1909)» (1909. С. 84) він писав: «Наш Календар появлявся від року 1874 щороку без перерви до тепер, обіймає отже 36 річників. Найменший його об'єм був 4½ аркуша друку, найбільший – 15½ аркуша. Першого року друкувався в 300 примірниках, [...] до року 1894 друковано 500 примірників, до 1896 – 600, до 1901 – 1000, до 1904 – 1200, відтак 2000 примірників, при чім весь наклад скоро розходиться».

Задум про видання власного календаря зародився ще в серпні 1872

року, проте через нестачу грошей його не вдалося одразу здійснити. Лише у жовтні 1873 року створили редакційний комітет на чолі з Сидором Воробкевичем, який приступив до активної роботи. Календар вийшов друком у грудні під назвою «Буковинско-русскій мѣсяцесловъ на обыкновенный годъ 1874». Мова – «язичіє», обсяг – 72 сторінки невеликого формату, наклад – 300 примірників. Це було видання альманахового типу, яке складалося з трьох частин – календарна, інформаційна, для науки і забави («Часть поучительная і забавная») – і містило інформацію, яка могла б зацікавити буковинського читача. Про її різноплановість свідчать назви публікацій: «Нісколько історических дат о селі Шипинцах», «Славяне в Турції», «О порцеляні», «Анекдоти», «О наших часописах», вірші Сидора Воробкевича.

Хоч орієнтувалося видання на українського селянина, його мова була складною для сприйняття. Газета «Діло» (1884. 20 березня) зазначала: «А і календар не зовсім нас задовольняє, бо календар, призначений для руського народу в Буковині, повинен виключно лиш по-малоруськи бути писаний, а не стилем Київської академії XVIII віку, як часть календаря подано. Народ такої робленої мови не розуміє, а інтелігенція, котра в великій частині в Буковині ще не знає, що она, чи руська, чи румунська, чи російська (par excellence «русская»), лиш баламутиться, а не служить до скріплення руського елемента в Буковині».

88

89

Проте зміни уже відбувались. Так, спочатку до редагування приступив Омелян Попович, а 14 липня 1883 року, ще до остаточної перемоги народовців, ухвалили «щоби календар уложено в язиці для народу больше доступному». З 1885 року мова видання стала народною, з'явилося багато ілюстрацій, а з 1895 року матеріали друкувалися фонетичним правописом. Відповідно зросли тиражі і читацька популярність. Загалом, на думку пресознавця Мирослава Романюка, календар «відіграв значну роль у поширенні української літератури та культури».

Щодо наступних найближчих видавничих ініціатив, то вони не стали популярними у читачів. Омелян Попович згадував: «В рік опісля [1879] вдалося мені розпочати «Изданія Русской Бесѣды». Вийшла перша книжечка в обемі одного аркуша друку, в якій були поміщені статті, зглядно вірші Сидора Воробкевича, Льва Кириловича й мої. Лев Кирилович, професор реальної школи в Чернівцях, завязуший кацап, перепер, щоби видання «Бесіди» були писані «вищою» мовою, себто «язичієм», бо ми, казав він, мусимо підносити народ, а «не знижуватися до нього». Та це мертвонароджене дитя остало на довго єдиним плодом “Бесіди”».

Перехід виключно на «народну мову»

Новий період видавничої діяльності товариства почався після активіза-

ції його народовського крила, яке прагнуло відмовитись від старорусинських догм. Це призвело до певної кризи, відходу москвофілів та приходу до влади у 1884 році активістів на чолі зі знаним громадсько-політичним діячем, публіцистом, пізніше депутатом австрійського парламенту та буковинського сейму Єротеєм Пігуляком. Період до початку Першої світової війни став часом найбільшого розквіту товариства. Особливо цьому посприяла активна діяльність Омеляна Поповича, громадсько-політичного і педагогічного діяча, публіциста, співредактора і редактора газети «Буковина» (1885–92), «Бібліотеки для молодіжи, селян та міщан» (1885–94), календарів «Руської бесіди», автора низки шкільних підручників (наприклад, «Граматики для шкіл народних» у 3 томах, 1893–94).

У товаристві одразу створили окремих видавничий комітет, який визначив, що відтепер всі видання «Руської бесіди» виходитимуть тільки «народною мовою». Такими стали найбільша українська газета краю «Буковина» (з 1885), популярні місячні книжечки: «Бібліотека для молоді, селян і міщанства» (1885 – 1894; 120 чисел), «Ластівка» (1894 – 1896), «Читальня» (1911 – 1914), окремі книги і підручники (твори Юрія Федьковича, Сидора та Григорія Воробкевичів, «Ілюстрована історія Буковини» Мирона Кордуби, читанки для початкових і середніх шкіл тощо), а також уже згаданий «Буковинський православний календар» (1874 – 1918), Власної друкарні товариство не мало і тривалий час друкувало свою продукцію у Рудольфа Екгардта, Германа Чоппа (який багато в чому симпатизував українцям), друкарні «Руської ради» та інших. За період з 1874 до 1911 року воно видало 67 найменувань книг загальним тиражем понад 70 тисяч примірників, а до 1918 року кількість періодичних і неперіодичних книжкових видань сягнула 270. Найзнаковішими проектами були газета «Буковина» та книжечки серії «Бібліотека для молоді».

Газета «Буковина»

Свого часу в «Історії української преси» за 1999 рік дослідник Аркадій Животко зазначав: «Лише в половині 1880 років на Буковині помічається пробудження української національної думки. Знаходить вона своє оформлення в Товаристві «Руська бесіда», що в цей час пере-

ходить до рук народовецьких. Тоді ж при активній праці Степана Смалья-Стоцького та Омеляна Поповича з'являється і перший орган української думки «Буковина». Саме їй судилося активно відстоювати права жителів краю, формувати їхні національно-патріотичні та світоглядні погляди. На її сторінках чимало цікавих свідчень, документів, статистичних даних про розвиток суспільно-політичної та громадської думки краю, творів художньої літератури.

Виходила з невеликими перервами упродовж 1885-1918 років з різною періодичністю (1896-1898 – щоденно) майже весь час у Чернівцях (у 1915-1917 роках – у Відні). Перший номер датований 1 січня 1885 року, останній – 10 грудня 1918 року, в якому редакція зазначала, що друкарня «замкнена румунськими військами, часопис не міг виходити».

96

97

На початках «Буковину» видавало товариство «Руська бесіда», пізніше вона стала неофіційним органом народоців, Української національно-демократичної партії та «Руської ради». У віденський період друкувалася за підтримки «Союзу українських послів на Буковині».

З редакцією співпрацювали майже всі тогочасні визначні громадські діячі та організації краю, а редакторами в різний час були Юрій Федькович, Павло Кирчів, Сільвестр Дашкевич, Михайло Токарик, Василь Дутчак, Лев Когут, Денис Лукіянович, Осип Маковей, Іван Хромовський, Іван Созанський, Іван Захарко, Омелян Попович, Юрій Сербинюк та інші.

Редакційна політика видання була чітко сформульована уже в першому номері: «Газета «Буковина» має поставити народ Буковини на рівний ступінь духовного й морального розвою з іншими народами австрійської монархії. «Буковина» буде, проте, на першому місці обговорювати справи, стоячі в тісній зв'язі з відношеннями нашого народу і його рідного краю».

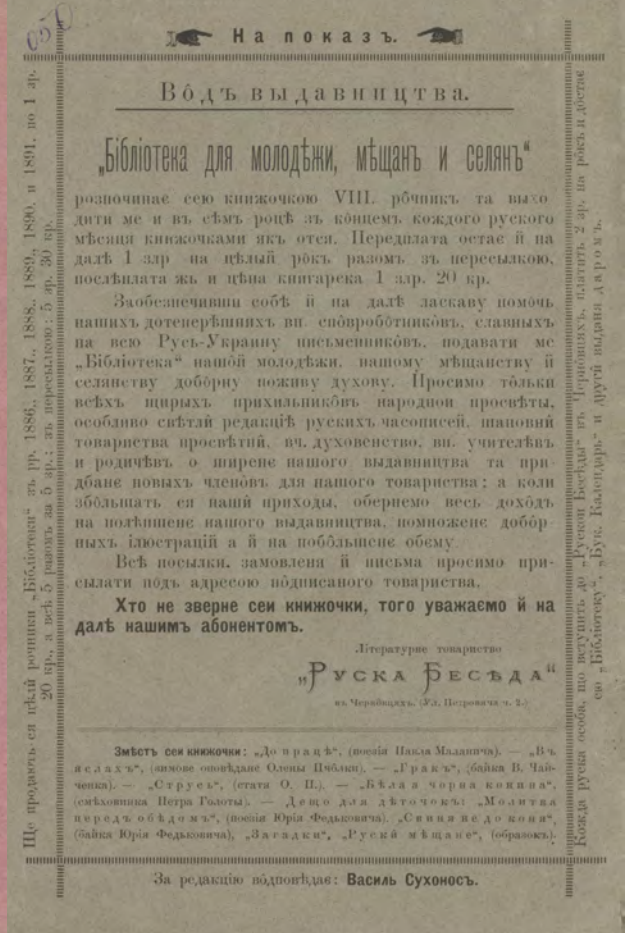
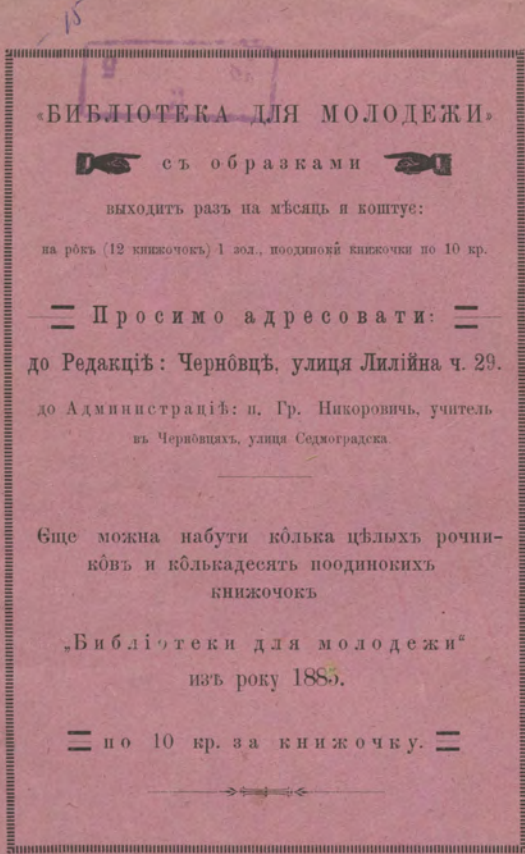
Видавнича серія «Бібліотека для молоді»

«Руська бесіда» при підготовці різних видань часто співпрацювала з іншими буковинськими товариствами (наприклад, з «Селянською касою» у серіях «Народна бібліотека», «Спілкова бібліотека», «Бібліотека суспільних наук», «Світова бібліотека», «Дитяча бібліотека» («Діточа бібліотека»)). Однак най-

більшого поширення набула власна книжкова серія «Бібліотека для молоді». Її назва кілька разів змінювалася («Бібліотека для молоді», «Ілюстрована бібліотека для молоді, міщан і селян», «Ластівка: Ілюстрована бібліотека для молоді, міщан і селян»), проте залишалися постійними ідея, концепція та наскрізна нумерація видань. Виходила серія щомісяця упродовж 10 років. Редагував її Омелян Попович. Початковий наклад – 300 примірників.

Зі спогадів Євгенія Дмитріва (Ілюстрована історія просвітного товариства «Руська бесіда» в Чернівцях (1869–1909). С. 86-87): «Року 1885 почав виділі «Бесіди» будити і освідомляти дрімаючу руську суспільність через газету «Буковину», однак щоби з неї зробити справді свідомих руських горожан, треба було починати від молоді. Маючи молодіж на увазі, постановила Бесіда видавати для неї щомісячні цікаві книжечки [...], «Бібліотеки для молоді», яка почала виходити в 300 примірниках. Спершу був зміст призначений для найменшої молоді, пізніше для старшої».

Основу перших книжечок становили вірші, байки, «повісточка», «наукові статийки», «благожелання», приповідки, загадки та іграшки, наприклад, «Кирило Кожемяка», «Лисичка-сестричка і вовк-панібрат», «Милосердний пес», «Оповідане пані Крапельки», «Журавель Бідолашко». Навіть були запроваджені премії для тих, хто надсилали збірнички казок, байок, пісень, приповідок, загадок тощо.

93

Починаючи з 1886 року серія стала ілюстрованою.

Щоби зацікавити ширше коло читачів, змінили назву на «Ілюстрована бібліотека для молодіжи, міщан і селян» (з 1894 – «Ластівка, ілюстрована бібліотека для молодіжи, міщан і селян»), розширили тематику художньої літератури. З'явилися розлогі статті морального, наукового, патріотичного, господарського та «гігієнічного» змісту: «Що таке історія», «Князь Олег», «Європа», «Азія», «Що таке школа», «Дещо з фізики», «Лев», «Добрий господар», «Життеписи» («Наш цісар», «Василь Продан», «Сидір Воробкевич) тощо. Загалом з 1885 до 1895 року вийш-

ли друком 120 книжечок серії, «які значно причинилися до свідомості молодіжи і старших і заохотили їх до читання руських книжок». Пізніше, разом із «Руською школою», ще видавали неперіодичну серію «Бібліотека для молодіжи» (1910-1912).

Замість підсумків

Роки перед Першою світовою війною для українського книгодруку краю стали останніми в його розквіті. Надалі відбувається поступовий спад з майже повною зупинкою у 1915-1917 роках. 1914 року в оновленій серії «Наука і розвага»

товариства «Руська рада» вийшло друком оповідання норвезького письменника Бйорнстєрне Бернзона «Арне». Закінчується його текст словом «Кінець» у красивому графічному виконанні. І, як влучно зазначив дослідник Остап Ножак, «це слово виявилось «на місці» не лише для книги, а й для цілої серії і взагалі серійно-видавничого буму на Буковині. Наступні видання були зупинені воєнною ситуацією і перипетіями, пов'язаними з переходом з однієї держави в іншу». Перша світова війна, врешті, призвела до геополітичних змін у Європі. Північну Буковину захопила королівська Румунія. За словами Василя Сімовича, «це час [...] закриття читалень та інших просвітних та культурних організацій по селах, систематичне викорінювання українського слова з публічного життя, [...] переслідування за читання української газети, книжки, чи навіть молитовника, конфіскації українських книг...». З підтекстом «ворожа діяльність супроти держави» та «недіяльності» заарештували багатьох представників української культури, ліквідували значну кількість українських просвітницьких товариств («Руська рада», «Руська бесіда», «Січ», «Союз», «Читальня», «Запороже»), діяльність інших перебувала під постійним наглядом.

Тому за перше румунське десятиліття на Буковині українською мовою вийшло друком лише 39 книг. З 1938 року «Руська бесіда» спробувала поновити свою діяльність, проте, з окупацією Буковини совітами 1940 року вона, як і всі інші укра-

їнські організації, була остаточно заборонена. Але не забута. З початком національного відродження кінця ХХ століття її діяльність стала джерелом вивчення культурно-просвітніх процесів на Буковині, а видані нею часописи та книги, збережені у приватних книгозбірнях, державних бібліотеках та архівах (Державний архів Чернівецької області, Наукова бібліотека Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Чернівецька обласна універсальна наукова бібліотека імені Михайла Івасюка тощо) поповнили фонди національно-культурної спадщини. Відрадно, що їхні оцифровані версії поступово стають доступними для широкого кола читачів на сайтах згаданих установ.

„ДАСТІВКА“

ІЛЮСТРОВАНА БІБЛІОТЕКА

ДЛЯ

МОЛОДІЖИ, МІЩАН І СЕЛЯН.

Редактор:

РМЕЛЯН ПОПОВИЧ.

Рочник X.

Книжочка 1.

Чернівці 1894.

Джерела й література

Дмитрів Є. Ілюстрована історія Просвітного Товариства «Руска Бесіда» в Чернівцях (1869–1909).

Чернівці. 1909. 118 с. (Електронна бібліотека «Культура України» <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=4111>)

Гринівський Т. Українське книговидання Буковини кінця XIX – початку XX ст.: організаційний та тематичний аспекти. Український інформаційний простір. 2021. №1 (7). С.138-148. <http://ukrinfospace.knukim.edu.ua/article/view/233884/232526>

Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. Чернівці. 1999. 574 с.

Добржанський О. «Руська бесіда» – провідне українське просвітнє товариство на Буковині другої половини XIX – початку XX ст. Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Чис. 19. 2018. С. 25-30.

<http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/78>

Квітковський Д., Бриндзан Т., Жуковський А. Буковина: її минуле і сучасне. Париж. 1956. 965 с. <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/2441-bukovina-yiyi-minule-i-suchasne/>

Ножак О. «Ми держати ся мем давної програми...» (серійні видання в Чернівцях наприкінці XIX – початку XX ст.). Наукові записки Інституту журналістики : наук. збірник. К. 2010. Т. 40. С. 159–165. http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/nz_ij/nz_ij_2010_40.pdf

95

— 16 —

Загадки.

1.
Що то за неборак?
Сидить у воді
Й сьпіває собі
Все тільки квак! та квак!

2.
Що то за птах моторний?
І білий він і чорний,
Предовгі ноги й дзьоб,
Жабам усім нелюб. О. П

3.
Не-б-о, д-і-ти, в-о-л-я.
Возьміть із цих 3 слів по одному складові і зложіть із них нове імя нашої „Бібліотеки“!

4.

1	1	2	3
4	4	5	5
6	6	6	6
7	7	8	9

Переставте ці цифри так, аби в кождім ряді поवादж і попереку становили разом суму 20.

5.
Я з огірчків витілаю,
Читай назад: а зьспівваю.

(Передрук заборонений).

ВІД ВИДАВНИЦТВА.

Сей книжкою зачинає ся
X рочник
ІЛЮСТРОВАНОЇ БІБЛІОТЕКИ
ДЛЯ
МОЛОДІЖИ, МІЩАН І СЕЛЯН,
котра в сім році буде називати ся
„ДАСТІВКА“

Зміст сей рочника буде не більше приспособлений до просвітних потреб нашого міщанства і селянства і молодіжн. Богатія і ціннія змістом, добриями ілюстраціями та точним по можности видаванем старати ся будемо удовлетворити наших читателів, надіюючись на їх поміч матеріяльну для нашого діла, що має на цілі єдино просвіту нашого молодіжн, нашого міщанства і селянства.

Передадла разом з поросланню поштовою вносить як дотепер тільки і зар. 20 кр. на цілий рік. Поодинокі книжочки 10 кр. Всі письма і посилки просим адресувати впрямі Литературному товариству „РУСКА БЕСІДА“ в Чернівцях (Буковина) уз. Черновца ч. 2.

Зміст сей книжки: До застївки О. П. — Дружественне товариство „Руска Бесіда“ в Чернівцях О. П. — Діалог на Русько-Україну (Роман Закарпатський). — Добрий господар (І. І. Гурко переклад О. П.). — Діада для дітей — Загадки.

За редакцію відоміає: Танаїїв Руснак.

Київський «Вік»: від студентського гуртка до впливового видавництва

авторка
Вікторія Хоню

97

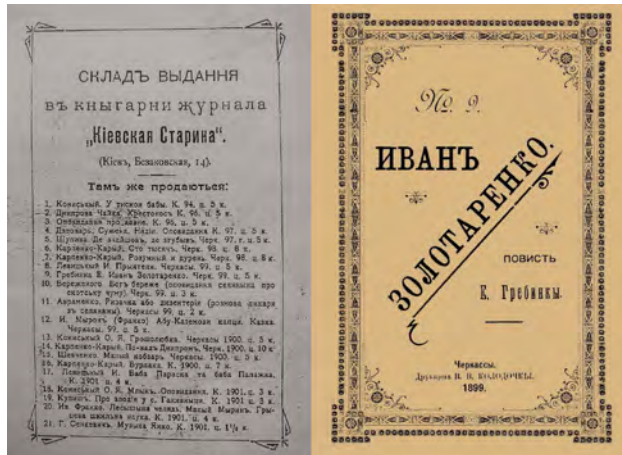
Київське видавництво «Вік» (1894—1919) – захоплива і майже невідома широкому загалу сторінка історії вітчизняного науково-просвітницького та видавничого руху. Видавництво постало у час, коли, за словами Сергія Єфремова, «українська справа» виходить «з тісного кола окремих прихильників української ідеї» і стає «справою всенародною». До його заснування і діяльності дотичні знакові постаті тогочасного українського суспільства – літературознавці, історики, публіцисти і видавці, серед яких – Сергій Єфремов, Олександр Лотоцький, Василь Доманицький, Федір Матушевський та інші. Гурток студентської молоді, натхненної до спільної наукової праці Олександром Кониським у середині 90-х років XIX століття, стає одним із найбільших видавництв української книжки.

Перші кроки молодого видавництва

Долаючи обмеження й утиски, інерцію громадянства, доводячи, що українське книговидання є не чимось епізодичним чи випадковим, а справою ідейною і довготривалою, у той час з'являються великі видавництва: Бориса Грінченка в Чернігові, «Українсько-руська видавнича спілка» у Галичині та інші. Серед них і видавництво «Вік», яке за весь період існування видає 140 назв загальним накладом 560 тисяч примірників, без урахування перевидань. Це дозволяє вважати його першим тогочасним видавничим осередком на Наддніпрянській Україні і другим (після «Українсько-руської видавничої спілки») на цілій Україні за кількістю назв і загальним тиражем. А от середній тираж однієї книжки – 4 тисячі примірників – є типовим для того часу.

У різних джерелах знаходимо суперечливі думки щодо року заснування видавництва «Вік». Найбільш ранньою датою є 1894 рік, коли побачила світ перша книжка тоді ще безіменного гуртка студентів: «У тісної баби» Олександра Кониського, який, за свідченням Сергія Єфремова, і вніс перші 75 карбованців на видання популярних брошур, так званий «основний фонд». Звідтоді для видавців почалась «боротьба з цензурою, з хронічним безгрішшям, з браком організованого збуту»: десятками надсилали рукописи до цензури, більшість «вертались назад у такому вигляді, що можна було друкувати лише одини-

ці». Про це пише Єфремов у праці «В тісних рямцях», а в статті «Вне закона» наводить вражаючі цифри: у 1895–1903 роках до цензури подали «230 рукописів, з них надруковано з 80, біля 1/3».

Усі ці прикрі перепони молоде видавництво пододало, і вже на початку нового століття «справа стала на твердіший ґрунт». Уже восени 1895 року виник цілісний план видання «книжечок белетристичного змісту» й утворився кістяк співробітників. За спогадом Єфремова, до гурту його запросив Олександр Лотоцький (майбутній громадсько-політичний діяч, учений, письменник і публіцист). До кола пристали літературознавець, громадський діяч, педагог-практик Володимир Дурдуківський та видавець, редактор, громадсько-політичний діяч, науковець і дипломат Федір Матусевський, знайомий якого, Василь Колодочка, заснував друкарню в Черкасах і погодився друкувати дешево, з виплатою «по спроможності». Саме ця друкарня зазначена у вихідних відомостях і переліках видань раннього періоду, зокрема,

98

Ранні видання «Віку»: Київ—Черкаси

99

повісті Євгена Гребінки «Іван Золотаренко» та оповідання «Грошолоубка» Олександра Кониського (обидві – Черкаси, 1899).

Антологія «Вік»: перший великий проєкт

Набуття назви та видавничої марки До початку нового століття видавці набули досвіду на виданні белетристичних книжок невеликого обсягу і зрештою намірилися на амбітний проєкт – тритомний ювілейний збірник українського письменства. Задум збірки української поезії «за 100 літ» виник ще 1897 року, до відзначення 100-ліття виходу «Енеїди» Івана Котляревського. Реалізація збірника затяглася, а згодом його концепція розширилася. 1900 року виходить з друку перший

том антології, із віршами близько 50-ти поетів. «Більш трьохсот утворів поетичних, цілком узятих або в найкращих уступах», створені впродовж цілого століття (1798–1898), які дають читачеві «згідне з правдою враження про те, якими шляхами та стежками йшла поезія народу за час століття і який спадок лишила по собі ХХ вікові...», – читаємо в рецензії «Antologia maloruska WIK (1798–1898)» на цей том збірника у тижневому варшавському часописі «Prawda».

Зважаючи на значний попит на збірник, 1902 року гуртківці перевидують (зі змінами) перший том і видають два томи прози. Загалом у тритомній антології «Вік» представлено більш як 70 українських письменників, вона стає своєрідною епохою, явищем винятковим, яке пізніший

Обкладинки 1-го та 2-го томів Антології «Вік» (1900; 1902)

дослідник Олексій Дей визнав провісником нової тенденції – прагнення до фундаментальних узагальнювальних видань.

До того ж, це було перше передплатне видання, яке розійшлося майже миттєво: за пів року по книгарнях не можна було знайти жодного примірника. Причина популярності антології в середовищі української інтелігенції – вишукане оздоблення, «пишний друк і вельми чільна коректа»; біографічні довідки про письменників, їхні портрети, бібліографія творів; диференційоване зовнішнє виконання: відповідно варіювалася ціна (від 2 до 4 руб., «въ оправі» кожен том коштував «на 1 руб. дорожче»). Частини тиражу друкувалися на різному папері: «звичайному», «веленовому» і «слоновому» (цупкий і шорсткий папір для малювання та креслення, для атласів і карт на замовлення).

Завдяки успішно здійсненому проєктові, гурток молоді переймає однойменну назву («ВІК») і перетворюється на видавництво, із власною книжковою маркою, яке починає відігравати помітну роль у видавничому рухові в Україні.

Серії видавництва «Вік» як основа книжкового репертуару: від брошур до академічних видань

Один із результатів діяльності видавництва «Вік» – внесок у розроблення типології книжкових видань,

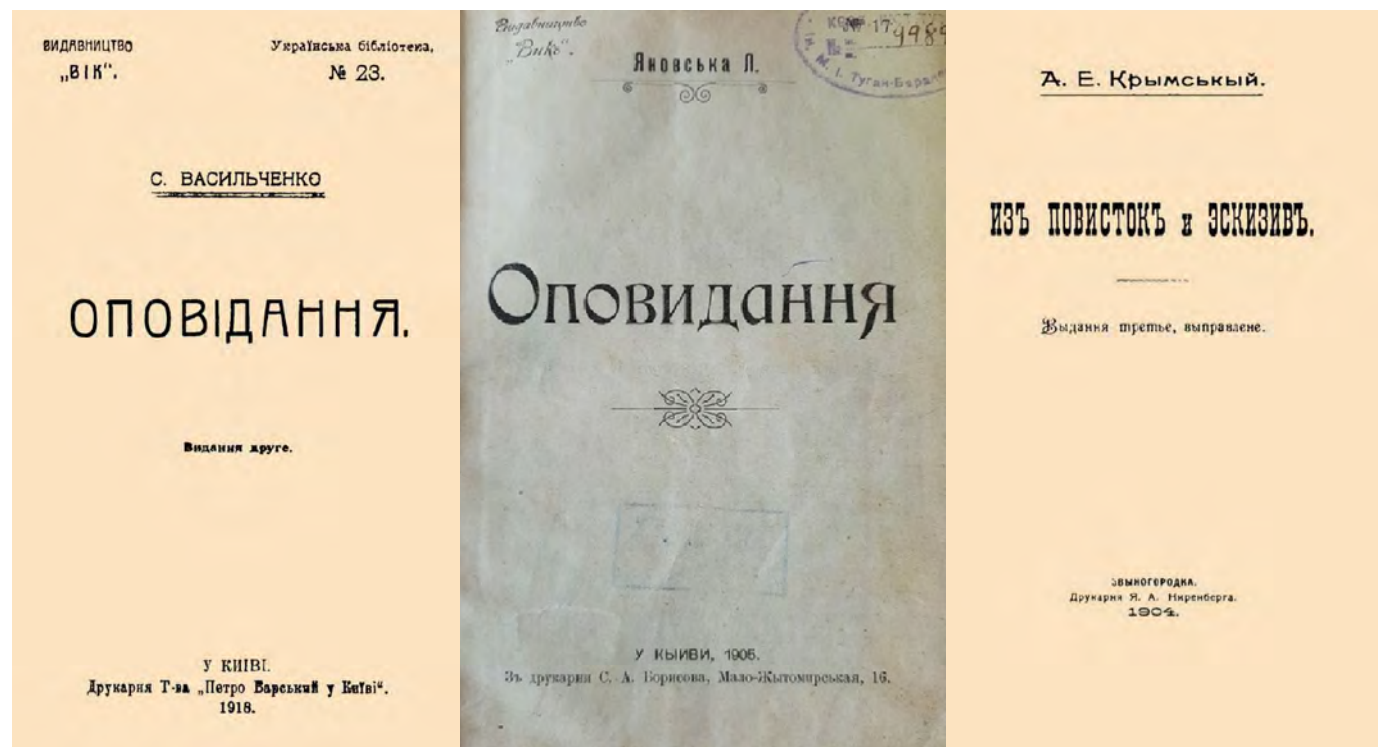
розширення репертуару української книжки.

Видання виходили трьома серіями. Перша – «Селянська бібліотека» (1894–1912) – розрахована на масового читача. Загалом побачили світ 68 випусків, серед яких – художні твори українських авторів (51 випуск), музичні твори (2 випуски), решта (15 випусків) – науково-популярні брошури (медичні, історичні, політичні, мово- та книгознавчі). Серед художніх творів цієї серії найбільшої популярності набули прозові твори Івана Левицького (Нечуя), Івана Франка (особливо – твори для дітей), Панаса Мирного та Бориса Грінченка, драматичні твори Івана Тобілевича (Карпенка-Карого). З-поміж науково-популярних брошур – видання з історії та белетризовані біографії Олександра Македонського та Івана Виговського.

Різножанрові твори красного письменства серії «Українська бібліотека»

100

101

Чому белетризовані? Бо жодне більш-менш серйозне видання, із натяком на науковий зміст, ризикувало не пройти цензурування. Тож доводилось авторам-популяризаторам маскувати історичний і політичний контекст невибагливою сюжетною канвою. Навіть медичні знання вимагали «маскування», як-от у виданні Авраменка (псевдо лікаря-просвітника Олександра Черняхівського) «Різачка або дізентерія. Розмова лікаря з селянами» (Черкаси, 1899. Випуск 11).

Друга серія – «Українська бібліотека» (1901–1918) – розрахована на інтелігенцію: 23 випуски більшого обсягу і кращого оформлення (хоча б із портретами авторів), з творами красного письменства. Це переважно проза (від оповідань, повісток та ескізів до романів). Зокрема, оповідання Марка Вовчка, Василя Стефа-

ника, Любови Яновської, повісті Тараса Шевченка, сімейна хроніка Анатолія Свидницького «Люборацькі», тритомний збірник творів Івана Франка. Лише декілька випусків містять поезії: «Твори» Леоніда Глібова і «Зорі: поезії» Миколи Черняхівського та драматичні твори: «Дізгармонія : драматичні картини» Володимира Винниченка.

Для нашого часу репертуар цих двох книжкових серій видавництва «Вік» не є дивиною, адже більшість із цих творів відомі зі шкільної програми. Але для тодішнього читача то було справжнім відкриттям. Нагадаємо, що тогочасні видавці існували в умовах тотальної цензури, коли кожна книжка могла бути повернута з найлютішими правками, які відтермінували чи й унеможливлювали її вихід у світ. Крім того, доводилось долати інерцію суспільства, яке не мало звички та смаку до української книжки, доводити, що читати українською мовою не є чимось неприродним чи винятковим.

Поверненню українського слова обличчям до читача сприяли спостереження Бориса Грінченка за реакцією читача з народу на твори тогочасних авторів. Теоретичні розробки Грінченка відіграли значну роль у формуванні типу книг для народу, який поступово склався в Україні. «Багато є вимог од путящої народньої книжки, проміж їми є й таке одно важне вимагання: щоб книжка до народнього читання була така і про таке написана, щоб її цікаво було прочитати й освіченому

інтелігентові. Инакше кажучи – не повинно (в ідеалі) бути книжок спеціально для народнього читання і спеціально для інтелігенції», – писав Грінченко у книзі «Перед широким світом» (Київ, 1907). Пропонуючи видавати для народу «велику літературу», себто зразки світової літератури, Грінченко рекомендує і способи її адаптації: передмови, коментарі, примітки, пояснення й уточнення у тексті. Ці засоби використовувалися й у народних виданнях «Віку»: оригінальний текст подавався без змін, не ставав своєю спрощеною копією, навпаки – розширювався й доповнювався коментарями, що значно збагачувало апарат народного видання.

Але «віківці» ризикнули піти ще далі: довести, що серед здобутків книговидання в Україні є не лише дешеві «книжки-метелики», але й, за словами Єфремова, певні «літературні традиції, літературні вигляди та перспективи», докласти всіх зусиль задля виходу з меж «брошурної літератури». Власне, у цьому полягає великий прорив видавничого осередку – не лише дати народові можливість читати своєю мовою, прищепити йому смак до читання, але й закласти основу для подолання світоглядної прірви між народом та інтелігенцією, повірити у можливість поступу. Третя серія видавничого осередку – «Наші справи» (1908–1918), за планом видавців, мала слугувати своєрідним містком: від інтелігенції до народу. Серія налічує 21 випуск: це переважно публіцистичні твори

на злободенні теми (соціально-політичного та просвітницького характеру) та наукові розвідки історичного й літературознавчого змісту.

З-поміж видань серії «Наші справи» вирізняються публіцистичні – авторства Єфремова: це літературно-критичні розвідки «Між двома душами. Микола Гоголь» та «Муза гніву та зневір`я», і гострі публіцистичні матеріали з «біжучих» проблем тогочасного культурного і соціально-політичного розвитку українства: «З громадського життя на Україні» і «Під обухом. Большевики в Києві». І звісно, видана поза серіями узагальнююча наукова праця «Історія українського письменства» (1911; 1918), у якій, зокрема, Єфремов дає канон періодизації української літератури.

Певний сегмент книжкового репертуару видавничого осередку сприяв популяризації української мови як мови літературного і громадського життя, як і розвиткові української наукової термінології. Так, до типу «Підручники» і «Довідкові видання» належать «Українська граматка» Бориса Грінченка, для початкового ознайомлення з українським правописом, і укладений Василем Доманицьким «Словарик» (Словарик з поясненнями чужих та не дуже зрозумілих слів), у допомогу в опануванні лексичним запасом мови.

До болючих проблем української школи та освіти народу, викликаних заборонаю його мови як мови освіти й літератури, привертають увагу

102

103

декілька видань серії «Наші справи», авторства наймолодших «віківців» – лінгвіста і публіциста Андрія Ніковського та педагога, публіциста й історика В`ячеслава Прокоповича. Окрему групу видань (Єфремов її також називає серією, звісно, умовною, адже ніяк не була оформлена чи систематизована і не отримала офіційної назви) становлять позасерійні книжки – кількатомні збірники творів тогочасних письменників і класиків, літературно-мистецькі та ювілейні видання (більше 15-ти назв упродовж усього часу існування), серед яких – зібрання творів (10 назв), моновидання (6 назв), збірники (8 назв) та збірки (2 назви). Видання «Української бібліотеки» і позасерійні, зібрання творів та літературні збірники, наскільки дозволяли тодішні цензурні умови, наближались до академічних, завдяки розширеному апарату видання (довідково-бібліографічним матеріалам, редакційним та авторським передмовам і післямовам, текстологічним й історичним коментарям, бібліографічним покажчикам тощо). Цими книжками, як і серією «Українська бібліотека», видавці започаткували підготовку академічних видань в Україні.

Книжкова продукція видавництва охоплює видання громадсько-політичні, літературно-художні, наукові, науково-популярні, навчальні й довідкові; антології, каталоги, монографії, документально-художні та науково-художні видання. Редакторський, упорядницький, літературно-критичний та організаційний досвід видавців сприяв розширен-

ню тогочасної книговидавничої практики, завдяки чому закладемо основи текстології, підготовки літературно-художніх видань. Співробітники видавництва прагнули охопити якнайширший спектр завдань, залучаючи, наскільки то було можливо за тогочасних умов, усі чинники впливу на самосвідомість українства. Й у своєму тяжінні до системності й універсальності таки досягли успіху.

Концепція оформлення і популяризації книжок під маркою «Вік»

Оформлення книжок трьох основних серій мало свої особливості. Так видання «Селянської бібліотеки» були стримані і мінімалістичні. Дмитро Дорошенко у збірнику відгуків на тогочасні українські народні видання зауважує, що під час їхньої підготовки до друку наголувалося як на «приступності» і зрозумілості мови, систематичності матеріалу (від простого до складнішого), так і на вишуканості зовнішнього вигляду, за умов збереження «приступності ціни».

Вже з першого випуску серії, оповідання Олександра Кониського «У тісної баби» (1894; 1896), брошури «Селянської бібліотеки» мали бути ілюстрованими, хоча б обкладинка, хоч із технічних причин це не завжди вдавалося. Зокрема, ілюстровану обкладинку, нехай і доволі дешеву, мають збірник для дитячого читання «Щасливою стежкою» та книжка дитячих оповідань,

перекладених Настею Грінченко, донькою Бориса Грінченка, «Між хмарами сонечко». Вочевидь, це засвідчує особливу увагу видавців до створення україномовної дитячої книги, покликаної сприяти глибокому національному вихованню, готувати ґрунт для знайомства цієї категорії читачів із набутками світового письменства і культури.

З ілюстрованою обкладинкою та буквицями на початку кожної строфи у народній серії «Селянська бібліотека» вийшла і поема «Катерина» Тараса Шевченка, також розрахована на масового читача. Значної популярності здобули окремі видання драматичних творів Івана Тобілевича «Бурлака» і «Наймичка» із чорно-білим портретом автора на обкладинці, а також белетризована біографія «Іван Виговський, його

життя та діла», складена Борисом Грінченком, із портретом гетьмана на титульному аркуші.

Значно ширша палітра засобів художнього оформлення видань серії для інтелігенції «Українська бібліотека» та деяких позасерійних, що містили оригінальні твори красного письменства. Значно більші за обсягом (понад 100 сторінок), вони мали тверду обкладинку (оправу), із тисненням і віньетками, як у книжці «Оповідання» Михайла Грушевського, або м'яку, із типовим малюнком (із зображенням сувою на тлі місячної ночі на ставку), як у виданнях прозових і поетичних творів українських письменників Василя Стефаника, Архипа Тесленка, Миколи Чернявського, Марка Вовчка та інших.

Серед книжок видавництва «Вік» цього сегменту найбільшою популярністю користувалися позасерійні ювілейно-меморіальні збірники «Корифеї української сцени» (1901), «Літературний збірник, зложений на спомин Олександра Кониського» (1903), «На вічну пам'ять Котляревському» (1904), «Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті» (1910). Для поліграфічного відтворення задуму видавці зверталися до провідних тогочасних київських друкарів: типографії Стефана Кульженка, типографії Петра Барського, Першої Київської Друкарської Спілки.

Особливо примітне оформлення ювілейних видань – літературного збірника «На вічну пам'ять Котля-

104

105

ревському» (1904) та творів Івана Котляревського, з портретом автора на додатковому титулі, ілюстраціями Василя Корнієнка, заставками Івана Бурячка та іншими малюнками. Видання оздоблені віньетками, буквицями, геометричними, рослинними та іншими орнаментами, які, разом із сюжетними ілюстраціями, поглиблюють зміст і є засобами емоційного впливу на читача.

Видання серії «Наші справи» тяжили до наукових, за внутрішніми та зовнішніми ознаками (мовою, стилем і способом викладу; особливостями оформлення) подібні до видань «Української бібліотеки», хоча їхнє поліграфічне виконання дещо спрощене, адже видавці були зацікавлені у ширшому розповсюдженні актуальних видань, тож їхня ціна мала залишатися помірною.

Позасерійне ювілейне видання «На вічну пам'ять Котляревському»

Шлях до читача

Заслуга «віківців» – у налагодженні системи «книготворення – книговидання – книгопоширення – книгоживання». Про комплексний підхід до самої концепції книговидання свідчить заснування (ще на початковому етапі діяльності, спільно з редакцією журналу «Киевская старина») першої спеціалізованої «Української книгарні», що стає безпосереднім поштовхом до початку власне української книготоргівлі. Проте тогочасна книготоргівля зокрема, і мережа розповсюдження української книги загалом, були ще не досить сталими, а послуги дилерських організацій (за сучасною термінологією) лише почали виокремлюватися у специфічний вид діяльності, й уся відповідальність за книгорозповсюдження покладалася на видавництва. Найбільше продавали книжки через

спеціальних уповноважених (агентів) з власного середовища; завдяки співробітництву видавництва із книгарнями, завдяки інформуванню про нові видання. Доцільно згадати «Каталог книжок для народного читання», що вийшов у серії «Селянська бібліотека» і містив не тільки рекомендовані переліки книжок (не лише видавництва «Вік») за різними «відділами» (видами), але і поради, «які після яких книжки читати».

На пошану

Свідченням визнання діяльності видавництва «Вік» як важливої складової становлення українського книговидання є увага до його книжкової продукції з боку спеціалістів. Відомі відгуки Івана Франка в «Літературно-науковому віснику» на Антологію «Вік», збірник «На вічну пам'ять Котляревському», книгу Володимира Винниченка тощо. Значний попит на книги видавництва засвідчує і кількість перевидань, що їх витримали більшість із них.

Книжки під маркою «Вік» і досі залишаються серед раритетних, що з ними довгий час можна було ознайомитися виключно у відділах рідкісних видань. І тим приємніше констатувати, що нині вони значно більш доступні для широкого загалу, зокрема, завдяки інтернет-проектам електронних бібліотек «Культура України» та «Україніка», де зібрано значні масиви оцифрованих

видань, серед яких доволі представницька частка книжок видавництва «Вік», із фондів українських книгозбірень – і не лише столичних.

Періодизація діяльності й осмислення досвіду видавничого осередку: Що є цінного для наступних поколінь?

I. Зародковий період (1894–1895), вийшли два видання (обидва – у Києві), а видавничі плани і завдання ще не були чітко окреслені.

II. Початковий період (1896–1900), «черкаський», значно активніший: 17 назв книжкової продукції – 15 випусків серії «Селянська бібліотека», позасерійні кількатомні видання творів класиків української літератури.

III. Період остаточного усвідомлення тактичних і стратегічних завдань видавців (1901–1907): сформувався колектив, почалася активна й успішна робота з автурою, читачами. Продовжується випуск «Селянської бібліотеки» (випуски 17–57); започаткована серія «Українська бібліотека» (20 випусків), позасерійно вийшло дев'ять томів зібрань художніх творів, чотири ювілейні збірники, три моновидання.

IV. Період різнобічного (інформаційного, культурно-просвітнього) впливу на широкі читацькі кола (1908–1912), що розпочався заснуванням серії «Наші справи» (випуски 1–18).

106

107

V. Період консервації активності (1913–1916) через фатальний вплив першої світової війни: 1913 року – декілька позасерійних видань і жодного серіального.

VI. Завершальний період (1917–1919), короткочасного поновлення активності: нове видання серії «Наші справи» і перевидання популярних книжок попередніх років. Суперечливі обставини революційних років спричинилися до того, що нове дихання, підтримуване надзвичайним піднесенням національного почуття, вичерпалося на перевиданнях, у яких також відчувалася потреба.

Серед причин припинення діяльності видавництва «Вік»: неможливість систематичної редакційної підготовки видань, у тому числі, через «перекачування» творчої енергії в політику й публіцистику; несприятливі політичні обставини: утвердження більшовицької влади унеможливило систематичну видавничу діяльність; знищення приватних видавництв унаслідок створення так званого Укрцентрагу, згодом – Всеукраїнського державного видавництва (1919), які стають монополіями.

Однак, видавництво «Вік» проіснувало довше, аніж усі тогочасні видавничі осередки, давши наступним поколінням видавців канву діяльності, підготувавши ґрунт для нових течій, процесів і підходів не лише у площині культури, але й у державобудуванні.

Завдяки акумуляції зусиль – активності літературно-публіцистичної, громадсько-політичної, культурно-просвітньої – досягнуті результати не лише у царині книготворення і книгопоширення, а й у популяризації української книги. Діяльність видавництва «Вік» відіграла значну роль у розвії видавничої справи в Україні, формуванні функціонального підходу, критеріїв систематизації видань, закладенні професійних підвалин вітчизняного книговидання.

Джерела й література

Айзеншток І. Nabent sua fata... // Голос друку. 1921. Кн. 1. С. 50–59.

Дей О. Книга і друкарство на Україні з 60-х рр. XIX ст. // Книга і друкарство на Україні. К., 1965. С. 160.

Дорошенко В., Зленко П. Видавництва // Енциклопедія українознавства: у 2-х т. Т. I/3. Мюнхен ; Нью-Йорк : Наук. т-во ім. Т. Шевченка, 1949. С. 972–981.

Дорошенко Д. Народная украинская литература. Санкт-Петербург: Благотв. об-во издания общепольз. и дешевых книг, 1904. С. 7, 29, 67.

Енциклопедія українознавства : у 2-х т. Мюнхен ; Нью-Йорк, 1949. Т. II/1. С. 245–246.

Єфремов С. В тісних рядах. Українська книга в 1798–1916 рр. К., 1926. 30 с.

Єфремов С. Відгуки з життя та письменства. К., 1906. С. 3.

Єфремов С. Вне закона // Русское богатство. 1905. Кн. I. С. 88.

Єфремов С. Історія українського письменства. К.: Феміна, 1995. 686 с.

Козаченко А. Минувле української книги : іст. нарис. К. ; Харків : ДВУ, 1930. 82 с.

Хоню В. Видавництво «Вік» // Друкарство. 1998. Вересень–грудень. С. 30–33.

Хоню В. В. Діяльність видавництва «Вік» (1894–1919). Становлення видавничої галузі в Україні : дис... канд. філол. наук: [спец.] 10.01.08 «Журналістика» / Нац. технічний ун-т України «Київський політехнічний ін-т». К., 2000. 206 арк., 117 арк. дод.: рис. – арк. 181–192. 3 дис. можна ознайомитися у б-ці ІЖ КНУ, б-ці НТУУ «КПІ», НБУВ ім. В. І. Вернадського.

Хоню В. Позиція видавництва «Вік» у царині української мови і культури // Вісн. Кн. палати. 1999. № 3. С. 27–28.

Хоню В. Публіцистичні виступи співробітників видавництва «Вік» (1894–1919) у контексті формування засад національно-культурної діяльності в Україні // Наукові записки Ін-ту журналістики : електрон. версія журн. 2007. Т. 26. Січень–березень. С. 98–103. URL : <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2230> (дата звернення 23.06.2023).

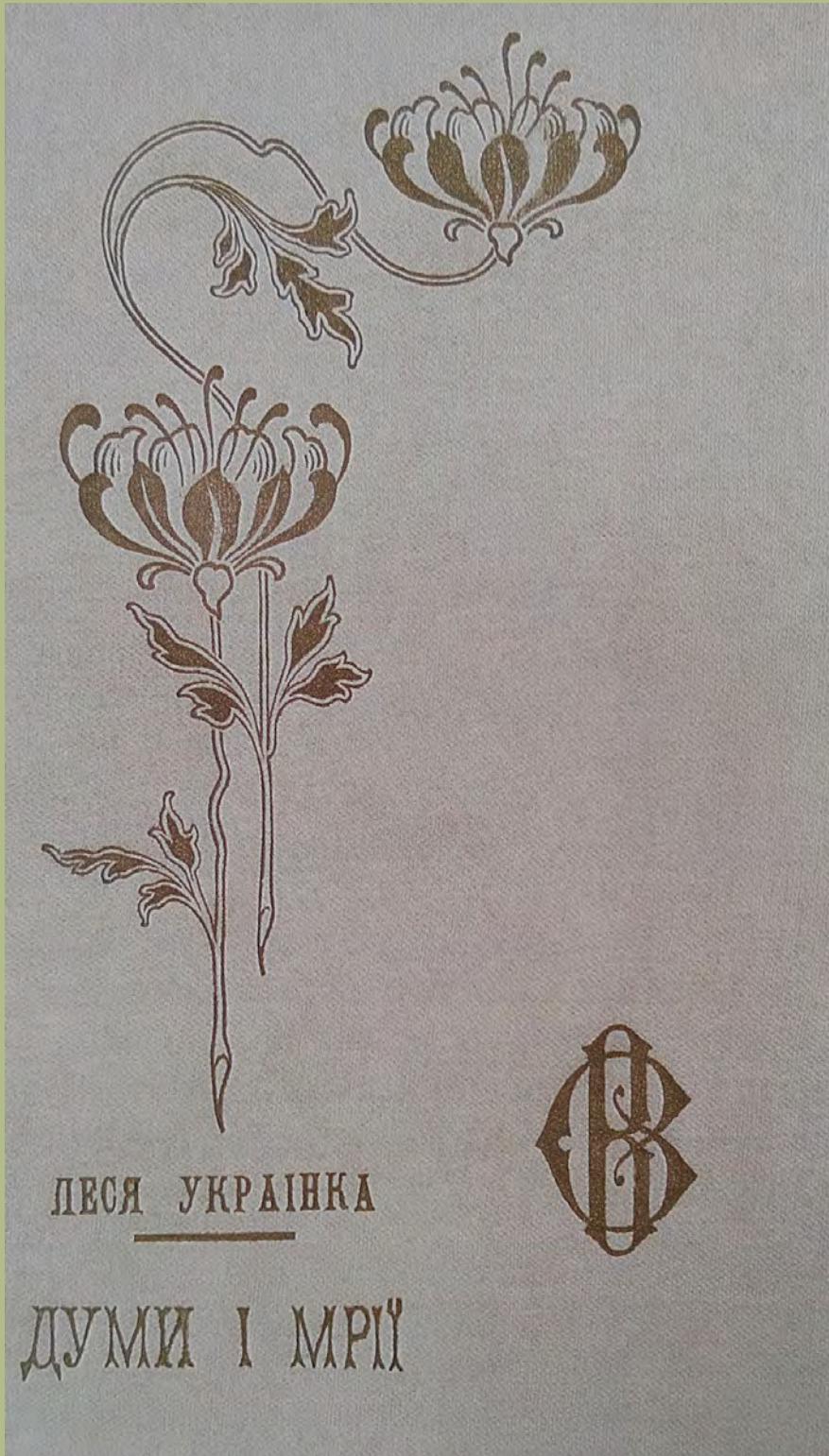
Хоню В. Розробка типології видань та репертуару української книги кінця XIX – початку XX ст. на прикладі видавництва «Вік» (1894-1919) // Вісн. Кн. палати. 1998. № 12. С. 21–23.

Ukraine. A concise encyclopedia/Prep. Shevchenko Scientific Society. Toronto : University of Toronto Press, 1963. Vol. 1. 1185 p., ill.

108

109

Як «Українсько-руська Видавнича Спілка» підвалини видавничої справи заклала

авторка
Анастасія Ковалишин

111

Продовжуючи традиції Наукового товариства імені Шевченка, наприкінці ХІХ століття історик Михайло Грушевський, письменник Іван Франко та фольклорист Володимир Гнатюк створили «Українсько-руську Видавничу Спілку». Видавництво, яке друкувало Марка Вовчка, Лесю Українку, Агатангела Кримського на рівні з Вільямом Шекспіром, яке платило гонорари і дбало за примітки, передмови та всі довідкові відомості. Попри те, що редакція часто стикалася з пасивністю читачів, «Українсько-руська Видавнича Спілка» заклала міцний фундамент до культури українського книговидання.

Історія заснування

Кінець XIX століття, а саме 1889 рік, ознаменувався низкою важливих ювілеїв. По-перше, українська громадськість святкувала 100-ліття відродження нової української літератури. По-друге, відзначали ювілей визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького та «Весни народів». По-третє, українство вшанувало 25-літній ювілей творчості Івана Франка. То був час піднесення українського духу свободи, формування стійкої національної ідеї та розбудови власної культури й літератури зокрема. Тож ідею Михайла Грушевського створити акціонерне товариство для видавання творів українських і зарубіжних письменників, а також науково-популярних книжок, сприйняли досить позитивно.

Логотип «Українсько-руської Видавничої Спілки»

Так, 7 лютого 1899 року у Львові заснували «Українсько-руську видавничу Спілку» (УРВС) (з 1922 року — «Українська видавнича спілка»). Як уже було зазначено, ініціатором

і першим директором став Михайло Грушевський, а головними редакторами (до 1912 року) були письменник Іван Франко та фольклорист Володимир Гнатюк. Як пише відомий франкознавець Богдан Якимович у своїй монографії «Іван Франко — видавець»: «Спілка ставила собі за мету організувати систематичний випуск творів українських письменників та перекладів зі світової літератури й забезпечити авторам систематичну оплату їхньої праці: першим українським видавництвом, що платило гонорар авторам, було Наукове товариство ім. Шевченка у Львові» [8, с. 308].

Уже на початок XX століття «Українсько-руська Видавнича Спілка» стала другим видавництвом за кількісними показниками українськомовної продукції на українських землях, підвладних Австро-Угорщині. Проте видавці прагнули збільшити читацьку аудиторію, тож замислювалися про розповсюдження своїх видань і в Російській імперії, під владою якої тоді перебувала більша частина сучасних українських земель. Проте перевезення книжок з однієї імперії в іншу майже вдвічі здорожчувало видання, тож у 1907 році, після першої російської революції, вирішили перенести видання «Літературно-Наукового Вісника» (ЛНВ) і частини книжок спілки безпосередньо до Києва. Видавництво тримало провідні позиції до 1917 року. Під час Першої світової війни воно не функціонувало, проте осередок був відновлений у Львові у 1922 році й діяв до 1932 року, хоч його робота і була суттєво обмежена.

112

113

Репертуар і цільова аудиторія видавництва

Як відомо, Наукове товариство імені Шевченка опікувалося в основному науковими виданнями, тож ніша художньої та науково-популярної українськомовної літератури залишалася вільною. Очевидно, що для повноцінного формування української нації й розвитку свідомого суспільства ці прогалини необхідно було заповнити, тож «Українсько-руська Видавнича Спілка» зосередила свою увагу на серіях «Белетристична Бібліотека» (1899–1904), що об'єднувала оригінальні та перекладні художні твори, а також «Наукова Бібліотека» (1899–1904), видання якої мали менший попит, але також були важливими. З огляду на це у 1904 році керівництво ухвало рішення про реорганізацію серій і формує «Літературно-Наукову Бібліотеку» (1904), що своєю чергою розпалась на дві серії — серію 1 (або «велику») і серію 2 (або «малу»). У «малій» серії з'явилося 117 назв книжок у 162 випусках. У ній друкувалися як белетристичні, так і науково-популярні праці з природо-і суспільствознавства. У «великій» серії вийшло понад 150 книжок української та світової літератури [8, с. 311]. Видання «великої» серії коштували дорожче та адресувалися більш заможним верствам суспільства, зокрема українській інтелігенції, Видання, які чи то за форматом, чи то за змістом не надавалися для серій, виходили «Поза серіями» (1902–1931). Середні накладі видань складали 500-1500 примірників.

Слід зауважити, що серед видань перших років у УРВС переважали переклади. Науковиця Наталія Благовірна у своїй статті «Репертуарні пріоритети “Українсько-руської видавничої спілки” (1899-1932)» зазначає, що «Упродовж 1899-1902 років перекладна белетристика складала 53 % видань красного письменства, перекладні ж твори наукового спрямування становили 70 % усього масиву наукової книги» [3, с. 56].

Зрозуміло, що видавці намагалися заповнити книжковий ринок Галичини якісними перекладами світових літератур, адже за браком таких українська громадськість послугувалася російськими та польськими аналогами. Водночас наголошувалося на підтримці й необхідності формування української автури, тож власна література також поповнювалася новими іменами.

У межах «Белетристичної Бібліотеки» побачили світ твори найвидатніших українських белетристів, переклади відомих закордонних письменників: Івана Франка «Поєми» (1899), «Захар Беркут» (1902); Ольги Кобилянської «Покора» (1899); Наталі Кобринської «Дух часу і інші оповідання» (1899); Лесі Українки «Думи і мрії» (1899); Богдана Лепкого «З життя» (1899); Леся Мартовича «Нечитальник» (1900); Василя Стефаника «Дорога» (1901, 1917); Агатангела Кримського «Пальмове гилля: Екзотичні поезії (1898–1901)» (1901); Марка Вовчка «Народні оповідання» (3 т., 1903, 1918); Гі де Мопассана «Дика пані і інші оповідання» (1899); «Горля і інші оповідання» (1902); Кнута Гамсуна «Голод» (1899); Генріха Гайне «Подорож на Гарц» (1902) та ін. Водночас у «Науковій Бібліотеці» було надруковано Каміль Флямаріон «Небо» (1901), Михайло Драгоманов «Переписка» (1901), Іпполіт Тен «Філософія штуки» (1902), Джон Інгрем «Історія політичної економії» (1903), Еміль Феррієр «Дарвінізм» (1904) та ін. [3, с. 54].

Перші українськомовні видання Шекспіра

Особливим проектом на початку діяльності УРВС стало видання 10 п'єс Вільяма Шекспіра у перекладі Пантелеймона Куліша. Упорядником, редактором, автором приміток і передмов був Іван Франко. Це був перший вихід друком Кулішевих перекладів і перші українськомовні видання Шекспіра взагалі. Франко, будучи затятим шекспірознавцем

і перекладачем, заопікувався виданням його творів українською. Усі 10 томів побачили світ за рекордні 3,5 роки, чому, безумовно, сприяла фінансова допомога від небайдужого мецената, ім'я якого не так давно з'ясував науковець і відомий архівіст Сергій Захаркін, про що дізнаємося з монографії Богдана Якимовича [8, с. 324]. Ним виявився Костянтин Васильович Жученко (1843–1919), який закінчив юридичний факультет Харківського університету і працював у державних установах Полтавської губернії.

Цікаво, що Іван Франко не дотримався залишених схем і порад перекладача щодо послідовності й структури видання п'єс Шекспіра. Так, першим з'явився останній переклад Куліша — «Гамлет, принц Данський» (1899); далі виходили «Приборкана гоструха», «Макбет», «Коріолан» і «Юлій Цезар» (1900); через рік з'явилися «Антоній і Клеопатра», «Багацько галасу знечевля» і «Ромео та Джульєта» (1901); останніми вийшли «Король Лір» і «Міра за міру» (1902) [8, с. 320]. Проте редактор високо оцінював якість перекладу Пантелеймона Куліша й ось що писав у передмові до «Гамлета, принца Данського»: «Держачися оригіналу далеко докладніше, ніж його попередники, Куліш уміє при тім надати своєму перекладові свій індивідуальний колорит, щось таке, що дозволяє відразу пізнати в нім працю Куліша, а не жодного іншого українського поета. Є якийсь своєрідний тихий пафос, якийсь розмірений широкий подих у власних творах і в перекла-

114

115

дах цього автора, щось мов широкі, могутні рухи великого корабля на великій ріці. Може би перекладачеві Шекспіра треба бистріших та звинніших рухів, більше різnorodного ритму. Та вже те одно, що Куліш своїм перекладом відкриває перед нами широкі перспективи, куди може дійти наша мова своїм багатством, своєю мелодійністю та різnorodністю свого ритму, – вже те величезна його заслуга» [7, с. 169].

Попри таке позитивне сприйняття перекладів Пантелеймона Куліша, редакторська робота Івана Франка над цими виданнями неоціненна. Її вважають взірцем не лише видавничого фаху, а й перекладознавчої науки, що може служити як приклад для перекладачів та редакторів. Анастасія Василик, опрацювавши ґрунтовну статтю Ярослава Гординського «Кулішеві переклади драм

Шекспіра», виділила три групи редакторських правок, що вніс Іван Франко: «Перша група — літературне редагування (наближення мови перекладу до літературного, всенародного прочитання). Як редактор Кулішевих перекладів, Франко старався очистити їх від русизмів, архаїзмів та просторічних елементів. Окрема друга група радше технічних правок — загальноживаний правопис та вилучення наголосів. Третя група охоплює лексичні зміни для поліпшення просодики перекладу, головню, з погляду ритмічності вислову» [4, с. 243]. Варто наголосити і на поліграфічному виконанні перекладів шекспірівських творів у серії УРВС. Усі видання мали однаковий формат, 18*11,5 см, половина накладу кожної книжки була в оправах. Але що різниться, то це дизайн оправ, бо палітурні роботи виконували різні львівські

майстерні. Проте легко здогадатися, що це все ж серія, адже тиснення у вигляді сецесійних орнаментів, часткове позолочення і витиснений логотип на палітурці (літери СВ) — те, що об'єднує і надихає, бо і сьогодні видавці разом з друкарнями використовують ці ж родзинки дизайну для привернення уваги та заохочення читача до купівлі книжки.

Художньо-технічне оформлення і поліграфічне втілення

Крім зовнішнього вигляду і змістової складової видань, працівники «Українсько-руської Видавничої Спілки» дбали й про художньо-технічне оформлення, зокрема науково-допоміжний апарат, особливості якого залежали від типів видань та цільової аудиторії. Традиційно всі книжки УРВС доповнювалися передмовою чи вступною статтею, де розповідалося про біографію автора, історію створення твору та про сам текст, представлений у виданні. Подекуди для поглибленого вивчення після основного тексту вміщувалися статті обговорюваної чи суміжної тематики. Ці елементи науково-довідкового апарату роз'яснювали специфіку певного видання, допомагали глибокому розумінню та засвоєнню змісту, розтлумачували його завдання [1, с. 5].

Коментарі, примітки, бібліографічні покажчики, списки рекомендованої літератури, додатки — усе це коригували редактори залежно від конкретного видання та його призна-

чення. Саме вони вирішували доцільність супровідних та ілюстративних матеріалів, підбирали шрифти, залучали до роботи ілюстраторів, які доповнювали значну частину видань красного письменства. Зокрема до оформлення книжок долучалися: Юліан Панькевич, Олена Кульчицька, Іван Труш, Михайло Жук, Володимир Кобринський, Фотій Красицький та інші. Їхні ілюстрації виконували не лише естетичну функцію, а й поглиблювали зміст твору [1, с. 8].

Попри те, що видання УРВС друкувалися в різних друкарнях Львова і Києва, вони відзначались єдністю поліграфічного втілення, а однотипність в оформленні кожного з випусків надавала серіям впізнаваності та довершеності. Як і сьогодні, так і на початку ХХ ст. видавці зацікавлені у здешевленні готової продукції, тож пропонували (і пропонують) два види поліграфічного втілення на вибір: дорожчі примірники — з твердою палітуркою, оправлені у тканину, та дешевші — в обкладинці.

116

117

«Акорди» — люксове видання для гурманів

Найошатнішим і найдорожчим виданням «Українсько-руської Видавничої Спілки» вважається антологія української лірики пам'яті Тараса Шевченка (1903 рік), видана поза серіями. Її упорядником був також Іван Франко, який прагнув зібрати під однією палітуркою не лише найкращі зразки поезії другої половини ХХ століття, а й відкрити нові імена. В антології Іван Франко подав твори 87 поетів пошевченківської доби: Осипа Маковея, Богдана Лепкого, Осипа-Юрія Федьковича, Степана Руданського, Олександра Кониського, Миколи Вороного, Петра Карманського, Лесі Українки та інших.

Петро Кузьменко.

Три дороги

Чистім полі на роздолі вітер завиває;
Сидить козак на розпутті та думку гадає.
Три дороги простягли ся на широкім полі;
А в козака думка така: йти шукати долі.
Три дороги... Котру вибрати? Де щастя, де горе?
Козак в полі — як той човник без веселця в морі.
Доле, доле! Як би то знати, де тебе шукати!
Світ широкий, люди мовчать, а шляхів багато!
В чистім полі на роздолі буйний вітер віє;
У долині за байраком вороння чорніє.
Лежить козак у долині, одпочив, не плаче;
А вороння клює, щипле личенько козаче.

Коханне.

ерденько, бабусю, чи правда, що кажуть,
Буцим полюбити треба на віку?
Да не тоді, кажуть, як руки вже звянуть...
Не знаю, де чула я мову таку —
Тільки знаю, чула сю мову давненьку..."

„Перехрестись, серце! Нехай Бог боронить,
Щоб ти полюбила кого до вінци!
Та любов до лиха та до сліз доводить,
Та ще й до другого, гіршого кінця...
Щоб його не чути тобі молоденькій!"

Видання «Акордів» надрукували на найкращому щільному папері, містило велику кількість ілюстрацій, прикрас, віньєток, заставок, кінцівок, ініціалів, автором яких був Юліан Панькевич. Український мистецтвознавець Ярослав Нановський писав: «...талановитим художнім оформленням Панькевич підкреслив не лише естетичний бік книги, а й її емоційність. Декоративні елементи, пов'язуючись до певної міри зі змістом книги, передають мелодійність української лірики» [6, с. 40].

Очевидно, видання з таким оформленням коштувало дуже дорого, і дозволити його собі могла лише заможна українська інтелігенція. Але видавці знайшли вихід із ситуації й запропонували читачам чотири варіанти різнооправлених примірників: за 6 корон (без оправы), за 7,5/8/9/10 корон (оправлені). Щоб уявити приблизну вартість найдорожчого примірника «Акордів» за 10 корон, можна дорівняти 1 корону до 6 сучасних доларів — вийде 2190 грн! Попри це, «Акорди» друкують найбільшим накладом у 3000 примірників (400 з яких у м'якій обкладинці) [8, с. 350], що на той час (та й зараз) вважалось досить великим накладом і вельми високим ризиком, адже книжки треба було продати. Видавці щиро вірили, що це «справді перше люксове видання, яке повинно знайтися у кожній хаті», тож вірили в його успіх.

Способи розповсюдження продукції

Але попри невеликі накладі решти книжок, нагадаємо, це 500-1200 примірників, видання «Українсько-руської Видавничої Спілки» продавалися не надто активно. Крім низького попиту саме на українські видання, додавалась проблема відсутності мережі дистрибуції. На той час у Львові існувало лише три українські книгарні — Наукового товариства Шевченка, «Просвіти» та Ставропільського інституту. Тож видавцям доводилось шукати інші шляхи збуту своїх книжок. Так 1908 року Михайло Грушевський пропонує продавати видання РУВС книгарні НТШ за собівартістю, що мало звільнити обігові кошти, яких завжди бракувало для продукування нових книжок. Товариство також долучалось і до промоції видань Спілки.

Одним із головних способів поширення продукції «Українсько-руської Видавничої Спілки» були так звані «підписні листи замовників на книжки». Це мало такий вигляд: передплатник складав завдаток Спілці й зобов'язувався платити щомісячно певну суму. Також був варіант купівлі книжок на виплат: видавці розсилали книжки на адреси потенційних споживачів, проте ці варіанти нелегко назвати успішними — частина книжок поверталась назад, за певну кількість не були повернуті кошти, а частина адресантів взагалі відмовчувалась. Ще одним шляхом донесення українських книжок до читача була

система колпортажу [2, с. 178]. «Книгоношами» часто ставали студенти, що використовували це заняття як підробіток. Однак через їхню недоброчесність УРВС була змушена відмовитися від їхніх послуг, проте ідею колпортажу не покинула: були знайдені професійні кольпортери, що продавали польські та німецькі книжки, з якими уклали угоди на розповсюдження й українських видань. Проте і цей спосіб не був ефективним: «книгоноші» відмовлялись від продукції УРВС через низьке зацікавлення покупців у ній.

Уже на початку 1900-х років видавці замислювалися про рекламні заходи для промоції власних видань. Зокрема на сторінках книжок РУВС вміщувалися так звані «оповістки» — рекламний перелік книжок, що вже були надруковані або лише готувалися до видання. Це не лише давало можливість ознайомитися з доробком видавництва, а й спонукало до придбання решти видань Спілки. Крім цього для найбільш лояльних читачів існувала система знижок, що також актуально і для сучасного книговидання: «Хто купує за готівку зараз усі книжки видані доси, дістає 25 % рабату» (напис на звороті обкладинки видання «Розвій поглядів на лихву» Андрю Діксон Уайт, у перекладі І. Петрушевича, серія «Літературно-Наукова Бібліотека», ч. 72). Рекламну поліграфію, зокрема «артистичні анонси» про діяльність видавництва та невеликі каталоги з переліком продукції, розповсюджували найбільше — наприклад, та ж

книгарня НТШ розсилала їх своїм постійним покупцям за бажанням. До того ж про вихід нових книжок Спілки повідомлялося у пресі [2, с. 178].

Значення видавничого осередку для історії українського книговидання

Діяльність «Українсько-руської Видавничої Спілки» на межі XIX-XX століть мала велике значення як для розвитку національного руху українського народу, так і для розбудови книговидавничої галузі. Можна із впевненістю назвати його одним із найавторитетніших і найуспішніших українських видавництв. Видавці прагнули випускати якісну продукцію не лише з огляду на зміст, а й на художньо-технічне оформлення та поліграфічне втілення, піклувались про промоцію та підвищення продажів своїх видань, розширення читачької аудиторії, навчання культури читання і виховання системного купу-

вання книжок. Як слушно зауважив Михайло Грушевський, «видавничий і літературний рух може годі лиш мати запевнений розвій і гарні успіхи, коли сама публіка менше пасивно буде відносити ся до книжної справи. Треба, щоб було для кого видавати, щоб кожда книжка могла сей час по виході знайти своїх читачів і попасти в руки, які її уміють цінити, — то тоді напевно можна буде розвинути діяльність як найширшу і як найбільше корисну для всіх верств нашого громадянства» [5, с. 5]. Сьогодні більшість видань «Українсько-руської Видавничої Спілки» зберігається в Інституті літератури імені Тараса Шевченка НАН України в Києві, де також перебуває власна бібліотека та архів Івана Франка. Крім цього книжки УРВС можна знайти в універсальних наукових бібліотеках України та приватних книгозбірнях. Також частина видань — у музейних колекціях, зокрема у фондах Львівського національного літературно-меморіального музею Івана Франка.

118

119

Лисання Івана Франка IV.

МОЛОДА УКРАЇНА.

Часть перша.

Провідні ідеї й епізоди.

У ЛЬВОВІ, 1910.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,
зарєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

Джерела й література

Благовірна Н. Вироблення критеріїв і моделей підготовки видань до друку в кінці XIX – XX ст. (на прикладі «Українсько-руської видавничої спілки») // Поліграфія і видавнича справа. – 2006. – № 43. – С.3–12.

Благовірна Н.Б. Впровадження ринкових стратегій у видавничу справу в кінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі «УРВС») // Поліграфія і видавнича справа. – Львів, 2003. – № 40. – С. 173–180.

Благовірна Н. Б. Репертуарні пріоритети «Українсько-руської видавничої спілки» (1899-1932) // Поліграфія і видавнича справа. – Львів, 2007. – №1(45). – С. 51–60.

Василик А. Значущість статті Ярослава Гординського «Кулішеві переклади драм Шекспіра» для шекспірознавства і франкознавства // ЛНУ ім. Івана Франка. Іноземна філологія. – Вип. 127. – Ч. 2. – С. 240–246.

Катальог видань УРВС (1899-1912). – Львів, 1913. – С. 3–6.

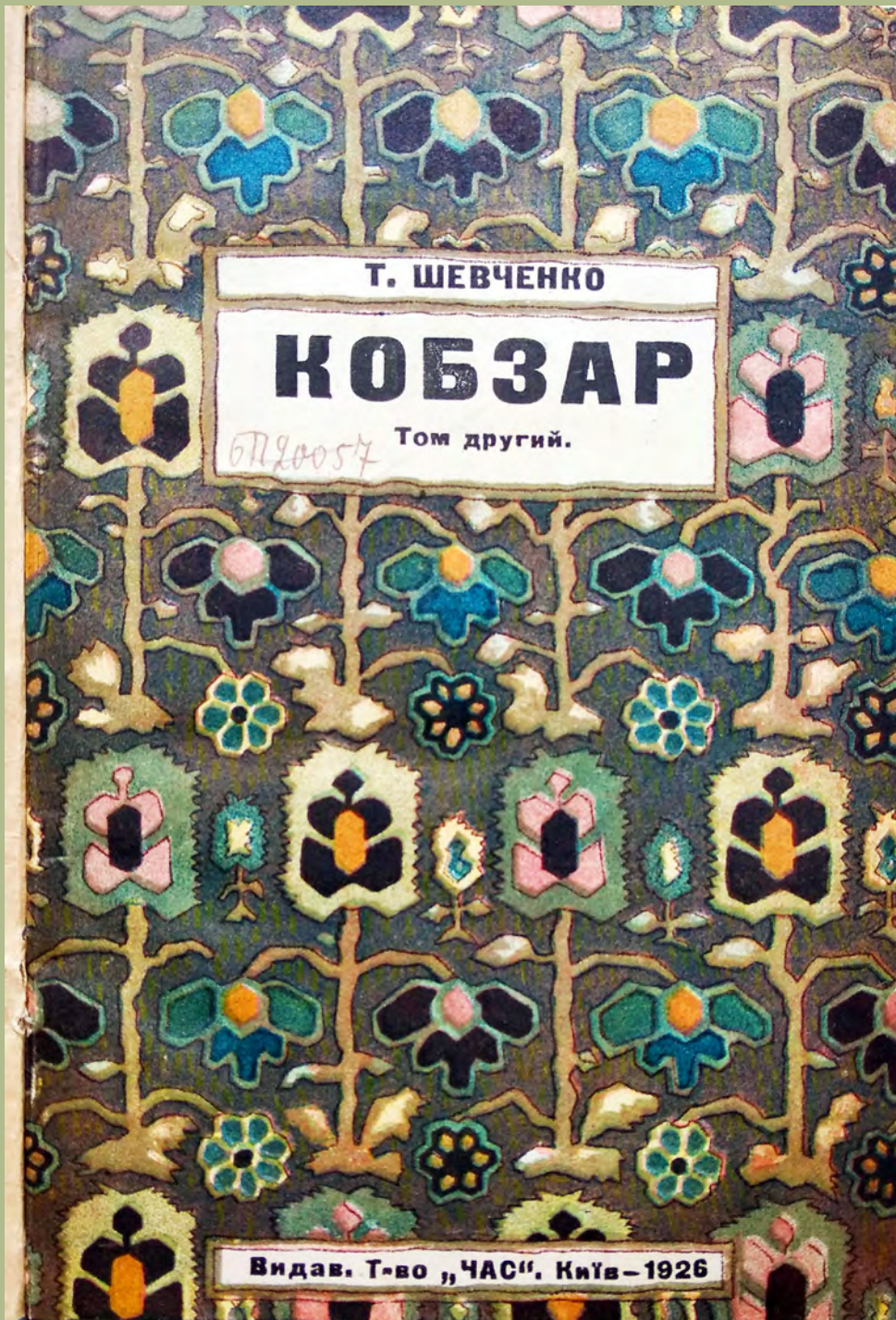
Нановський Я. Юліан Панкевич: Нарис про життя і творчість. – Київ: Мистецтво, 1986. – 80 с.

Франко І. Передмова [до видання: Уільям Шекспір. Гамлет, принц датський] // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах. – Київ: Наукова думка, 1981. – Т. 32. – С. 169.

Якимович Б. З. Іван Франко – видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 691 с.

120

121

«Час»: видавництво, народжене і затребуване часом

автор
Тарас Гринівський

123

Це видавництво виникло за першої ж можливості цензурних послаблень щодо українського слова і пройшло складний шлях воєнних перипетій. Воно поставило собі за мету пропагувати національну книгу, дбати про її якість і просвітницьку цінність, твердо дотримувалось цього, не зважаючи на численні політичні зміни та перешкоди. Видавництво «Час» (1908-1920).

Замість передмови

Період на зламі двох століть для українського друкованого слова видався дуже важким. Усе ще не втратили своєї сили сумнозвісні Валуєвський (1863) циркуляр, Емський (1876) указ, а також численні постанови Головного управління у справах друку. За однією з них (1889) наголошувалося: «...особливо суворо й уважно розглядати всі оригінальні малоросійські твори, піддаючи вилученню і забороняючи при цьому не лише все те, що суперечить загальним цензурним правилам, але й за будь-якої зручної підстави скорочувати число таких бездарних творів в інтересах чисто державних». І лише царським маніфестом від 17 жовтня 1905 року проголошувалася свобода друку, згодом оприлюднюються тимчасові правила про друк, де узаконюється діяльність української преси та книговидання. А 1906 українці отримали офіційний дозвіл на використання власного фонетичного правопису. Це відкрило нові перспективи: кількість книг, надрукованих рідною мовою, одразу зросла. За даними дослідника Варфоломія Ігнатієнка, якщо до 1905 року частка назв книг, виданих українською мовою, не перевищувала одного-двох десятків, то в 1905 році маємо уже 37 назв, а з 1906 до 1914 року включно їхня кількість коливалася від 140 (1906) до 244 (1911). І якщо друком української книги в 1905 році займалися лише чотири видавництва, то до 1914 року їх було уже 35. «Час» серед них.

Як усе починалось

Історія його діяльності охоплює період від 1908 до 1920 років із тимчасовою паузою між 1914-1917 роками.

«Якось увечері, в січні 1908 року, в лікарні на Тарасівській вулиці (ч. 9) зібрався невеликий гурт українських лікарів, щоб обміркувати термінологію, потрібну для ветеринарного лічебника. Були там покійний письменник і щирий український патріот лікар Осип Юркевич, [...] лікар Михайло Орловський, ветеринарний лікар Василь Королів, здається, лікар і письменник Модест Левицький та ще, два-три письменники. Виходячи з хати, коли скінчилася нарада, Орловський та Королів зняли питання про потребу збільшення українських видань, які могли би дійти до села, зацікавити й широкі селянські маси, були би корисні та цікаві і для сільської інтелігенції, а також почастити могли би служити й за дитячу лектуру. І так зародилася думка заложити маленьке видавництво...»
Зі спогадів на сторінках «Книгаря» (1918, ч. 7, с. 365)

124

Логотип Товариства «Час»

125

Упродовж кількох тижнів відбувалися різноманітні зустрічі, на яких окреслили структуру та план видавництва, названого після тривалих обговорень «Часом», а також сформували організаційний осередок, до якого увійшли лікар Михайло Орловський, ветеринарний лікар Василь Королів, правник Максим Синицький, лікар і письменник Модест Левицький, мовознавець Віктор Дубровський, письменниця та мистецтвознавець Ніна Дубровська. Перші кошти на видання книг отримані із членських внесків самих фундаторів, «позаяк розпочата справа була справою національного обов'язку».

«Більшість фундаторів були людьми «неблагонадійними», нещодавно випущеними із «романівських дач», не мали сталих посад і, хоча були повні добрих намірів, але ж зовсім «безгрішні», бо жили виключно з того заробітку, що одбирали за свою працю. Не зайвим буде зазначити, що д. Синицький був за управителя контори газети «Рада» й відбирав 50 рублів жалування на місяць, д. Королів був секретарем тієї ж газети й мав 40 рублів на місяць, д. Орловський як консультант лікарні брав 50 рублів, лікар Лук'янов за своє прозекторство одбирав гак само 50 рублів. Мало чим краще стояв матеріальний добробут і інших членів молодого товариства. Тим-то, коли довелося робити внески, то всі фундатори на початку спромоглися зложити замість сподіваних 400 тільки 350 карбованців, та й з тих половину було

ними позичено у знайомих людей». Зі спогадів на сторінках «Книгаря» (1918, ч. 7, с. 366)

Саме за ці кошти й з невеликим боргом друкарні (близько 150 карбованців) випущені перші десять книг накладом 50 000 примірників. Ціна одного для продажу – 25 копійок. Жодної плати за виконану роботу ніхто з редакції не отримав. «Для літопису українського письменства має певний інтерес дата 23-го березня 1908 року. В цей день [...] на українському книжковому ринку з'явилося десять маленьких книжечок – перша серія оповідань, виданих товариством «Час». Всі ті десять книжечок, розміром од 8 до 32 сторінок, видані чепурненько, доброю, чистою мовою зложені, з гарно підібраними оповіданнями різних авторів – своїх і чужоземних, одразу звернули на себе увагу нашого громадянства і положили початок видавничої діяльності товариства, що до цього дня ні на хвилину не переривало своєї роботи на користь нашому народові». Зі спогадів на сторінках «Книгаря» (1918, ч. 7, с. 365)

Весь наклад розкупили дуже швидко і підбадьорене успіхом товариство швидко підготувало ще дві серії подібних видань: у 1908 році вийшло друком 30 книжечок загальним накладом 150 тисяч примірників (по 5 000 кожної).

Поступово перейшли від видання дрібних «метеликів» до більших книг – переважно історичної белетристики. Хоч це було непросто через

обов'язкову «цензурну вичитку».

«І хоча «Час» не платив місячного жалування цензурному комітетові, як те мусіли робити наші часописи, але за кожне видання, в залежності від його розміру, посилав, встановленого по мовчазній згоді хабаря в конвертику. [...] Досить сказати, що за «редакцію» одного видання було заплачено двома квитками до театру Миколи Садовського, тай то в день, коли йшов спектакль «по зменчених цінах». Тобто карбованців два – два з половиною! Зі спогадів на сторінках «Книгаря» (1918, ч. 7, с. 367)

Успішний календар і Шевченко

Перелік друку товариства «Час» за ці передвоєнні роки можна почерпнути зі сторінок газети «Рада».

Загалом до 1914 року видавництво зініціювало декілька цікавих проєктів:

– власний календар українською мовою (ініціатива Василя Королева та Максима Синицького). Видавався щорічно і в 1918 році вийшло його ювілейне (десяте) видання 100 000 тиражем. Щотижня один листочок календаря присвячувався певній темі і, зберігаючи їх, за рік можна було скласти сім окремих книжечок за темами: «Народна мудрість», «Думки видатних людей», «Розваги для дітей», «Розваги для дорослих», «Коротка історія України»,

«Порадник для сільських господарів», «Інформація в справі культури й освіти»;

– плакат-біографію Тараса Шевченка (1910) з малюнками Фотія Красицького та Івана Їжакевича. Тираж – 100 000 примірників. Увесь прибуток передали у фонд побудови пам'ятника Тарасові Шевченку;

– каталоги крамниці «Час» (упродовж 1912-1914 років): перелік українознавчих та українських книг та преїскуранти виробів народних ремесел;

– власну книгарню «Крамниця Час» (завідувач Віктор Дубровський) та склад (Петро Синицький).

З початком Першої світової війни діяльність багатьох українських видавництв призупинилася. Як зазначав тодішній міністр закордонних справ Російської імперії Сергій Сазонов, «тепер настав слушний момент, щоб раз і назавжди позбутися українського руху», цитує дослідниця Тетяна Ківшар. Це практично унеможливило існування українського книговидання: «Безглузда цензура над змістом, а ще більше безглуздіші вимагання щодо правопису, примусили наших авторів і видавництв кинути всяку видавничу роботу... Друкувати книжки було річчю мало не безнадійною, і видавництва, не змовляючись навіть, усі гуртом поклали собі перечекати це нове лихоліття, сподіваючись, що воно надовго принаймні не затягнеться», – писав Сергій Єфремов у праці

126

127

«Голод на книжку» (Книгарь. 1917. №2. С. 52). У 1915 році «Час» навіть не видав свій традиційний відривний календар. Але книгарня все ж працювала.

Новий період розвитку української видавничої справи розпочався в 1917 році. Як зазначив Дмитро Дорошенко у праці «Українське письменство у 1917 році» (Нова рада. 1918. 10 січня): «Відродження нашого національного життя з початком революції викликало нечуваний попит на українську книжку, й за короткий час весь книжковий запас, який був по книгарнях, вичерпався без останку, отже, зразу появилася потреба не тільки у виданні нових книжок і брошур, які б відповідали на питання дня, а й в перевиданні давніших творів літератури, особливо таких, що цікаві з погляду моменту і сприяють пробудженню чуття національної свідомості».

Йому вторив Сергій Єфремов: «Вперше тепер українська книжка широкою хвилею зазирнула до таких куточків та суточок, до яких не було передніше ходу книжці. Вперше книжка зробилась продуктом масового споживання. І зовсім не байдуже, якою та перша книжка завітає в нові місця й до нових людей, у якому образі й яким виглядом лишить вона по собі перші враження» (Про пошану до книги. Книгарь. 1918. Ч. 5. С.251).

Були скасовані усі попередні заборони, у складі Міністерства народної освіти утворився видавничий відділ, який почав опікуватися

питаннями друку, чимало видавництв отримували від уряду безвідсоткові позики. Зважаючи на це товариство «Час» швидко активізувало свою діяльність: засновує першу українську друкарню у Києві (9 березня), створює першу в Україні книжкову комору (24 липня), розпочинає видання періодичного часопису – літопису українського письменства «Книгарь» (25 серпня). «Загалом, від 1908 до 1918 років товариство «Час» видавало «книжки з красного письменства українських і чужосторонніх авторів; історичні повісті, романи, оповідання, мемуари, біографії видатних українських діячів, підручники шкільні, наукові книжки, агітаційні видання, дитячу літературу, художні твори (картки і портрети), календарі одривні й настільні, один періодичний часопис [...] в загальній кількості 1 781 500 примірників, що складає 219 238 000 сторінок. Загальна ціна всього випущеного в продаж матеріалу доходить до 1 116 925 карбованців» Зі спогадів на сторінках «Книгаря» (1918, ч. 7, с. 370)

У 1918 році воно разом із «Основою» реорганізувалися в одне із перших акційних товариств в Україні (203 акціонери, 4000 акцій на суму 400 000 крб). 12 квітня 1918 року обрано склад дирекції: Віктор Петрушевський (адміністративне керівництво), Максим Синицький (фінансове керівництво), Василь Королів (головний редактор «Книгаря»), Михайло Пасталак (керівництво видавничими процесами), Омелян Зайченко (керівництво книжковими крамницями).

У власності товариства були: друкарня, крамниця і книжна крамна комора у Києві; книгарні у Києві та Кам'янці-Подільському; власні представництва у 72 книгарнях України. Крамна комора приймала на склад нові видання не тільки АТ «Час», а й від різних видавництв та окремих видавців з метою подальшого їхнього розповсюдження у книгарнях міста та провінції, виконувала гуртові замовлення і здійснювала безоплатні консультації щодо виданої літератури. (Книгарь. 1918. Ч. 16. С. 995).

Видавничий портфель цього періоду

Репертуар видавництва був доволі багатим, можна стверджувати про закладання серійності і типів видань.

Підручники. Наприклад, «Задачник для початкових народних шкіл», підготовлені Товариством «Українська Школа» (укладач Яків Чепіга-Зеленкевич, 250 000 примірників), «Початок: Граматка до науки читання й письма» (укладач Спиридон Черкасенко, 130 000 примірників) та інші. Деякі видання, зважаючи на великий попит, продавали учням за списками, планувався навіть друк підручників у відомій видавничій фірмі Отто Ельзера (Берлін, Німеччина)

«Дитяча серія» книг для шкільних бібліотек. Вийшло майже 100 назв творів Марка Твена, Едгара По, Джека Лондона, Едмонда де Амісіса, Френсіса Брета Гарта та інших у перекладі українською. Наклад кожної – 10 000 примірників, однаковий формат, більшість не ілюстровані. Винятком можна назвати адаптовану для дітей

128

129

молодшого віку «Томову хатку» за твором Гарріет Бічер-Стоу «Хатина дядька Тома» з коротким біографічним нарисом, оглядом творчості авторки та кількома чорно-білими ілюстраціями.

Книжечки для найменших читачів з ілюстраціями. Це одні з перших в Україні книжечки-лубки з характерною для них простотою з ілюстраціями художника Охріма Судомори. Наприклад, «Бім-бом, дзень-бом», «Прибадашки», «Війна грибів з жуками». Їх високо цінували сучасники, не зважаючи на деякі недоліки щодо друкарського формату, інколи складні за сюжетом малюнки тощо.

До речі, ознайомитися зі змістом цих видань можна на сайті Електронної бібліотеки Національної бібліотеки України для дітей за посиланнями <http://www.chl.kiev.ua/elibrary/>

Book/Show/90 та <http://www.chl.kiev.ua/elibrary/Book/Show/36>.

Серія перекладної белетристики. «Тарас Бульба» Миколи Гоголя, «Gloria Victis» («Побореним слава!») Елізи Ожешко, «Чотири дні» Всеволода Гаршина, «Петька на хуторі» Леоніда Андрєєва. Часто це були переклади з російської мови. **Драматична серія (з серпня 1918 року).** Першими творами були «Богдан Хмельницький» Михайла Старицького, «Останній сніп» і «Гетьман Дорошенко» Лариси Старицької-Черняхівської, «В Тарасову ніч» Олекси Варавви, «Ганнуся» Гергарта Гауптмана, «Ревізор» Миколи Гоголя (в перекладі Миколи Садовського) та інші видання.

Різножанрова художня література. Оповідання Грицька Григоренка, що змальовують «злидні і моральний занепад села» («Сватання», «Ось

Війна Грибів з Жуками, мал. О. Судомори. — Київ: Т-во «Час», 1919.

така історія», «Старий молодий», «Хівря язиката» та інші); збірник фейлетонів «Буржуазна рада та інші фейлетони» Андрія Ніковського про тогочасні події громадського життя; збірник поезій Дмитра Загула «З зелених гір»; твори історичної белетристики про визвольні змагання українського народу («Облога Буші» Михайла Старицького, «Коліївщина (Гайдамаччина в 1768 р.) Костянтина Широцького та інші); літературні етюди «Незабутні» Симона Петлюри (про Тараса Шевченка, Івана Карпенка-Карого, Івана Франка, Михайла Коцюбинського. Зокрема, у передмові до свого видання Симон Петлюра, наголошуючи на важливому значенні таких видань, писав: «В дні «проби і міри» державного діла українського, автору хотілося воскресити в пам'яті громадянства образи незабутніх діячів нашого письменства. Вони жили і творили в гірші часи, як ми. Будемо вчитися у них глибокій мірі і певності в невмирущу і творчу силу нашого народу, тоді ми перебудемо всі труднощі, перепони, всі «проби і міри» нашого національного державного будівництва» (Незабутні. 1918. С. 4).

Словники та посібники для вивчення української мови:

кишеньковий «Московсько-український словник» (12 000 найуживаніших слів), «Український правопис» Андрія Ніковського та «Загальні принципи українського правопису» Володимира Науменка, які «мали своїм завданням поліпшити той лексичний склад української мови, яким послуговувалась преса, крас-

не письменство, громадські та державні установи» (підбір слів за словниками Бориса Грінченка, Євгена Тимченка та Григорія Голоскевича) та інші. Цікавою ініціативою 1918 року став «Словник українських письменників» від Івана Котляревського до «останніх днів», для чого було розроблено «Анкету для українських письменників».

Періодичні видання. Їх було три.

«Закон і право» – український правничий місячник. Спільне видання Товариства «Час» та членів Українського правничого товариства у Києві. Початок виходу – листопад 1918 року. В передмові першого числа окреслено основні завдання: «поширити поміж громадянства почуття законності, викликати цікавість і пошану до правового життя та піднести розуміння правових норм, що так необхідно для будівництва нашої молоді державності» (Закон і право. 1918. Ч. 1. С. 6). З часописом співпрацювали Сергій Єфремов, Климент Квітка, Богдан Кістяківський, Орест Левицький, Михайло Туган-Барановський, Павло Чижевський, Петро Стебницький та інші фахівці законодавчих процесів в Україні. Головним редактором був Макар Кушнір.

«Минулі дні». У квітні 1918 року АТ «Час» анонсувало початок підготовки двомісячника «Минулі дні» за редакцією Сергія Єфремова та участю багатьох відомих українських письменників (Книгарь. 1918. Ч. 8. С. 480), проте примірників часопису віднайти не вдалося.

130

131

Найвпізнаваніший проєкт

Та все ж найвідомішим і найвагомішим періодичним виданням «Часу» був «Книгарь». Заснований у Києві 25 серпня 1917 року. Перший номер з'явився у вересні 1917 року, останній – на початку 1920 року (всього

31 число). Головними редакторами були Василь Королів-Старий (ЧЧ.1-18) та Микола Зеров (ЧЧ.19-31).

Основне завдання часопису полягало в тому, «...щоби ті нові видання, якими заливається наша провінція, були розглянуті тими чи іншими

Часопис «Книгарь»

знавцями, в тій чи іншій мірі оцінені, або принаймні кимось зазначені, аби ширші кола могли ознайомитись з тим, що є, чи має бути на нашому книжковому ринку»; потрібен журнал, який би займався «виключно справами видавництва, був би спокійним і безстороннім літописом нашого письменства і давав би змогу кожному, кому близькі інтереси нашої літературної творчості, бути в курсі цієї справи» (В недавні передвоєнні часи... Книгарь. 1917. Ч1. С. 2)

До співпраці були залучені тогочасні представники прогресивно налаштованої української еліти (продовж 1917-1920 років на сторінках журналу друкувалися близько 250 авторів). Усі матеріали умовно можна поділити на три групи. До першої належать великі статті щодо тих чи інших літературних ювілеїв, з питань історії української книжки та бібліографії, історії української літератури, літературно-видавничих проєктів. Друга група – це розділ «Критика і бібліографія», в якому містились короткі критичні аналізи тих чи інших книг. Третю групу становлять рубрики «Літературне життя (Звістки та чутки)», «Видавнича хроніка», «Листування редакції», «Нові видання, надіслані до редакції «Книгаря», «Зміст журналів» та «Оповідки», об'єднані інформативною, а не аналітичною складовою матеріалів.

Загалом, на думку Юрія Меженка, «не дивлячись на всю неприховану рекламовість, щиро провінціальне просвітянство і безнадійно вбогий

ідеологічний зміст, «Книгарь», як перший бібліографічний орган, відіграв значну роль вже тим, що зібрав численний фактичний матеріал, нотував, хоч і дуже далеко від будь-яких наукових метод, поточну книжкову продукцію [...] був, безсумнівно, в історії української книги фактом великого значення» (Українська книжка часів Великої революції. К. 1928. С. 8).

Благодійні й культурні акції

Значне місце в історії товариства «Час» займала благодійна та культурно-просвітницька діяльність. Від 1908 року воно фінансово та організаційно активно брало участь у різноманітних акціях, як-от встановлення пам'ятника Тарасу Шевченкові в Києві, впорядкування та догляд за його могилою під Каневом (Василь Королів-Старий увійшов до складу комісії з догляду за нею, а у квітні 1918 року його призначили «охоронником» могили Шевченка); встановлення надгробка на могилі Миколи Лисенка; організація громадської українознавчої бібліотеки (планувалося створення двох бібліотек: фундаментальну та «книжкову випозичальню», у 1918 році навіть придбали книги на суму 7 722 крб 16 к.) тощо. У «Книгарі» (1818. Ч. 8. С. 546) знаходимо таку замітку: «Загальні збори акціонерів від 12 травня 1918 року «...ухвалили такі асигнування на благодійні цілі: 1) в фонд по утворенню капіталу для заснування на Україні вищого наукового закладу культури – 5297 крб., 2). на пам'ят-

132

133

ник Т. Шевченкові у Києві – 1000 крб., 3) на упорядкування могили Т. Шевченка під Каневом – 1000 крб., 4) на надгробок на могилі Миколи Лисенка – 1500 крб., 5) Київській «Просвіті» – 1000 крб., 6) 1-му українському захисткові для селянських дітей сиріт (Київ, Львівська, 60) – 1000 крб.».

Воно, разом з іншими видавництвами («Вернигора», «Дзвін», «Українська школа», «Сіяч», «Вік», «Друкарь» тощо), виступило ініціатором заснування «Фонду видавництва при Кам'янець-Подільському університеті» для «видачі премій за кращі наукові праці з обсягу дисциплін історико-філологічного факультету». Василь Королів-Старий у своєму привітальному слові зазначав: «Одужала і зміцніла тілом Україна і перше, чого запрягла вона – була освіта і наука... І от тепер, коли на нашій землі будуються храми культури – ми, Видавництва України, що за свій обов'язок вважаємо розносити з тих храмів скрізь по нашій країні перлини творчості національного розуму – вітаємо світле свято закладення нового храму науки... Просимо прийняти од нас разом з найтеплішими побажаннями успіху скромний дарунок, що буде зернятком горчишним фонду на видачу премій за твори вчених українських. Цією лептою нашою хочемо зробити лише добрий початок, віруючи Арістотелеві, який говорив: «Початок – більш половини справи» (Книгарь. 1918. Ч. 11. С. 923).

На жаль, далеко не всі плани това-

риства знайшли своє втілення. Через воєнні дії, часті зміни влади, а звідси й різні труднощі, пов'язані як з загальною друкарською кризою, так і з високими тарифами на перевезення, затриманням книжкових вантажів та загальною політичною ситуацією в країні. Свого часу Сергій Паночіні зазначав: «Українська книжкова продукція [...] виглядає не бідно, навіть зовсім, як у людей. Вона свідчить, що ми зробили далеко більше, як у 1917 р., що ми пішли вперед прискореним, широким кроком. Так, пішли, але... які перспективи? Зруйновані до решти основи друкарської справи, понівечені паперові фабрики і викликаний цим паперовий голод, побиті черенки, неймовірно дорогі кліше й занепад літографій, брак фарб – це все такі чинники, які не лишають двох думок про ближче майбутнє української книжкової продукції» (Книгарь. 1919. Ч. 20. С. 1326).

Ще тяжча цензура

Під час денікінської окупації почався нещадний наступ на українську державність і культуру. Нова влада прагнула знищити будь-які прояви національної ідеї. У багатьох українських видавництвах («Час», «Друкарь», «Вернигора», «Дзвін») пограбували весь книжковий запас. Вилучалися навіть книги, дозволені ще царським урядом. Щодо цього українська газета «Промінь» писала, що «нова цензура над українською книжкою тяжча, ніж була навіть царська».

Зазнало змін і втрат також товариство «Час»: 18 червня 1919 року був розстріляний один з директорів Віктор Петрушевський, від рук більшовиків загинув Михайло Орловський, до Праги у складі української дипломатичної місії виїхав Василь Королів-Старий, втрачені кошти, які перераховували фірмі Отто Ельзнера на друк підручників ... А встановлення радянської влади в грудні 1919 року остаточно завершило епоху українського національного державотворення. Змінилися виклики часу: канули в лету національно-орієнтовані часописи, почала вибудовуватися нова система як у політичному, так і культурологічному вимірі. Посилилися процеси націоналізації та централізації видавничої справи, цьому сприяло утворення у серпні 1920 року Всеукраїнського державного видавництва (ВДВ) при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті. ВДВ керувало видавничою діяльністю усіх відомств: військових, кооперативних і громадських організацій. У вересні 1920 року додалась постанова Кооперативного комітету УСРР «Про об'єднання кооперативно-видавничої справи в республіці», згідно з якою утворювалася Всеукраїнська спілка споживчих кооперативних організацій, видавничій секції якої стали підпорядковуватися всі кооперативні книговидавництва – «Жизнь», «Криниця», «Союз», «Рух», «Дзвін», «Час».

Так закінчилася слава історія видавничого товариства «Час», яке об'єднало довкола себе того-

часну прогресивну інтелігенцію, ставши знаковим явищем національно-культурного та просвітницького поступу українців початку ХХ століття, яке до останнього боролось за свої ідеї та відійшло в історію, не зрадивши своїх переконань більшовицькою співпрацею. Йому цього не пробачили: десятиліттями намагалися не згадувати, більшість співробітників характеризувались як «вороги» та «буржуазні націоналісти», книги «загубились» у фондах бібліотек та архівів, часто просто знищувались. Про товариство заговорили лише у 1990 роках, його діяльність ставала об'єктом наукових досліджень, а книги знову знайшли свого читача. Наразі їх можна опрацювати у фондах багатьох національних бібліотек (часто це відділи рідкісних видань), а також отримати доступ до оцифрованих версій (як-от на сайті Електронної бібліотеки Національної бібліотеки України для дітей). Видавництво «Час» повернулось, бо воно було народжене часом, затребуване часом і тепер високо оцінене в національному культурному позачасі...

БІМ-БОМ, ДЗЕЛЕНЬ-БОМ! мал. О. Судомори. — Київ : Т-во «Час», 1919

134

Джерела й література

Дашкевич Я. «Книгарь» – журнал епохи революції і контрреволюції // Україна. Наука і культура. 1991. Вип. 25. С. 26-44.

Ігнатівенко В. Українська книжка й преса в історичному розвитку // Книга. 1923. №3. С. 3-6.

Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917-1923) – К.: Логос, 1996. 344 с.

Кущенко П. Десятиліття // Книгарь. 1918. Ч. 7. С. 365

Петров С. Так народжувався часопис «Книгарь» // Друкарство. 2001. №1. С. 4-6.

Устіннікова О., Сенько П. З історії створення видавничого акційного товариства «Час», 1918 рік. (За матеріалами спецфонду Книжкової палати України). – http://www.ukrbook.net/DAD/publ/Ustinnikova_10_2006.pdf

За межами ситуативних вимог та чинних стандартів суспільства країни Рад

авторка
Надія Подоляка

137

У 20-ті роки ХХ століття це видавництво успішно конкурувало у тиражах і продажах книг із Державним видавництвом України, так званим Держвидавом, що мало монопольні права на книговидавництво, хоча змушене узгоджувати з державним апаратом свої плани. «Рух» об'єднав навколо себе найкращих однодумців-літераторів, критиків, редакторів, ілюстраторів, серед яких славетні художники, відомі поза межами України, Василь Кричевський та Микола Самокиш. Саме завдяки роботі «Руху» вийшли друком перші повні зібрання творів українських класиків: Івана Франка, Ольги Кобилянської, Бориса Грінченка, Миколи Чернявського, Гната Хоткевича та інших.

Чому кооперативне видавництво «рухалося» швидше?

«Величезна потреба у «читабельній» книзі, що так гостро відчувається нині у зв'язку із загальною українізацією Держапарату та піднесенням національно-культурним рухом вимагає як найбільшого поширення не тільки творів сучасної літератури, але ж і письменників класичних, творців укр. літературної мови та взагалі художніх цінностей. Як відомо наші найвидатніші письменники XIX століття, іноді таланти європейського значіння, є нині здебільшого зовсім неприступні для широкого читача – їх немає на ринкові. Тому то й треба вітати київські та почасти й харківські в-ва, що спромоглися протягом останніх років на видання хоч 2-3 класиків в повному приблизно вигляді», – зазначав у 1925 році дослідник історії української та зарубіжної літератур Агапій Шамрай [1].

Із завданням видати доступні для широкого кола читачів книги українських класиків досить впевнено впоралося харківське кооперативне видавництво «Рух», яке активно впливало на розвиток процесу українізації в Україні 20-х років XX століття. Книги українською мовою тут набагато переважали літературу російською. Видавничий портфель складала твори, що сприяли відродженню української культури в цілому, поверненню історичного минулого.

А заснували «Рух» 1917 року у місті Вовчі, 1921 року його перенесли до Харкова. Спочатку видавництво

зареєстрували як приватне. Це був час, коли фактично країна рухалася до однопартійності і владного контролю. Будь-що в механізмі партійної роботи мало стати “коліщатком і гвинтиком” керівної партії, підпорядкованим справі більшовицької пропаганди. Видавництву було складно через політичні погляди окремих його членів, оскільки в ньому працювали колишні есери (представники Союзу соціалістів-революціонерів, російської партії, яка утворилася внаслідок об'єднання різних народницьких груп у Російській імперії й на еміграції в 1901 році). Саме тому отримати дозвіл на надання статусу кооперативного від Головного кооперативного комітету при РНК УСРР, який керував всіма видами кооперації в Україні, було важко. Лише коли в колективі вже працювало два комуністи – дозвіл таки надали. З жовтня 1923-го статут видавництва внесли до реєстру кооперативних об'єднань.

На той час фактично всі видавництва повинні були мати статус кооперативних. Згідно з тодішнім устроєм, сама по собі кооперативна форма господарювання була добровільним, без жодного примусу, єднанням зусиль і ресурсів за згодою окремих осіб, щоби задовольняти господарські й культурні інтереси безпосередніх виробників (господарників чи культурних діячів) без прагнення мати надприбуток за всяку ціну. Перший справжній сплеск кооперативної активності стався у 1906–1916 роках унаслідок демократичних завоювань українства в соціальній і національній політиці.

138

139

Заохочувані, а подекуди й контролювані просвітянами, в Україні прилучилися до кооперування нові самоврядні органи – земства. Спільними зусиллями просвітян і земців у кооптовариствах влаштовували виставки, курси лекцій. Через земства уперше почали відкрито поширювати літературу українською мовою.

Головна причина того, що кооперативні товариства стали найбільш поширеною формою осередків для видання українських книжок – це можливість швидко змінювати структуру, згортати і розгортати за потребою свою діяльність, а це добра перевага в умовах невизначеності.

Сприяли розвитку кооперативного книговидавання й розгалужена мережа кооперативних представництв і мобільність їхніх працівників. Книжковий товар розповсюджувався по Україні через систему районних спілок і робітничих кооперативів без огляду на великі поліграфічні витрати (тягар податків, нестачу обігових коштів у кооперативних установах і незначну обіговість капіталів, що були характерними для книжкової торгівлі). [4]

Споживча кооперація УСРР у 20-30-ті роки XX століття налагодила широкомасштабну видавничу діяльність. Книга завдяки кооперативним видавництвам поширювала знання, хоча, безперечно, була пронизана марксистсько-ленінськими догматами про керівну роль комуністичної партії в соціально-економічному житті країни.

Як і в кооперативних товариствах, у видавництві проводилися загальні (депутатські) збори, функціонувала рада, правління та ревізійна комісія. Основною частиною внутрішньої структури «Руху» були редакційний, комерційний, торговельний відділи, адміністративні питання вирішував відділ управління справами.

Членами правління «Руху» були Іван Лизанівський, а також Е. Макаревич, Я. Стороженко, Г. Бередов. Поважним членом видавництва був відомий український кооператор Микола Левитський. Однак членом кооперативного видавництва міг стати кожен, хто відповідав вимогам, сплатив вступні й пайові внески в розмірі десяти тисяч карбованців і пай у розмірі двохсот тисяч карбованців.

Унікальні серії книг видавництва «Рух»

Видана «Рухом» література була доступною, відносно дешевою, відповідала на запити свого часу. За час своєї потужної діяльності, від офіційного початку роботи до 1 жовтня 1929 року, у «Русі» вийшло 317 назв видань. Загальна кількість примірників становила 1 696 000, кількість відбитків – 9 414 350 [2]. Репертуар видавництва складала також серії творів: «Бібліотечка української літератури для селянських і робітничих книгозбірень»; «Ілюстрована бібліотека для дітей»; «Універсальна бібліотека», де друкували найкращі оригінальні українські і перекладні твори як

белетристики, так і публіцистики, науки і мистецтва; «Дитяча книгозбірка», яка вміщувала в собі ілюстровані видання, призначені для дітей різного віку; «Франківська бібліотека» і «Театральна бібліотека», у якій вийшло понад 100 п'єс. «Бібліотека українознавства» містила одинадцять видань, присвячених українській мові та літературі, у яких розглядалися основні аспекти становлення тогочасної літератури, історія розвитку мовознавства, положення українського правопису, стислий огляд українських пісень та музики тощо.

Серію «Бібліотека «Український театр» склали шість видань, у яких розглядалися основні процеси розвитку та становлення драми та театру, подавалась біографія відомих акторів, а також науково-популярні нариси.

У серії «Красне писемство» вийшли оповідання Прохора Вороніна, поеми та повісті історичного характеру («Козак і воєвода» Миколи Горбаня, «Хрещення святого Володимира» Карел Гавлічек-Боровський), гуморески Юхима Гедзя та Антоші Ко, історичні нариси Михайла Грушевського, вибрані твори відомих письменників (Наталя Кобринська, Надія Кибальчич, Олена Пчілка) тощо.

«Бібліотечка української літератури для селянських і робітничих книгозбірень» вийшла за редакцією Теофана Черкаського, який свого часу був міністром преси й пропаганди при УНР, а 1938 року його розстріляли більшовики. Вона вміщувала

в собі 20 книг оповідань українських письменників. За допомогою цієї серії члени «Руху» намагалися заповнити освітню прогалину в читачів із села та запропонувати їм дешеві, доступні книжки відомих письменників.

Наймасштабнішою серією видань була «Театральна бібліотека», що вмістила в собі сто одну п'єс як українських, так і зарубіжних драматургів.

Видавництву «Рух» належить також незначна кількість підручників, зокрема читанки Оксани Стешенко «Колоски життя». Наукові видання здебільшого стосувались історії України, до прикладу, наукові збірники Харківської науково-дослідної кафедри історії України, «Нариси з української історіографії» Миколи Горбаня.

З печаттю духа Івана Франка

Серед книг, виданих «Рухом», що мають особливу цінність, – повне зібрання творів Івана Франка, робота над якими почалася з 1924 року і продовжувалась аж до моменту ліквідації видавництва. На їхній основі у 1930–1932 роках вийшло ще й п'ятитомне видання творів. Це був перший посмертний багатотомник класика (Фото 4). Видав-

ці провели колосальну роботу з розшуку, збирання, упорядкування, редагування, коментування творів, особливо зважаючи на те, що архів і весь можливий матеріал тоді зберігався у нащадків письменника у Львові, підпорядкованому законам Австро-Угорщини.

Варто згадати, що керівник видавництва Іван Лизанівський був певний час особистим секретарем у Франка, про що пізніше розповів у збірці спогадів. Яким чином познайомився Іван Франко з ним – встановити важко, тим більше, що й сам Лизанівський про це не згадує у своїх спогадах. Невідомо навіть, хто порекомендував його Франкові, проте знаємо, що співпрацювали разом до кінця 1912 року.

Унікальний досвід співпраці з класиком української літератури, мабуть, став вирішальним у тому, щоб взятися за фундаментальне видання творів Франка. Як згадував у споминах Лизанівський, за мету поставив «з любов'ю... зібрати всі і найдрібніші факти... життя, праці, страждань. Бо ми йдемо в дальшу роботу з печаттю їхнього духа» [5].

Коли видавництво «Рух» почало друкувати Франка, засвідчує Сергій Єфремов у «Щоденнику», Держвидав «у цьому побачив собі конкуренцію, бо він теж «може» видавати Франка. А побачивши, почав писати скарги та доноси на «Рух», щоб йому заборонили Франка». В такий спосіб ДВУ розраховувало швидко сформувати собі видавничий портфель української класики. «Видимо,

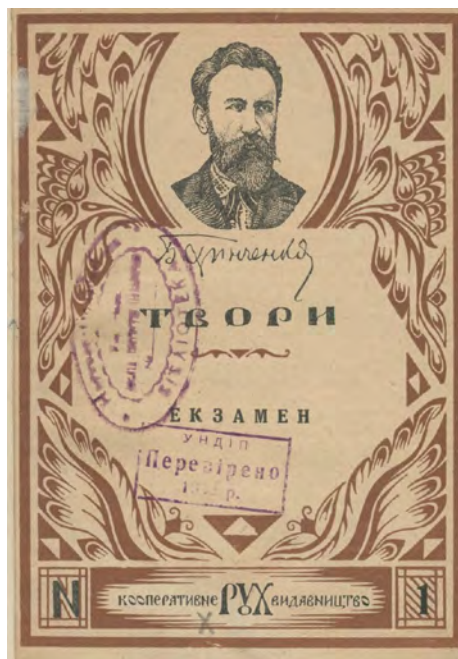
це якась сезонна хвороба, – міркує з цього приводу Єфремов, – торік теж восени розпочали були цю справу – і ні жоднісенської книжки не видали, зимою прохоловши. Даремно тільки збиралися, обмірковували, складали плани та писали протоколи».

«Рух» видав також оповідання Франка у шести томах (останній том вміщував у собі 11 оповідань, що не ввійшли до жодної зі збірок, але були надруковані у різних журналах), один том «Бориславських оповідань», вісім видань, що вміщували в собі вісім повістей (одна із таких повістей, під назвою «Основи суспільства. Уваги» спочатку надрукували у львівському журналі «Життя і слово», після чого видавалася за кордоном, а у 20-х роках ХХ століття з'явилася в книгарнях «Руху»), збірка оповідань і поезій під назвою «Із літературної спадщини», збірка драматичних творів, п'ять збірок поезій (остання з яких, є найбільшою і вміщує в собі твори історичної тематики), дві збірки дитячих творів, збірка творів «Переклади з чужих літератур».

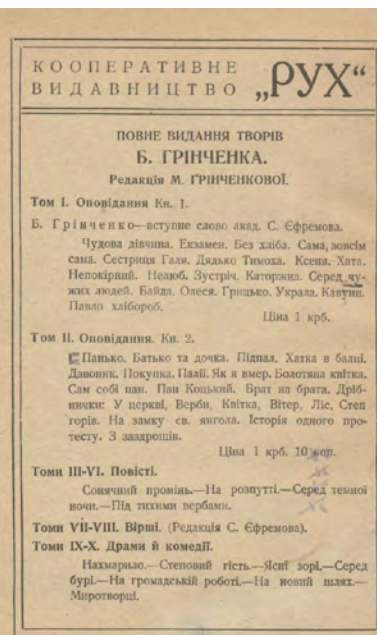
Конфлікти між законом, владою і видавцем: хто перемає?

Особливого значення набуває сьогодні повне видання творів письменника і громадського діяча Бориса Грінченка за редакції його дружини Марії Загірної (Грінченко). Вступне слово до першого тому писав професійний публіцист і літе-

ратурознавець академік Сергій Єфремов. За його ж редакцією вийшли також 9-10 томів віршів. Цікаво, що у дев'ятому томі, який і нині зберігається у фондах Харківської державної наукової бібліотеки імені Короленка, прізвище автора приміток у книзі затушоване, а главу з примітками, де могли трапитися прізвища репресованих письменників, вирізали. Таким чином влада «ліквідувала» згадки про діячів українського національно-культурницького руху.

Конфлікт між законом, владою і видавцем міг виникнути й через порушення авторських прав. Так вже після виходу перших томів творів з'явилися передруки, які не були обговорені із нащадками письменника. Марія Грінченко писала: «В-во «Рух» як напевне відомо Вам уже розпочало друкувати твори Б. Грінченка. А поруч з тим ДВУ без мого відома надрукувало повісті Б. Грін-

ченка «Під тихими вербами» тим зриваючи повне видання творів Б. Грінченка, розпочате В-вом «Рух» що виходить за мою редакцією. Цим листом прошу ДВУ надалі припинити друкування творів Б. Грінченка (як окремих оповідань, так і повістей, поезій і драматичних творів) щоб не зривати розпочатого В-вом «Рух» повного видання писань Грінченкових, яке В-во продовжує». Такого листа надіслали і дравлінню Книгоспілки, яке надрукувало окремими книжками сім видань письменника [6].

Чи зреагувало видавництво «Рух» на заяву? Так. Члени правління всіляко намагалися урегулювати конфлікт. Утім, вдавалося це не одразу. «Харків, 10 листопада 1926 р. Ч. 73. До відділу друку ППБУ. З каталогів і проспектів ми бачимо, що деякі твори Винниченка, Грінченка і Франка поруч із нами видають і нині видавництва (Винниченка – Час, ДВУ і т. д.) не кажучи про те, що таке

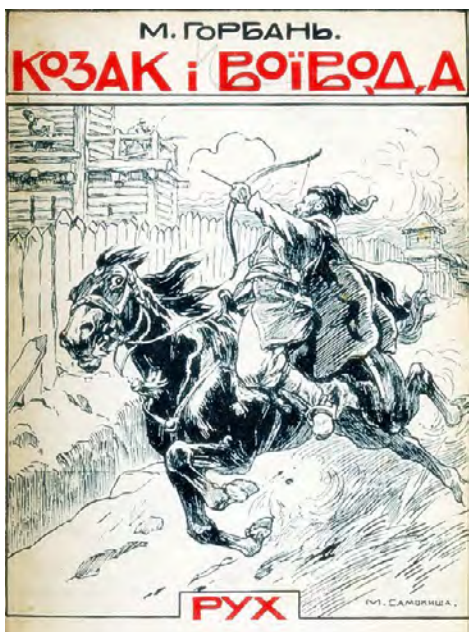
видавання утворює недоречний паралелізм, воно крім того порушує нашу умову з авторами та їхніми спадкоємцями оскільки в договорах не завжди є пункти про право Руху передавати іншим видавництвам видання того чи іншого автора, кожен автор вважає, що це зроблено за згодою Руху і нарікає на порушення умови Рухом. З комерційного боку це й поготів неправильні вчинки. Такі видання підривають наші тиражі і псують видавничі плани. Тим неприємніше, що кожне видавництво має наші проспекти і знач плани, а тому паралельні видання провадяться свідомо. Просимо розглянути цю справу як негайніше...» [7].

Самотужки випускати твори Грінченка видавництво не могло, оскільки не мало потужностей і фінансових можливостей. Враховуючи складну економічну ситуацію, Рух підписує угоду на спільне видання творів із Книгоспілкою на таких умовах: загальний тираж творів мусить бути не більше 5-6 тисяч. Видавництво «Рух» зі всього тиражу друкує три тисячі кожного тому під маркою Книгоспілки. На звороті титульної сторінки кожного примірника з тієї частини тиражу, що друкується для Книгоспілки під її фірмою, «Рух» має право зробити напис «Підготовлено до друку й надруковано Кооперативним Видавництвом «Рух»». Більшість творів вийшла у вигляді шістнадцяти окремих книг, що склали збірку видань під назвою «Грінченківська бібліотека», і сьогодні становлять велику культурну цінність.

Графічне обличчя видань

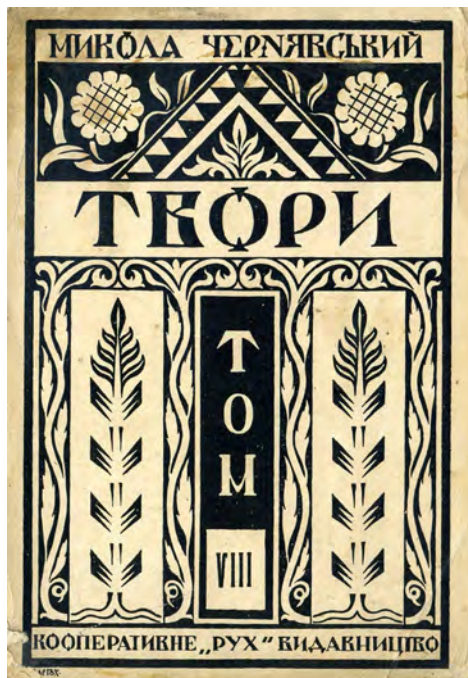
Над оформленням книг працювали різні художники-фахівці, які бачили кожну книжку по-своєму. Особливість оформлення – в мінімалізмі, тьмяних кольорах, стислих формах. Переважають світло-коричневе та чорне тло, на якому шляхом тиснення зображувалась тільки назва видання, рідше – орнамент.

З «Рухом» співпрацював славетний художник-баталіст Микола Самокиш, що проілюстрував книжки Марко Вовчок «Маруся», М. Ординця-Костровицького «Анна Русинка», Івана Нечуя-Левицького «Микола Джеря», Івана Франка «Захар Беркут» та інші.

Самокиш виконав також кілька обкладинок до видань «Руху»: Миколи Горбаня «Козак і воївода» [8], Катрі Гриневичевої «Шоломи в сонці» [9], Еміля Золя «Напад на млин» [11].

Співпрацював із видавництвом і основоположник сучасної української графіки Василь Кричевський. Про це свідчить також архівний документ з особистим підписом митця про отримання гонорару [12]. Для видавництва «Рух» Кричевський створив суперобкладинку до збірки творів Юрія Яновського.

У дизайні оправи книги Ізмаїла Срезневського «Майоре-майоре!» (Х., 1930) відбилися етнічні мотиви: червоно-чорні кольори української вишиванки.

У серії видань «Театральна бібліотека» переважають орнаменти рослинного походження, іноді на обкладинках розташовували різно-типні малюнки та зображення. Назву видання намагалися підкреслити обведеним орнаментом, контрастністю кольорів та шрифтів. У багатьох книгах розміщували

144

145

фронтисписи із портретами авторів творів. Форматом 11x18 см видавались кольорові портрети Івана Франка й Тараса Шевченка. Цікаво, що деякі фронтисписи підписувалися не стандартним шрифтом, а візуванням самого автора.

Книги Шевченка, були унікальними тим, що у них розміщувалися роботи самого автора. Всі найвідоміші картини поета стали справжньою прикрасою його книг.

За браком паперу і коштів якість книги того часу не можна вважати високою. Це вдале поєднання текстового матеріалу та графічних елементів допомагало читачеві сприйняти головну ідею та настрої творів українських письменників-класиків.

Окрім видавництва

Також «Рух» мало свої книгарні, через мережу яких не тільки розповсюджувало продукцію, а й рекламувало її. В них організовували й передплату збірок творів українських класиків. Там продавали книжки інших українських видавництв: «Держвидаву», «Книгоспілки», «Українського робітника», «Пролетарія», «Сяйва», «Часу» та ін.

Члени видавництва займалися також доброчинністю. Видавництво брало активну участь у боротьбі з голодом 1921–1923 років, допомагало нужденним дітям, для яких проводилися культурно-освітні заходи та екскурсії по видавництву. Не менш важливим був процес

допомоги студентству, адже кошти постійно відраховувалися на культурно-просвітницькі цілі, вечірки, на яких були присутні молоді шанувальники літературного мистецтва. Василь Еллан-Блакитний, Майк Йогансен, Юрій Смолич, члени різних літературних об'єднань, спілок і гуртків, часто взаємно антагоністичних, були в епіцентрі культурного життя міста. Культурними місцями зібрань були установи, розташовані на відрізку вулиць Сумської від Театральної площі (де з 1926-го розміщувався театр «Березіль») до площі Мироносицької. Саме тут розташовувались більшість редакцій журналів і також декілька найпопулярніших в літературному середовищі забігайлівок, таких, як кафе «Пок». У самому серці міста, на вулиці Першого Травня, 11 (до 1919 року – вулиця Московська, а нині проспект Героїв Харкова) містилася й редакція видавництва. Тож її приміщення стало справжнім відкритим простором, в якому можна було поєднувати роботу зі спілкуванням з «літературною богемою».

У 1923 році кооперативне видавництво «Рух» виступило з ініціативою стати одним із фундаторів організації Українського театального товариства – професійного об'єднання митців сцени, утвореного задля соціального захисту і сприяння розвитку вітчизняного сценічного мистецтва [3].

Отже, це було не просто видавництво, а інституція, яка впливала на тогочасну культуру, формувала

запити на українську книгу, стимулювала інтерес до всього українського та одночасно стала перешкодою режиму у вирішенні завдання посилення впливу комуністичної ідеології на свідомість громадян.

Ліквідація невідповідного ідеологічної політиці держави видавництва

Залежно від етапу розвитку суспільства, діяльність видавництва «Рух» становить суттєву фактографічну базу українці. Жанровий доробок репрезентує всі роди художньої літератури.

В умовах хронічно нестабільної економіки, інфляції та загрози голоду, нестачі основних фондів і початкових внесків на пай, в умовах, коли Центральне управління у справах друку провадило тотальний перегляд та вилучення «контрреволюційних» українських книг, коли отримати ліцензію на купівлю-продаж книг за кордоном було важко, й видавництво опинилося в стані підконтрольності відповідним державним структурам – «Рух» зміг заповнити ту нішу, яка мобілізувала потребу читача в україномовній книзі.

За несприятливих політичних умов видавництво припинило своє існування. Але ті книги, що побачили світ завдяки «Рухові», належать до категорії бібліографічних раритетів і слугують зразками якісної змістовної української книги.

Значна частина книг зберігається

у фонді рідкісних і цінних видань Харківської державної наукової бібліотеки імені Короленка, Музеї книги Харківської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олеса Гончара, Харківського літературного музею [13]. Частина видань – в музеї Бориса Грінченка, що функціонує при Київському університеті, Національній бібліотеці України імені Володимира Вернадського. А скільки їх розпорошено у приватних колекціях бібліофілів – не можемо знати.

Радянська влада вбачала загрозою налагоджений видавництвом випуск книг і брошур націоналістичного спрямування та проукраїнськи налаштований склад редакційної колегії. Тому спочатку посилює контроль за діяльністю видавництва, а згодом ліквідує його, про що 19 травня 1933 року ліквідком видавництва прозвітував перед Головлітом [14].

КООПЕРАТИВНЕ ВИДАВНИЦТВО „РУХ“
— ВИПУСТИЛО ТАКІ КНИЖКИ —

ТЕАТРАЛЬНА БІБЛІОТЕКА:

- 1) Карпенко-Карий: По-над Дніпром.
- 2) Карпенко-Карий: Батькова казка.
- 3) М. Кропивницький: Глитай абож павук.
- 4) В. Винниченко: Молода кров.

В СКОРІМ ЧАСІ ВИЙДУТЬ:

- 5) В. Винниченко: Панна Мара
- 6) Карпенко-Карий: Наймичка.
- 7) " " Чумаки
- 8) " " Хазяїн
- 9) " " Лиха Ческра.
- 10) Гр. Тогобочний: Борці за мрію.
- 11) М. Кропивницький: Дай серцеві ваю.
- 12) Дитячий театр (збірка дитячих п'єс, дозволених до вжитку в школах Реперт Радою Головополітосвіти і Соцвхом).

№№ 1,2,3,6, дозволені Реперт. Радою Головополітосвіти: до вистави тільки в редакції „РУХ“.

П І Д Р У Ч Н И К И:

М. Плевако: Хрестоматія нового українського письменства, ч. II. рекомендована Соцвхом для вжитку в школах.

КНИГАРНЯ І ВИДАВНИЦТВО:

Харків, вул. I мая (Моск.) 10, „РУХ“.

В книгарні великий вибір українськ. літератури.

146

147

Джерела й література

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі ЦДАМЛМ України), ф.577, оп.1, спр.3, арк.59-60.

Каталог видань кооперативного видавництва «Рух». – Х.: Рух, 1929. – 80 с.

ЦДАМЛМ України, ф.577, оп.1, спр.1, арк.11.

Левчук О. Книгоспілка. Становлення кооперативного книговидання в Україні. - К.: Наукова думка, 2000. - 160 с.

Лизанівський І. Франко в роках 1911–12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=7838>.

ЦДАМЛМ України, ф. 577, оп. 1, спр. 30, арк. 71.

ЦДАМЛМ України, ф. 577, оп. 1, спр. 30, арк. 53.

Горбань М. Козак і воєвода : іст. повість / Микола Горбань. – Х. : Рух, [1930?]. – 192 с. – (Бібліотека історичних повістей і романів).

Гриневичева К. Шоломи в сонці : іст. повість / Катря Гриневичева ; передм. М. Горбаня. – Х. : Рух, [1929?]. 232 с. – (Бібліотека історичних повістей і романів).

Золя Е. Напад на млин : оповід. з війни 1870 р. / Е. Золя ; пер. Івана Франка. – Х. : Рух, [1929?]. – 45 с. – (Бібліотека історичних повістей і романів).

Ординець-Костровицький М. Анна Русинка : іст. повість / М. Ординець-Костровицький ; мал. М. Самокиша. – Х. : Рух, [1930?]. – 222 с. : ілюстр. – (Бібліотека історичних повістей і романів).

ЦДАМЛМ України, ф. 577, оп. 1, спр. 78, арк. 126.

Фетісова О. Книги видавництва «Рух» у фонді рідкісних і цінних видань. URL. <https://museum.lib.kherson.ua/knigi-vidavnitstva-ruh-u-fondi-viddil-u-ridkisknih-i-tsinnih-vidan.htm?ps=1>

Молоткіна В. Специфіка діяльності видавництва «Рух» у радянській Україні (1920–1930-ті рр.) / В. Молоткіна // Часопис української історії. – 2013. – Вип. 27. – С. 25–30.

«Книгоспілка»: як видавати і продавати книжки

авторка
Ярина Цимбал

149

«Книгоспілка» — найбільше і найуспішніше кооперативне книговидавниче і книготоргове об'єднання України у 1920-х роках. Засноване як один із напрямів кооперативного руху об'єднання ставило перед собою одночасно дві мети — комерційну і просвітницьку. Книжка мала йти в маси, маси повинні були купувати книжку. Завдяки потужній підтримці української кооперації «Книгоспілка» за кілька років розвинула широку мережу книговидання і книготоргівлі та вийшла в лідери серед недержавних видавництв УРСР.

Дитя НЕПу

В історії «Книгоспілки» був ніби доісторичний період. За часів гетьмана Павла Скоропадського, у серпні 1918 року, в Києві заснували Всеукраїнський кооперативний книговидавничий союз, який займався виданням і розповсюдженням книжок. У роки Української революції робити це було дуже непросто. Від лютого 1920-го радянська влада розгорнула свою політику: книгарні позакривали або ж експропріювали й передали в державну власність. Восени того року малі видавництва спершу злили у видавничу секцію Вукоопспілки, а потім, після ліквідації всіх кооперативів в Україні, приєднали до Всеукраїнського державного видавництва (Всевидаг, Вседержвидат).

Уже за пару років влада змінила орієнтири і запровадила нову економічну політику — НЕП. В Україні відродився кооперативний рух, настав зоряний час і для приватних і кооперативних видавництв.

У 1922 році виникла ідея створити кооперативний центр, який із невеликими наявними тоді коштами (а це були головню непродані книжкові запаси і збиткові друкарні з того доісторичного періоду) почав би видавничу роботу кооперації і налагодив би книготорговельну роботу на периферії. Це було нагальне завдання — постачати на село українські підручники, посібники для сільської школи, просувати на селі виробничо-практичну літературу про сільське господарство й кооперацію.

«Книгоспілку» зареєстрували 21 листопада 1922 року як міжкооперативний центр. У справу мало хто вірив, тому на початку діяльності в «Книгоспілку» вступили тільки сім пайовиків, але це були найбільші в Україні кооперативні об'єднання: Вукорада (Всеукраїнська міжкооперативна рада), Вукоопспілка — від споживчої кооперації, «Сільський господар» — від сільськогосподарської кооперації, Українкустарспілка — від промислової кооперації, Українбанк — галузевий банк українських кооператорів, Коопстрах — центр кооперативного страхування, Уцербкоп — від робітничої кооперації, Уцустран — від транспортно-споживчої кооперації.

Спершу пайовиками «Книгоспілки» могли стати лише коопспілки зі вступним внеском 50 карбованців золотом, а надалі вже всі кооперативи із внеском 25 карбованців золотом. Очевидно, що це мало бути підприємство, тобто йшлося про книжковий бізнес, нехай попервах збитковий, але в майбутньому він мав приносити зиск пайовикам.

150

Логотип Кіноспілки 1919-тих років

151

Пайовики-засновники передали «Книгоспілці» книжкове й видавниче майно, яке у них було, а також поліграфічні підприємства, редакційні приміщення, книжкові склади і майстерні. При цьому фундатори зобов'язувалися не провадити доручених тепер «Книгоспілці» видавничих і торговельних операцій, тобто вони самоусувалися зі сфери видання і торгівлі книжками.

На зборах засновники обрали правління нового об'єднання, до якого ввійшли відомий діяч кооперативного руху, колишній голова Вукоопспілки, професор Віктор Целларіус, літератор, голова Спілки сільських письменників «Плуг» Сергій Пилипенко та помітний діяч у галузі книговидання Михайло Агуф.

Отже, новий і основний етап «Книгоспілка» починала, маючи два видавництва — в Києві й Харкові, три книжкові склади або, як тоді казали, комори — в Києві, Харкові й Одесі, дві друкарні з літографією — в Києві й Харкові, паперову крамницю і дев'ять книгарень на периферії, майстерню наочного приладдя, діапозитивну майстерню, а також 176 рукописів, які залишилися від усіх тих малих видавництв, що їх свого часу приєднали до Вукоопспілки (а це були Час, Дзвін, Вернигора та інші).

Книжкові мільйонери

За перший рік діяльності «Книгоспілка» видала 59 назв загальним накладом 743 460 примірників. На

85 % це були підручники для шкіл і курсів української мови для дорослих. Тільки навчальної книги вийшло 26 назв тиражем 610 060 примірників: букварі, граматики, читанки, підручники з математики й географії, «Вчимося писати» професора Олекси Синявського й інші.

За три роки без сторонньої допомоги і без жодних субсидій «Книгоспілка» перетворилася на міцний кооперативний центр. За перший рік пайовиків стало 68, за другий — 168, станом на кінець 1925-го членами «Книгоспілки» стала 201 кооперативна організація.

Книготоргівля української кооперації зростала небаченими темпами: оборот за перший операційний рік (січень-жовтень) склав 362 тисячі карбованців, на третій рік діяльності виріс утричі — до 1 мільйона 17 тисяч карбованців.

Книготорговельна мережа на кінець третього року складалася з 13 власних філій, яким належали 26 книгарень і точок продажу, 81 торговельної точки в містах, а також 3 000 сільських кооперативів, які більш-менш систематично торгували книжками, серед них — 600 так званих сільських книгарень — постійних книжкових полиць.

Не відставало і книговидання. За три роки тиражі вирости в'ятеро, лише за третій випустили понад 5 мільйонів примірників, наступного року вдалося продати понад 6 мільйонів примірників книжок на суму майже 2 мільйони карбованців.

У ці перші роки асортимент «Книгоспілки» був вельми скромний: навчальна література для школи і самоосвіти, художня література — оригінальна й перекладна — українською мовою, книжки про сільське господарство, економіку, кооперацію для сільських споживчих товариств, портрети партійних і державних діячів, агітплакати та діапозитиви.

Видавництво пишалось тим, що стояло в авангарді українізації. Відсоток продажів україномовної книжки в 1924/1925 фінансовому році склав 70 % і надалі зростав. «Видаючи на 96 % книжку мовою українською, “Книгоспілка” є таким чином видавництво суто українське», — підкреслював голова правління Адольф Геттлер, підсумовуючи три роки їхньої діяльності.

Крім книжок, брошур, плакатів, «Книгоспілка» видавала двотижневий ілюстрований кооперативно-літературний журнал «Нова громада». Щоб забезпечувати культурно-освітню роботу кооперативних та інших організацій, «Книгоспілка» випускала також наочне і канцелярське приладдя: від паперу й креслярських інструментів до фізичних приладів, колекцій, гербаріїв, таблиць, спиртових препаратів, анатомічних муляжів, діапозитивів і «чарівних ліхтарів». Серед підприємств, що торгували канцтоварами, це була найбільша організація в Україні в середині 1920-х.

15 червня — 15 вересня 1924 року в бельгійському Генті проходила

Міжнародна кооперативна виставка (Exposition internationale de la Coopération et des Oeuvres sociales), де «Книгоспілку» нагородили дипломом за її роботу.

Боги маркетингу

Книжку треба не лише видати, а й продати. Найбільший попит мали, звичайно, підручники. Кошти від їхнього продажу, навіть якщо їх виходило 25 % від загального накладу видавництва, давали змогу швидко розширити видавничий план. Для продажу підручників і посібників «Книгоспілка» використала мережу споживчої кооперації. І незабаром вийшла в лідери за обсягами продажів на сільському ринку. Для низових продавців організували практичні семінари, налагодили доступне кредитування.

З часом цього стало замало. Звичайні книгоноші не вміли продавати спеціалізовану літературу, для цього потрібні були фахівці в окремих галузях. Наприкінці 1924 року «Книгоспілка» оголосила про перші в Україні курси з підготовки й перепідготовки кооперативних книгарів. З місць на курси відрядили 44 особи, які протягом чотирьох тижнів освоювали книжковий маркетинг наших 20-х. Надалі ці курси діяли на постійній основі, бо запит на фахових книгарів не зникав, видавництва й книготорговці охоче платили за навчання своїх працівників.

152

153

Одночасно «Книгоспілка» взялася вивчати читацьку аудиторію. Завідувач книготорговельного відділу «Книгоспілки» Микола Нечаєв видав кілька книжок-посібників із рекомендаціями. Наприклад, для того, щоб дізнатися про смаки і вподобання читачтва, він радив такі прийоми: довірливу розмову продавця з покупцем у книгарні, читання вголос книжок у читальні, школі, кооперативі, «червоному кутку» тощо, залучення до обговорення нових книжок селян, сількорів, учителів, розповсюдження книжок по бібліотеках і далі їхнє публічне вивчання через читання, обговорення тощо. У межах широкої кампанії з вивчення сільського читачтва оргвідділ «Книгоспілки» розробив бланки для рецензування таких подій і заходів. Заповнені анкети просили надсилати в правління видавництва в Харкові або в редакцію часопису «Кооперативний книгар». Як свідчать каталоги видавництва, воно зважало на зібрану в такий спосіб інформацію.

Та був ще один чарівний прийом, яким володіла лише «Книгоспілка». По всій Україні в кооперативних крамницях її книжками нерідко давали решту. Маленькі й дешеві книжки, доступні малописьменній і небагатій людині. У цій дрібній бібліотеці було чотири групи: красне письменство, дитячі книжки, довідкова література і ноти.

Від масової до академічної книжки

У 1924 році в Україні повністю відновився книжковий обіг, нарешті дозволили приватне й кооперативне книговидання. Порівняно з попереднім роком продуктивність «Книгоспілки» зросла на 100 %. Наступного року її підприємства вперше дали прибуток.

«Книгоспілка», як і раніше, орієнтувалася передусім на підручники і навчальну літературу, які досі робили касу. Однак у суспільстві сформу-

Обкладинки ілюстровані Петром Лалиним

вався запит на складніші видання — для вишів, профшкіл, бо початкову і середню школу книжками забезпечили. За спеціалізовану літературу ніхто не брався, адже технічна книжка продавалася 6–8 років.

Економічна ситуація стабілізувалася, і нарешті заснували справжню видавничу серію під назвою «Бібліотека “Книгоспілки”». Вона, своєю чергою, складалася з восьми серій: гумор і сатира, критика й історія літератури, театральна, педагогічна, соціально-політична, економічна, сільськогосподарська та кооперативна. Крім того, ухвалили видавати «Шкільну бібліотеку для молоді» під орудою літературознавця Олександра Дорошкевича.

Одночасно «Книгоспілка» почала видавати масові дешеві серії брошур для села: «Бібліотека сільського господаря» з практичними порадами, «Бібліотека красного письменства» та «Бібліотека-копійка». Книжки з останньої серії коштували по 1 копійці, а тому користувалися серед селянства найбільшою популярністю. Більшість низових кооперативних товариств почали працювати з книжками саме цієї серії. Тиражі її коливалися від 3 до 30 тисяч примірників, як-от в книжок Остапа Вишні.

З 1926 року в серії «Загальна бібліотека» виходило багато іноземної літератури в українських перекладах.

Поряд із масовою дешевою художньою чи практичною книжкою

«Книгоспілка» готувала до друку і видавала українську та зарубіжну класику, часто на академічному рівні. У 1929–1930 роках у «Книгоспілці» вийшли зібрання творів Лесі Українки (вперше!), Михайла Коцюбинського, Тараса Шевченка, Володимира Винниченка, Марка Вовчка, Миколи Гоголя, Марка Черемшини, Гі де Мопассана, Анатолія Франса, а також вибране в перекладах українською мовою з творів Шолом-Алейхема, Віктора Гюго, Герберта Велза, Артура Конан Дойля, Ярослава Гашека, Чарльза Діккенса, Льва Толстого, Антона Чехова та інших. Над цими виданнями працювали найкращі літературознавчі сили наших 20-х. Наклади цих книжок сягали від 2 тисяч (вірші Миколи Бажана, наприклад) до 25 тисяч (усмішки Остапа Вишні) примірників, середній тираж — 3–5 тисячі.

Зірки «Книгоспілки»

Буквально в перші два місяці існування нової «Книгоспілки» завідувач Київської філії видавництва Михайло Качеровський зумів запустити журнал «Нова громада», що його видавала Вукооспілка. Редагував часопис письменник Олексій Варавва (псевдонім Олександра Кобець). Качеровському «Нова громада» була потрібна для рекламування діяльності «Книгоспілки», натомість вона наполовину обернулася на літературно-мистецький журнал. У його редакції в Києві збиралися письменники й митці різних поглядів, але крім футуристич-

154

155

тів, у яких була своя штаб-квартира, — редакція газети «Більшовик».

У «Новій громаді» активно друкувалися, а згодом брали участь у роботі «Книгоспілки» Максим Рильський, Микола Зеров, Павло Филипович, Освальд Бургардт, Григорій Косинка, Валер'ян Підмогильний, Євген Плужник, Тодось Осьмачка, Борис Антоненко-Давидович, Михайло Могилянський та інші письменники-киняни. З Харкова надсилали свої твори Остап Вишня, Володимир Сосюра, Майк Йогансен, Гнат Хоткевич, Михайло Доленго й інші. У «Книгоспілці» вийшли ключові романи й поетичні збірки наших 20-х: «Місто» Підмогильного і «Майстер корабля» Юрія Яновського (обидва 1928), «Золоті лисенята» Юліана Шпола і «Чорний

ангел» Олексі Слісаренка (обидва 1929), «Радіо в житах» Валер'яна Поліщука й «Осінні зорі» Сосюри (обидві 1924), «Жарини слів» Гео Шкурупія (1925) і «Будівлі» Миколи Бажана (1929). А ще прозові збірки Косинки, Йогансена, Василя Вразливого, Петра Лісового, Аркадія Любченка, Олександра Копиленка й багатьох інших. Навряд чи у 1920-х були помітні письменники, які не видавалися в «Книгоспілці».

І вона справно платила гонорари — вчасно і гідно, якщо не щедро. За це її теж любила творча публіка. Напевне, це самотнє видавництво в історії української книжки, якому присвячено вірш — «“Книгоспілки” зорі» Володимира Сосюри.

Цікава історія Олексі Слісаренка, який до середини 1920-х жив

у Києві, належав до Аспанфуту, а коло «Нової громади» радше зневажав. Уже після переїзду до Харкова Слісаренко став головним редактором «Книгоспілки». З його діяльністю на цій посаді пов'язано найбільший літературний скандал тих років.

Слісаренко звернувся з листом до світоча пролетарської літератури Максима Горького, який тоді цілком по-буржуазному жив у Сорренто в Італії, з проханням дати дозвіл на переклад його повісті «Мать» українською мовою. Горький відповів, мовляв, в очікуванні всесвітньої мови він не бачить сенсу перекладати його твори «на украинское наречие». Хтозна чи показував Слісаренко того листа і кому, але про нього знали всі — аж до Винниченка в Парижі. Коли через два роки Горький приїхав до Харкова, більшість літературної публіки зігнорувала всі заходи за його участю.

Окремо слід назвати художників, які працювали для «Книгоспілки». Особливо багато книжок оформив Микола Алексеев (твори Лесі Українки, Франка, Шевченка, Еміля Золя, Степана Васильченка, Юрія Смолича, Олександра Копиленка та інших). Кількісно набагато менше зробив Василь Кричевський, але його знаменита четвірка — обкладинки до книжок Бажана, Юрія Яновського, Слісаренка і Юліана Шпола — стала шедевром української книжкової графіки ХХ століття. Книжки «Книгоспілки» оформлювали й ілюстрували Василь

Касіян, Охрім Судомора, бойчукісти Іван Падалка, Олена Сахновська, Олександр Довгаль, авангардисти Микола Міщенко, Сергій Боровий, а також Антін Середа, Лев Каплан, Борис Фрідкін і ще багато талановитих графіків і художників книги.

Ці самі митці, як-от Микола Міщенко, виготовляли плакатну продукцію для «Книгоспілки». Тоді плакати й листівки вважалися канцтоварами, а проте зберігся окремий каталог видавництва з плакатами (кооперативними, сільськогосподарськими, агітаційними), портретами українських письменників-класиків (головно роботи Михайла Жука) і лубками.

Кінець кооперативного книговидавання

«Книгоспілка» прагнула стати універсальним видавництвом, але з 1927 року обмежилася кількома напрямками: кооперація, сільськогосподарська література, підручники і педагогічна література, красне письменство, дитяча книжка. Далі виходили журнали «Нова громада» та «Кооперативне життя», обидва збиткові. Книжковий обіг і збори «Книгоспілці» робила «копійчана» книжка та підручники українською мовою.

Крах почався в серпні 1930 року, коли Раднарком вирішив реорганізувати «Книгоспілку». Її позбавили міжкооперативного характеру і перетворили на секцію при Вуко-

156

157

опспілці, а керівництво розпустили. Владі потрібне було тільки книгорозповсюдження. У «Книгоспілки» відібрали право видавати книжки, частину видань так і не завершили.

Тоді ж таки в серпні Раднарком видав постанову про утворення ДВОУ — Державного видавничого об'єднання України — на базі дев'ятох найбільших видавництв України, які всі одночасно припинили існування. Не втрималася і Вукоопспілка: через рік кооперативну книготоргівлю приєднали до державного Укркниготоргу.

Історія кооперативного книготорговельного і книговидавничого товариства «Книгоспілка» завершилася 13 листопада 1930 року. Того дня її редакційно-видавнича частина ввійшла до складу ДВОУ. За свою семирічну діяльність «Книгоспілка» видала понад три тисячі назв із різних галузей науки, освіти і письменства. У добу Великого терору частину цих видань було вилучили з книгарень і бібліотек, знищили або перевели в спецхрани і спецфонди. Менше постраждали видання класичної літератури: там просто викреслювали на титульних сторінках імена репресованих літературознавців і перекладачів, а ці книж-

ки до сьогодні правлять за зразок і за основу при підготовці нових видань творів українських і зарубіжних класиків.

Володимир Сосюра «КНИГОСПІЛКИ» ЗОРІ

«Книгоспілки» зорі зацвіли, заграли,
і уже з книжками в школі дівтора.
Пронизало далі неозоре рало,
бо нова настала для села пора.

На шпилі культури цілина незнана
морем-океаном рветься і гуде.
Одлітають в далі золоті тумани,
книжка завоює нам жаданий день.

Онде у хатині дівчинка маненька
пальчиком обводить слів ясні рядки,
І за це не лає доню бліда ньенька,
це усе зробили воля і книжки.

Осінь. Вітер. Поле. Журавлі у сині.
Хмари вистилають райдужний килим.
Вже давно в сельбуді, в школі і в хатині
«Книгоспілки» зорі рясно зацвіли.

Хай живе могутнє, непокірне слово,
б'ється наче серце в радісній груді!
Бо не тільки в небі зорі малинові,
Є і в «Книгоспілки» зорі золоті.

[1925]

Джерела й література

Агуф, Михайло. «Книгоспілка» — провідник книжки на село // Нова громада. — 1925. — № 22. — С. 2–6.

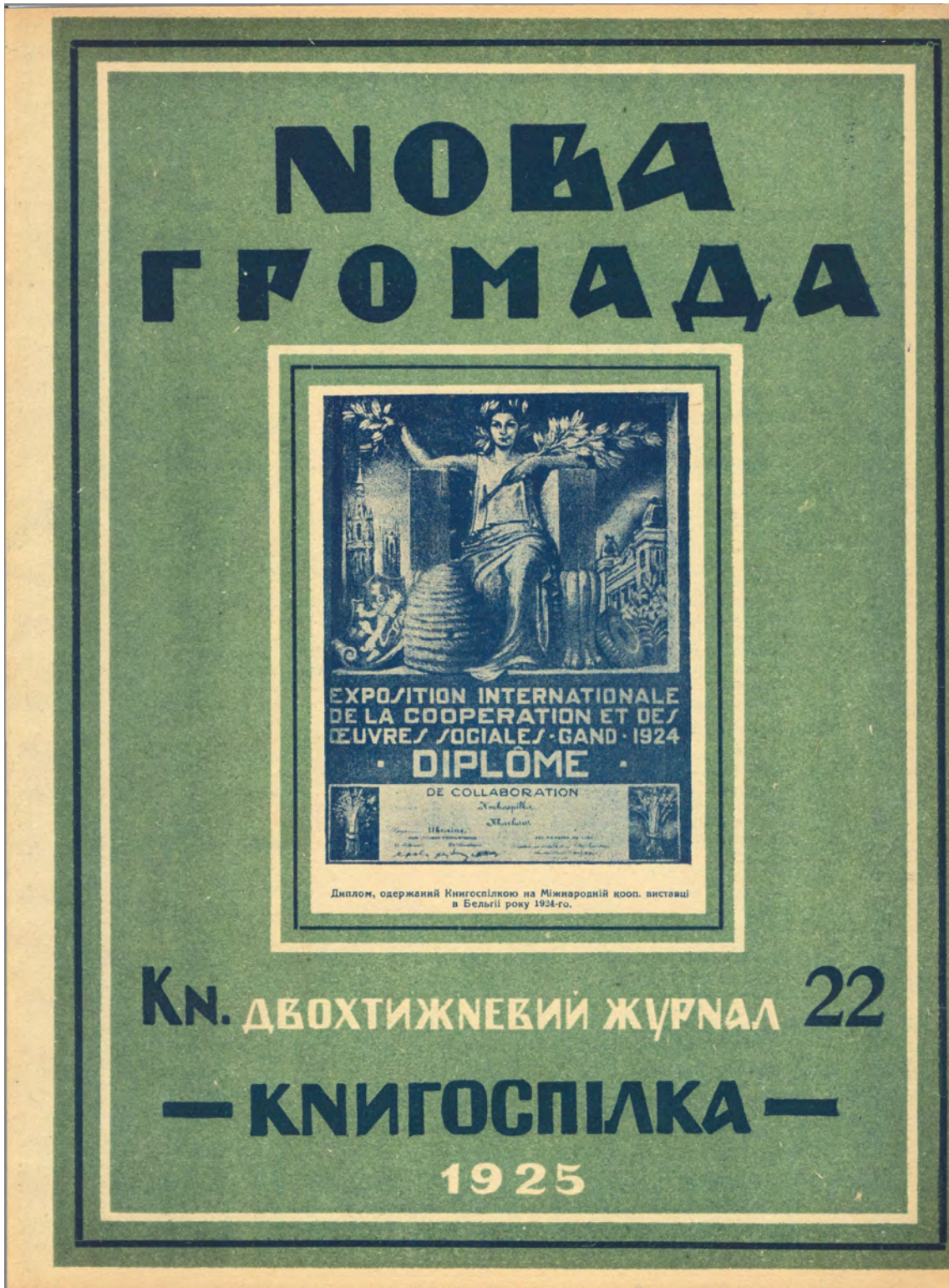
Агуф, Михайло. Три роки роботи «Книгоспілки» // Вісти ВУЦВК. — 1925. — 21 листопада. — С. 2.

Геттлер, Адольф. Три роки роботи «Книгоспілки» // Нова громада. — 1925. — № 22. — С. 1–2.

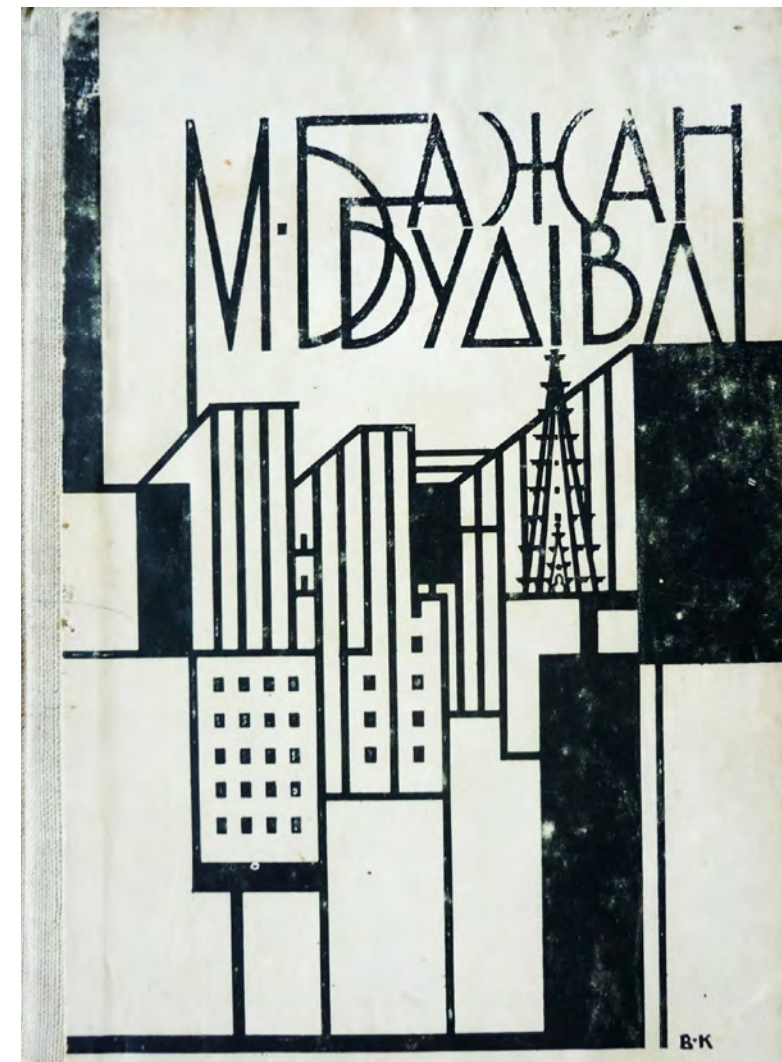
Каталог плякатів, портретів та лубків. — [X.]: Книгоспілка, [1930]. — 78 с.

Левчук, Олена. «Книгоспілка»: Становлення кооперативного книговидання в Україні. — К.: Наукова думка, 2000. — 200 с.

Оніпко, Тетяна. Книговидавнича діяльність вітчизняної споживчої кооперації в 20-ті роки ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2015. — Вип. 42. — С. 94–98.

159

Українська «Сурма» в центрі Нью-Йорка

автор
Микола Тимошик

161

«Сурма» - це не просто перша українська книгарня у фінансовій столиці світу. Це понад сто літ гордої й упертої промоції українства на Заході. Це своєрідне посольство бездержавної нації в Нью-Йорку. Це історія успіху талановитої української особистості, яка й на чужині вміє дати собі раду. Це свято української душі, професійно ствержене в непроминальних книгах, журналах, платівках, радіопередачах. Це приклад успішного з бізнесової точки зору проукраїнського видавничого-просвітницького проєкту в чужомовному оточенні, якщо за справу береться ентузіаст і професіонал.

Від валізки з книгами – до видавничого дому

1910 року недавній пастушок із села Желдець Жовківського повіту Галичини перетнув кораблем, що перевозив емігрантів з Європи, ріку Гудзон і ступив на американську землю. Звали хлопця Мирон Сурмач.

Йому тоді виповнилося 17. Хоча в паспорті австрійського підданого значився вік меншим на два роки. На ту пору Австрія не випускала за свої межі хлопців, яким на порі було служити цісарю. Тому за цілоденне рубання Мироном дров сільський писар затвердив печаткою дані, за якими хлопцеві виповнилося щойно лише 15.

З собою мав лиш дві невеликі валізи: одна із поношеним одягом, інша – з книгами. Заробляти на життя розпочав підсобником на старій фабриці в Пенсільванії. Але валіза з книгами зі Старого Краю не давала спокою. Перечитав усі на початку сам, а потім вони активно пішли по руках серед фабричних земляків. Потяг українців, відірваних від своєї землі, до читання рідною мовою був непереборний. Це й спонукало Мирона написати до Жовкви, де віддавна потужно працювала відома далеко за межами Галичини українська друкарня отців Василіан. Отримані незабаром посилкою книги, переважно молитовники та календарі, розпродалися миттєво. Пізніше Сурмач дізнався, що в Скрантоні є українець, який сам пише, видає та продає книжки. То був Василь Гришко – він вважається

першим в Америці українським книгарем. Мирон закупив у нього, за ціною від 10 до 20 центів за примірник, книжок аж на 18 доларів, відкладених із заробітку про запас. Книги ті були видруковані тим же Василем у його власній друкарні в Скрантоні. Архівні дані залишили нам їхні назви. Вони цікаві, бо дають змогу з'ясувати, що тоді наші переселенці в «засвіти» читали, щоб не забути своєї мови і своїх звичаїв: «Не родися красний, але щасний», «Галицькі анекдоти», «Казки про циганів», «Як пан біди собі шукав», «Співомовки» Степана Руданського «Історія про сироту Івася» «Як Іван зробив чудесне судно»

Продавав Мирон книги у своєму містечку першого поселення Вілкс-Беррі: після роботи або у вихідний наповнював свою стару валізку книгами, йшов по окрузі, де мешкали українці, стукався до дверей і пропонував крам. Хтось сердився, виганяв з хати; хтось радів невимовно, побачивши на обкладинці рідний сюжет, хтось пропонував обміняти книгу на... щойно зварені вареники.

Пізніше він запише у спогадах, що попервах лячно було, совісно, бо відривав людей від домашніх справ, але впевненіше чувся, коли валізка швидко спорожнявалася. З тією ж валізкою згодом став обходити цілі квартали Нью-Йорка, куди переїхав через два роки й де попервах мив підлогу, посуд у ресторані, а згодом виріс до помічника кухаря.

162

163

Перша українська книгарня в Нью-Йорку

1918 року над першим поверхом просторого приміщення Сьомої вулиці Нью-Йорка з'явилася писана гарними великими українськими буквами вівіска – «Січовий Базар». З такою назвою відкрив Мирон Сурмач у спілці зі своїми друзями М. Гандзюком та І. Королюком одну з перших в США велику українську книгарню. З 1927-го, ставши повноправним її господарем, змінює назву на «Сурма», цим увічнивши в історії прізвище свого роду. За справу взявся серйозно, бо надовго захотів ствердити на чужині те, що досі виникало спонтанно, але незабаром непомітно зникало. Найперше почав формувати власну мережу поширення книжок по цілій Америці. Для цього засновує «Базар» – щомісячник «для справ промислу, торгівлі і просвіти», головним завданням якого, згідно з публікованою у першому числі редакційною програмою, було «виробити продавців книжок по всіх місцевостях Америки, де було більше українців». Назва виявилася влучною, зрозумілою і шанобливою в гурті земляків.

Бувши непрофесійним редактором-видавцем, але тонко відчуючи запити й потреби потенційних покупців, засновник видання відразу набув неабияку довіру й прихильність українського загалу. Скажімо, не можуть не підкупляти ось ці слова з програмної статті першого числа «Базару» за жовтень 1920 року:

«Ми певні, що кожний, кому він лишень дістанеться до рук, зробить його своїм часописом. Чому? Бо не будемо в ньому подавати нісенітниць, байок або підлих, псевдонімих клевет. Не будемо подавати нікому не потрібних, сотки разів передрукованих, статей. Не будемо подавати нічого такого, що вмiсто користи, приносить шкоду нашій суспільности. Зате ми кожного місяця вміщуватимемо цікаві й конечно потрібні розвідки про здоровля, торгівлю, промисел і взагалі про все, з чого ви і ваші знакомі будуть користати».

Про тематичну наповненість нового книгознавчого видання засвідчують головні статті першого числа «Базару»: «Торговельна школа», «Що повинен знати кожен, хто береться до читання книжок», «Про перші друкарні на Україні»; «Головні засади успіху», «Афоризми». Значну частину журналу займали матеріали рубрик «Каталог нових надходжень» та «Оголошення».

Сьогодні не можна без захоплення читати сторінки цього напевно унікального і фактично невідомого в Україні видання, що стабільно виходив три роки підряд (від 1920-го) – всього випущено 30 чисел) із маркою книгарні, мав наклад дві тисячі примірників і поширювався по цілім світі, куди доля закидала українців.

Американська преса про феномен «Базару». З кореспонденції «В Українській крамниці» нью-йоркського бюлетеню:

«99 відсотків українських емігрантів у Сполучених Штатах Америки – це робітники. Однак Українська книга на 7-й вулиці Нью-Йорка робить квітучий бізнес, продаючи книжки кращої якості. Щоб інформувати покупців про свій товар, два молоді й підприємливі власники цієї крамниці пару років тому почали видавати місячник, у якому подають список книг і брошур, що мають на продаж. Назви 800 книжок і брошур у двадцяти випусках цього журналу є дуже повчальні для того, хто вивчає зацікавлення тих українських емігрантів. І це є доказом, що хоча майже всі покупці цієї книгарні – робітники, то, однак через те вони не обов'язково належать до нижчого класу суспільства».

In Ukrainian Shop. Foreign Language Information Service. 1922. September

У «Сурмі» перед Другою світовою війною було кілька залів. Окрім головного, книжкового, з'являються відділи з картинами, музичними інструментами, радіоапаратами, грамофонами.

Перша друкарня «Сурми»

Другим кроком розширення книжкового бізнесу Мирона Сурмача стало придбання власної друкарні. Відкупив її у редакції найстарішої в США української газети «Свобода», яка на ту пору розширювалася, і продала «Сурмі» все свою попереднє обладнання за п'ять тисяч доларів, що на той час була високою сумою. Було в тій друкарні два лінотипа, великий друкарський прес, а працю-

вало вісім робітників-друкарів. Асортимент власної друкованої продукції помітно розширився. З'являються перші власні книжкові видання з маркою однойменного видавництва. З найкращих варто виділити «Українські народні казки» – ілюстроване видання для дітей, «Ювілейний календар-альманах «Сурми» на 1945 рік» – приурочений 25-літтю книгарні та 17-літтю першої української радіопрограми, збірки поезій Миколи Величка та Дмитра Захарчука.

Стали надходити замовлення на друк афіш, плакатів, рекламних буклетів та інших видів видавничої продукції. Серед замовників були не лише українці, а й іноземці, бо ціни виставляв помірні, а про якість зробленого дбав невсипуще – попервах сам усе перевіряв. Днював і ночував у друкарні.

Про книги і ціни книгарні:

(з каталогу «Базару» на 1923 рік):

Кількість назв – 229. Кількість українських авторів – 74.

Кількість іноземних авторів, твори яких перекладені українською – 34 (Гамсун, Ібсен, Кіплінг, Бічер-Стоу, Сінклер та ін.).

Ціни:

- брошури на одне-два оповідання – по 15-20 центів

- повість А. Чайковського «По сході сонця» - 2 ам. дол.

- 5-томник В. Винниченка – 15 ам. дол.

Тематика книг:

102 назви – українська історія, етнологія, література

19- наукові видання

164

165

20 – політичні українські змагання 19- про воєнні часи і національно-визвольну революцію в Україні. 31- підручники для школярів Географія походження книг: Відень, Прага, Лейпциг, Львів

Створивши таким чином своєрідний потужний український видавничий дім із власними книгарнею, видавництвом і друкарнею, Мирон Сурмач уже у 20-х роках минулого століття став першим серед книгарів діаспори, хто об'єднав у самостійне й прибуткове виробництво увесь складний цикл створення, друкування й поширення українських книжок поза межами України.

«Лис Микита» як джерело терапевтичного гумору українців

Окрім «Базару» «Сурма» розпочала видавати ілюстрований журнал сатири і гумору «Лис Микита». Видавнича доля цього журналу – типова для української еміграційної періодики: нетривалість виходу в часі, скитальський спосіб існування. Втім, першу ознаку «Лис Микита» все ж заперечив: існував за різними чужинськими адресами майже 40 літ – виходив у світ і скріплював сміхом дух українців від 1947 року у Мюнхені, а з 1950 й до середини 80-х років дітищу невгамовного редактора М. Репена довелося «вростати» в американський спосіб життя. Авторитетного в Європі й ще мало знаного «Лиса Микиту» відважився пригорнути до свого концерну Мирон Сурмач.

З програми журналу «Лис Микита»:

Усе забрала в нас Москва –
І Батьківщину, і права.
Живем, як бідні родичі
Від хат зхберігли лиш ключі.
І мовчимо. Але... але
Не є ще нам так справді зле,
Коли серед терпін'я усіх
Ми право маємо на сміх

Як журнал «New-Yorker» спричинився до ажіотажу іноземців в українській книгарні

Двері книгарні «Сурма», що в середмісті Нью-Йорка на Сьомій вулиці, від першого робочого дня після великодніх свят практично не зачинялися. Продавчині не могли не зауважити, що англомовних відвідувачів помітно побільшало. Вони з цікавістю розглядали книжкові вітрини та стіни, прикрашені вишиванками, кетягами калини, соняшниками, портретами національних героїв України, але купували здебільшого не книги, а... писанки. А ще – мед з української пасіки, грамплатівки народних пісень, гаптовані білими червоно-чорними нитками тоненькі льняні хустинки.

Власник книгарні здогадався про причину підвищеної зацікавленості ньюйоркців його дітищем лише тоді, коли листоноша заніс до конторки свіже число журналу «New-Yorker». Українській «Сурмі» відвели цілий кольоровий розворот – з фотографіями, інтерв'ю з власником і репортажем.

Така щедра безкоштовна реклама старої української книгарні у фінансовій столиці світу на шпальтах популярного всеамериканського видання сталася в березні 1948 року за незвичайних обставин. Кореспондент цього видання Гаррі Росс отримав завдання редакції з'ясувати зросло популярність розміщеного на Сьомій вулиці чоловічого пивного бару «Мек-Сорліс». Взявши в компанію свою дружину, він не зауважив, що вхід до таких закладів у ту пору жінкам був заборонений. Отож, дружина мусила чекати чоловіка на вулиці. Опинившись у цьому районі вперше, вона вирішила «вбити» час у крамниці, що стояла поруч. Її зацікавила коротка назва при вході, писана не англійськими літерами. То була «Сурма».

... Гаррі Росс довго шукав свою жінку уздовж Сьомої вулиці. А потім здогадався відчинити двері незнайомої досі книгарні. І застав цікаву картину: посеред залу в оточенні кількох зодягнених у національні строї жіночок його дружина зосереджено виводила на майбутній писанці власний візерунок. Про захопливий майстер-клас у незвичайній книгарні напередодні Великодня, про традиції українців, присутність яких у повоєнній Америці ставало все помітнішою, про їхнє сильне прагнення зберегти в чужомовному оточенні свою національну ідентичність і був той незапланований первинно репортаж, що викликав хвилю інтересу американців.

Найбільше тішився засновник книгарні, бо поставала в уяві непроста історія сходження до успіху.

Як до книгарні додалися... готель, власна радіостанція та грамплатівки

Ініціативності й підприємливості Мирона Сурмача, здавалося, не було меж. Протилежний бік крамниці незабаром перетворюється на готель, а при вході – стійка з напоями, морозивом, українськими газетами та столиками зі стільцями. На зовнішній стіні книгарні художник Федір Бражник відтворив яскравими фарбами українське село. Тут за дешеву ціну могли перебути перший час новоприбулі з України, довідатися про новини, встановити контакти зі старожилами, віднайти роботу, а містяни почали засиджуватися допізна.

Пошта щоразу більше приносила замовлень з усіх країн світу на українські газети, журнали, книги. Збільшувалися й пакунки з новинками книгодруку, які відправляли сюди звідусіль видавці для продажу в Нью-Йорку. Географія тих посилок широка – Мюнхен, Париж, Прага, Львів, Рим, Вінніпег, Торонто, Буенос-Айрес, Сідней.

До власника книгарні писали листи провідні українські письменники, громадські діячі, політики. В архіві «Сурми» десятки недосліджених досі листів, зосібно, від Богдана Лепкого, Іллі Кириняка, Дмитра Донцова, Олександра Кошиця. У них – прохання, пропозиції, роздуми й сподівання...

Про невпинне зростання тут обсягів книгопродажу можуть свідчити

166

167

й такі дані, почерпнуті з виданих книгарнею у різний час каталогів. Якщо, для прикладу, в каталозі за 1921 рік зазначалося для продажу твори 74-х українських і 20-ти зарубіжних авторів, то на початок 90-х років, коли можна було вільно замовляти книги видавців незалежної України, ці цифри стали вимірюватися кількома сотнями. Не було такого випадку, щоб видану десь у світі (звичайно, крім СРСР) українськомовну книжку не можна було набути через «Сурму».

На вершок популярності книгарню винесла і власна радіопередача з купленою офіційно в мережі окремою радіохвилею. Починали з конкурсів церковних українських хорів, під час яких радіослухачі мали можливість самі визначати переможців. Тривали такі передачі по кілька місяців. Далі пішли щирі й добрі розмови з авторами, читачами, відомими особистостями. Розігрувалися призи найактивнішим книгоношам, виконувалися замовлення на улюблені народні пісні, повідомлялося про успіхи і поступ українських громадських інституцій та організацій в діаспорі. Усе це збирало велику слухацьку аудиторію, стверджувало авторитет українців в США, гуртувало їх.

А неперевершеною родзинкою, про яку й досі згадують із захопленням, став цикл передач «Радіобали "Сурми"». Це щось схоже на нинішні популярні ток-шоу, але з незмінною домінантою українського духу. Кошти, зібрані та таких балах, спрямовувалися на розвиток і промоцію в

діаспорі українського друкованого слова.

Наступний результативний напрямок діяльності ствердив назавжди цю книгарню в історії українців діаспори: протягом тривалого часу «Сурма» була одним зі стабільних замовників відомої світової фірми грамзапису «Колумбія».

У 30-х-40-х роках продажі платівок із записами українських народних пісень і музики побили рекорди продаж по цілій Америці. Цьому сприяло те, що Конгресова Бібліотека США? у Вашингтоні зініціювала перевипуск таких платівок на довгограйних пристроях з метою їх поширення в усіх американських школах. Книгарня «Сурма» фінансувала запис голосу легендарної Соломії Крушельницької, зібраного заново в Нью-Йорку знаменитого хору Олександра Кошиця, а також «Вечорниць» Петра Ніщинського.

Не обминули тут і сенсаційної новинки – автоматичних музичних роликів, так званих звійок, які вставлялися в піаніно й програвалися після натискання «виконавцем» відповідної педалі на музичному інструменті. Кількість українських роликів, які вийшли з маркою «Сурми», сягнула сотні.

У підшивці детройтських «Українських вістей» за 9 липня 1976 року віднаходжу в замітці про книгарню такі слова дописувача Ю. Мовчана, що виправдовують назву цього підзаголовку публікації:

«Розташована в самому центрі Нью-Йоркського «давнтавну», навпроти української католицької церкви св. Юра, «Сурма» вже багато років виконує роль неофіційного центру українців».

Незвичні супутники книги: кутя, писанки, вишиванки

Різноманітний книжковий асортимент «Сурми» віддавна має досить специфічних сусідів, яких рідко знайдеш в інших сучасних книгарнях.

Об'єктивно обумовлена поява кожного з них має свою цікаву історію.

Кутя

Цей необхідний атрибут сім'ї кожного українця появився тут від початку. Задовго до Різдва молодому главі сім'ї Мирону Сурмачу дружина загадала натовкти для куті пшениці. Почав так, як робили це здавна в Україні: замотав у рушник кілька пригорщ пшениці й почав сильно збивати те качалкою. На долівці в селі це гарно виходило, а от на поверсі квартири виникли проблеми із сусідами-італійцями – ті відразу наскаржитися, що стеля здригається від того гримотіння. Стало цілком очевидно, що з цим стикнуться й інші. Так виникла ідея замовити у майстрів ступу та встановити її в книгарні. На другий рік ступа не справлялася із замовленням, що спонукало книгаря замовляти обробку пшениці до Різдва на потужному млині в Буфалло. Кутя нині продається в книгарні не лише перед Різдвам, а цілорічно.

Спонукали до цього араби, яких багато мешкає в Манхеттені і які споживають у домашньому меню добре оброблені зерна високосортної пшениці цілорічно. Сподобалося їм купувати їх в українській «Сурмі».

Писанки

На початку минулого століття гуцул В. Скроботюк - приніс до книгарні кілька писанок для продажу. Їх швидко розкупили по 35 центів за штуку. Наступного року перед Великоднем він уже сидів у вітрині цієї крамниці як на домашньому робочому місці. Перехожі прямо з вулиці мали можливість спостерігати за цікавим дійством народження на курячих яйцях візерунків. Старий майстер не встигав виконувати замовлення всіх охочих, тому інші писанкарі, що мешкали поруч, стали зносити сюди свої кращі вироби. Їх уже продавали по одному долару.

Сюжет із дружиною репортера американського журналу, про що йшлося вище, мав продовження.

168

169

Побачивши в доньки Мирона Сурмача Ярослави дослідницькі праці з історії української писанки, відомий у Нью-Йорку журналіст запропонував їй підготувати для журналу «New-Yorker» окрему статтю. На її основі молода авторка написала англійською мовою більшу розвідку, яку було видано накладом Ліги Української Молоді під назвою «Ukrainian Art» (Українське мистецтво). Книга та мала після того два перевидання, а загальний наклад її сягнув шести тисяч примірників. Відтоді в книгарні «Сурма» постійно прописалися курси писанкарства спеціально для американців, які проводила талановита малярка Ярослава Сурмач-Міллз.

Вишиванки

Наприкінці 80-х в Америці знімали високобюджетний блок-бастер про шукачів золота. За сценарієм, у виконавиці головної ролі мало бути кілька блузок із незвичайними узорами. Одна українка, що працювала в Голівуді костюмером, запропонувала звернутися до книгарні «Сурма», де були виставлені найкращі вишиванки. Оглянувши вітрину на місці, представники студії купили відразу вісім блузок.

Коли в прокат вийшов той фільм, багато американських українців спеціально ходили на нього, аби розгледіти героїню в українській вишиванці. Іноземки ж відтоді зачастили до «Сурми», бо почалася мода на такі блузки.

Нині в книгарні на видному місці красується кадр із голлівудської стрічки, де крупним планом зобра-

жені партнер та головна героїня у яскраво вишитій українській «блюзі».

Мед із хутора Сурмівка

Він появився в книгарні тоді, коли Мирон Сурмач передав керування книжково-видавничим підприємством своєму синові, також Миронові, а сам вирішив старість свою провести на природі. Ще за життя дружини купив шматок землі неподалік Нью-Йорка й за кілька років перетворив його на подобу українського хутора. Хутір отримав назву Сурмачівка.

Окрасою хутора стала пасіка. Роботящі бджоли, наношували щороку до вуликів стільки меду, що виникла ідея його реалізації в книгарні.

Давно вже немає на світі Мирона-старшого та його пасіки. А мед у «Сурмі», як і раніше, продається в будь-яку пору року.

Серед незвичних супутників книги свого часу були тут і серпи, коси, грамплатівки, гриби, олія, свічки, кадило. Нині витребуваним залишаються, окрім книг, вишивані краватки, коралики, ґердани.

Молодята, які готуються до вінчання в українській греко-католицькій церкві Св. Юра, що навпроти, обов'язково заходять сюди, аби замовити рушники, пов'язки свідкам і все те, що потрібно для гарного проведення в народному стилі весільного обряду.

“Сурма” існуватиме доти, доки житимуть Сурмачі?

Стефанія Черепанин, яка працює в книгарні вже 37 років, висловлює надію, що книгарня «Сурма» піде до останку на прохання з гаджетами, соціальними мережами й новими викликами інформаційного суспільства, що стрімко розвивається. До розмови підключається молодий власник книгарні, внук засновника Мирона Сурмача - Маркіян Сурмач: - Скажу на це лиш те, що твердо колись казав дідо Мирон моєму батькові: «Сурма» ніколи цього не зробить, хіба не стане Сурмачів...»

Історія внесла свої несподівані корективи в ту оптимістичну розмову в Нью-Йорку автора цих рядків з наймолодшим власником «Сурми» Маркіяном. Від початку літа 2016 року приміщення книгарні було закрито. Легендарна «Сурма» не дожила до свого сторіччя два роки. Українські власники цього будинку продали його іноземцям.

На цю подію звернула головна американська газета «The New York Times» (5 липня 2016 року) і відгукнулася статтею Ноана Ремніка «Із закриттям магазину східного села маленької України в Манхеттені стало ще менше».

Багаторічна результативна діяльність української книгарні «Сурма» в центрі Нью-Йорк з її специфічним, виразно означеним національним колоритом, супутнім крамом – неспростовний доказ того, якими успішними, самодостіними, згуртованими, багатими стають українці, які опиняються у вільному, цивілізованому світі.

Нині поважний книгарсько-друкарський набуток «Сурми» займає добру полицю головної книгозбірні світу – Конгресової бібліотеки США у Вашингтоні. Небайдужі до історії дослідники можуть знайти цей набуток у головних бібліотеках української діаспори.

Історія «Сурми» заслуговує свого власного, українського блокбастера. Змістом життя його засновників і спадкоємців була любов до її величності – Книги, до свого народу, і своєї рідної матері-України. У багаторічній, чесній праці розсіяних світами наших земляків наблизити день Української Незалежності – частка зусиль нью-йоркської «Сурми».

170

171

Джерела й література

«Базар». Щомісячник для справ промислу, торгівлі і просвіти книгарні «Сурма». Нью-Йорк, США (1920-1922). Підшивка журналу. Українська бібліотека і музей-архів у Стемфорді (США)

«Лис Микита». Журнал сатири, гумору, карикатури. Мюнхен, 1948-1949 - Нью-Йорк-Детройт, 1950-1985. Підшивка журналу. Українська бібліотека і музей-архів у Стемфорді (США).

Право на сміх. Антологія сатири у гумору української діаспори. У 2-х кн. Кн 1. Часопис «Лис Микита». Сатира, гумор, карикатура. 1948-1985. К.: Либідь, 2020. 424 с.

Сурмач М. Історія моєї «Сурми»: Спогади книгаря. Н-Йорк: Сурма, 1982. 192 с.

Тимошик М. Українська книга і світ. К.: Наша культура і наука – Вашингтон: Український університет, 2018. 516 с.

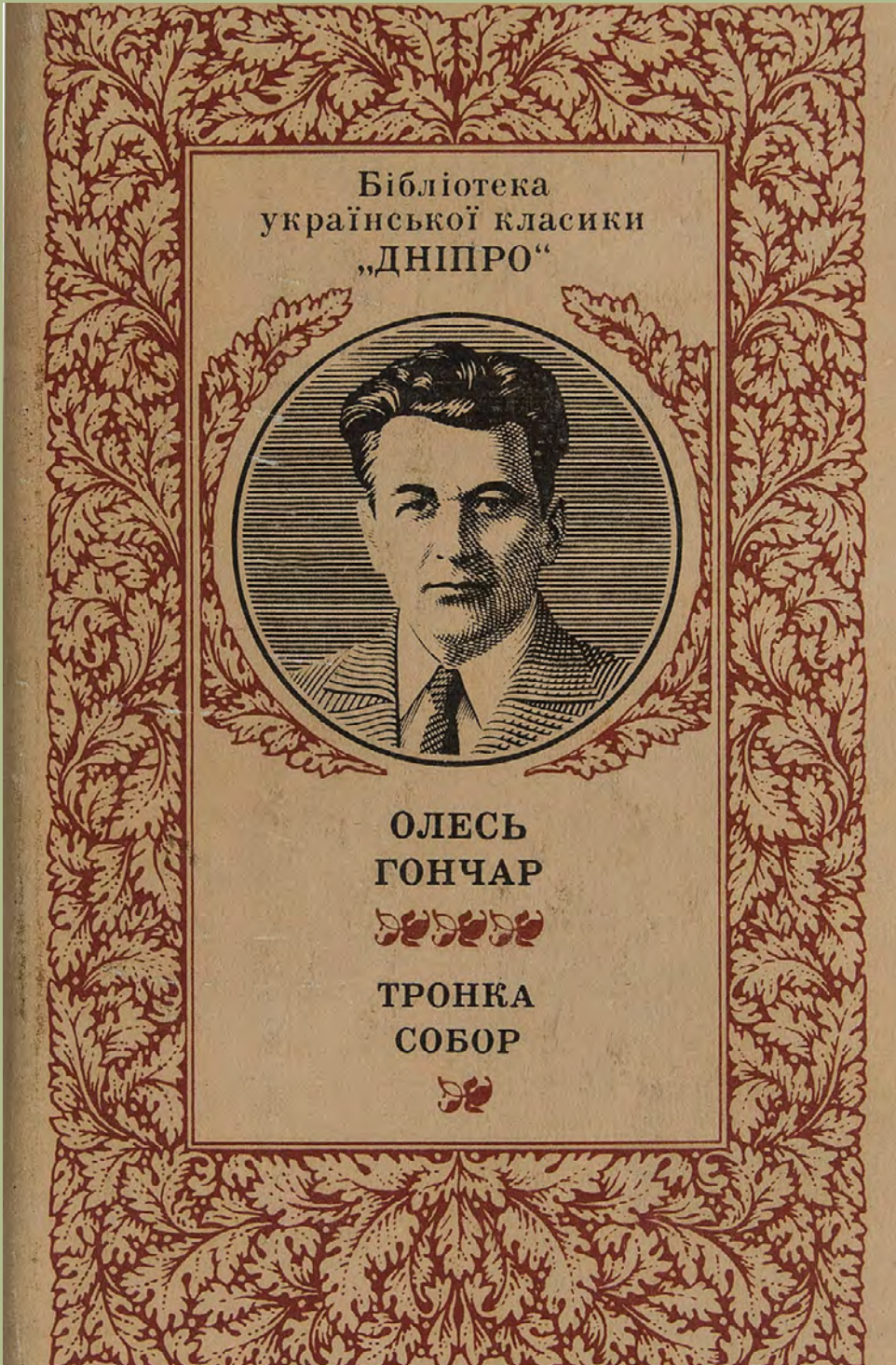
In Ukrainian Shop. Foreign Language Information Service. 1922. September.

«Дніпро» – понад 100 літ у річищі художньої літератури

автор
Дмитро Палій

173

Державне видавництво художньої літератури в Україні пережило 5 перейменувань і десятки реорганізацій, а сучасну назву «Дніпро» отримало вже з 1964 року. У 1970-1980-і видавництво щорічно випускало по 250-255 видань загальним накладом близько 60 млн примірників, належало до п'яти найбільших видавничих установ світу. І якщо через цензуру не завжди виходило друкувати найкращі романи сучасників, то безперечною заслугою «Дніпра» – у становленні української школи художнього перекладу.

1919 рік і навіть раніше

Історія державного видання української художньої літератури, продовжувачем якого є «Дніпро», розпочалася у ту пору, коли на значній території нашої країни ще тривала Українська революція. 5 травня 1919 року [5, с. 25] Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) засновує Всеукраїнське видавництво (Всевидав). Ухвалу прийняв найвищий орган влади Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР), створеної в Україні членами й прихильниками російської більшовицької партії на противагу Українській Народній Республіці.

Серед інших структурних одиниць Всевидав мав також і літературний підвідділ та секцію української літератури, яку очолив двадцятивосьмирічний, але вже відомий український поет, Павло Тичина. З 1920 року на титульних аркушах видань, а також у документах і пресі того часу трапляються і такі варіанти назви: Всеукрвидав, Всеукрдержвидав, Укрвидав, Укрвсвидав, Укрдержвидав [5, с. 440]. Саме з літературної частини Всевидаву ідуть організаційні витоки видавництва «Дніпро» як державної видавничої установи.

А професійно-літературні витоки «Дніпра» варто шукати у середині XIX століття. У Наддніпрянщині – у видавничій діяльності Пантелеймона Куліша, Бориса Грінченка, а також заснованого у Києві 1895 року видавництва «Вік» та

інших кооперативних і приватних українських видавництв початку XX століття. У Галичині – в Галицько-Руській Матиці, товариствах «Просвіта», Українсько-Руській Видавничій Спілці та інших видавничих осередках. У цей період формуються традиції видання творів української художньої літератури, які успадкувало видавництво «Дніпро» через своїх попередників упродовж 1920-х і аж до 1950-х років.

Важливе значення для розгортання процесу друкування у Всевидаві (Всеукрвидаві) творів художньої літератури мало те, що серед перших редакційних співробітників, окрім вже згаданого Тичини, були молоді на той час, а пізніше досить знамі українські письменники Василь Еллан-Блакитний, Сергій Пилипенко, Володимир Кобилянський, Дмитро Загул, Євген Григоров, а також художники: Георгій Нарбут, Микола Прахов, Георгій Лукомський, Марк Кірнарський.

У 1920 році Укрдержвидав випустив у світ 27 видань художньої літератури.

1920 – 1930-і роки. Реорганізація й перейменування

У цей період неодноразово змінювалася назва видавництва. Переміни мали дві головні причини. Перша – влада постійно вишукувала нові організаційні форми ідеологічного впливу на читача. Друга – розвиток видавничого процесу

174

175

створював нові обставини, які вимагали організаційних змін. Так, станом на 1922 рік в Україні працювали понад 100 партійних, відомчих, профспілкових та кооперативних видавництв [4, с. 200]. Для координування і контролю їхньої діяльності 30 серпня 1922 року Всевидав перетворили на монополіста – Державне видавництво України (ДВУ) [5, с. 440]. Редакційний відділ ДВУ мав секцію художньої літератури і мистецтва. Поступово у структурі ДВУ почала формуватися спеціалізація видавництва та відбуватися їхнє виокремлення.

У 1930 році відбулася чергова реорганізація видавничої справи в Україні – Рада народних комісарів УРСР створила Державне видавниче об'єднання України (ДВООУ), до якого, окрім видавництв, увійшли й поліграфічні підприємства та установа для збуту видавничої продукції, а також галузеві навчальні заклади. Незалежно від зміни назви, у цих видавництвах продовжували працювати редакції художньої літератури, випускаючи книжки переважно у м'яких (для здешевлення) обкладинках. До слова, у наш час книжки з позначеннями ДВУ чи ДВООУ стали раритетами й постійно перебувають у полі зору колекціонерів.

Державне видавниче об'єднання України (ДВООУ) мало у своїй структурі 9 видавництв, серед них і «Література і мистецтво» («ЛІМ»), яке виросло з секції художньої літератури і мистецтва ДВУ.

З попередників «Дніпра», починаючи від Всевидаву, це було перше вже окреме видавництво художньої літератури, на відміну від редакцій у великих видавничих відділах Всевидаву та ДВУ. «ЛІМ» мало, серед інших, «сектор української літератури» (треба розуміти тогочасної), а також сектори класичної української літератури, поезії, перекладної літератури, критики й мовознавства, літературознавства. Українські письменники поклали великі надії на це видавництво і вважали, що воно має стати для них «своїм». Редакційну роботу тут виконували Павло Тичина, Олекса Слісаренко, якого НКВС розстріляв в урочищі Сандормох 1937 року, Терень Масенко, Степан Крижанівський, Іван Микитенко (трагічно загинув після політичних цькувань 1937 року), Леонід Первомайський, Олександр Левада, Марія Пригара та інші.

1932 року у структурі ДВООУ засноване видавництво «Мистецтво». Відповідно мистецькі видання відпали від «ЛІМ» і виникла потреба його перейменування та реформування. Тому 1934 року «ЛІМ» отримав нову назву – «Художня література». До кінця 1934 року воно встигло випустити 166 видань загальним накладом 2 млн 542 тис. 800 примірників [2, с.79].

Назва «Художня література» проіснувала недовго. З 1936 року, після злиття з видавництвом «Радянська література», це вже Державне літературне видавництво (Держлітвидав).

Роки війни. Згортання і повоєнне поновлення діяльності

Починаючи з 1940-х років усі тала-новиті задуми й винахідливі творчі редакційні плани видавництва «Дніпро» народжувалися і здійснювалися у приміщеннях будинку за київською адресою – вулиця Володимирська, 42. До речі, це приміщення відіграло вже значну роль у збереженні української культури: 1908 року тут відбувалися зібрання Українського клубу за участі Миколи Лисенка, Івана Франка, Івана Нечуя-Левицького, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, Марії Заньковецької, Миколи Садовського, Панаса Мирного та інших інтелігентів, які намагалися захистити українську культуру від російського тиску. І хоч у 1912 році за наполяганням російського царату Український клуб закрили, згодом тут діяв український клуб – «Родина» [3, с.10]. 1917 року у його стінах відбулися збори, організовані українськими партіями та громадськими організаціями, і постала Українська Центральна Рада, яка перший час тут і працювала. Колишнім директорам видавництва Олександрові Бандурі та його наступникові Володимирові Біленку за участі письменника Олеса Гончара довелося докласти немало зусиль, щоб на цьому історичному будинку встановили пам'ятну табличку [3, с. 7, с. 8].

З початком німецько-радянської війни у червні 1941 року Держ-

Логотип видавництва «Дніпро»

літвидав разом з деякими іншими видавництвами евакуювали з Києва до Харкова та об'єднали в Укрдержвидав [6, с.9]. Пізніше видавництво перемістилося до Ворошиловграда (тепер Луганськ), а потім до Росії та діяло у Саратові й Москві. 1942 року тут вийшла 71 назва книжок і брошур загальним накладом 1 мільйон 181 тисяча примірників [6, с. 11]. Після повернення з евакуації весною 1944 року – знову у Києві, а з 21 лютого 1946 року Держлітвидав вже поновив самостійну роботу [6, с. 520].

У переліку видавництв до постанови Ради Міністрів УРСР від 7 лютого 1964 року замість Держлітвидаву зазначене вже Видавництво художньої літератури «Дніпро» [6, с. 222, с. 530]. Назва, що викликає асоціацію з могутньою річкою Дніпро, є найвдалішою з огляду на обшири діяльності цієї установи.

176

177

Друга половина ХХ століття. Становлення феномену

У другій половині ХХ століття відбувся стрімкий розвиток «Дніпра», що випустило за цей період понад 10 тисяч назв книжок загальним накладом близько 600 мільйонів примірників. Книжки видавництва дуже успішно продавалися в розгалуженій мережі тогочасної системи книжкової торгівлі, купувалися для подарунків, поширювалися за передплатою. Усі книгарні й бібліотеки України користувалися надісланими їм річними планами випуску і (окремо) редакційним портфелем на наступні роки, замовляючи новинки через місцеві книготорги та бібліотечні колектори, що формувало наклади й забезпечувало вчасне надходження «дніпрянських» новинок. У містах України працювали опорні пункти, які підтримували комунікацію з читачами, проводили анкетування для вивчення попиту, сприяли реалізації нових надходжень до книгарень.

Влаштовувалися і зустрічі читачів з письменниками. [4, с. 88, с. 102, с. 107].

За довгі роки діяльності у видавництві сформувалася культура серійних видань художньої літератури. Вони вирізнялися у «книжковому морі» «Дніпра» серед сотень і сотень інших, своєю тематичною спрямованістю, сталістю художнього оформлення, відображали історію того чи іншого літературного жанру.

Знакові серії, виховні тексти

Серед масової продукції Всеукраїнавидаву були й твори Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Старицького, Михайла Коцюбинського та інших українських письменників-класиків. На тлі численної, переважно агітаційної продукції Всеукраїнавидаву, що друкувалася мільйонними накладками та заповонила міста й села України (плакати, листівки, брошурки-метелики) і була пріоритетом у діяльності установи, ці книжки помітно виділялися. На такі видання був попит, й російська більшовицько-комуністична влада це добре розуміла, тому й не наважувалася забороняти, хоч і не надавала їм належного значення. Друкувалася українська художня класика, за визначенням тогочасної літературної критики, «революційно-демократичного» характеру, але ж тих класичних творів, у яких відображені ідеї національно-визвольної боротьби в Україні, у репертуарі ми не знайдемо. Цензура тут діяла беззастережно, про що свідчать позначення «Укрголовліт» з відповідним номером у супровідних до видань вихідних повідомленнях. А проте, видання творів українських письменників-класиків започаткували ту історію видавництва, яка продовжилася у наступні роки і десятиріччя. І саме на початку цієї історії можемо помітити перші ознаки для розгадування таємниці значних досягнень видавництва.

Значною подією в історії уже наступника Всеукраїнавидаву – «Літера-

тури і мистецтва» – був вихід великоформатного видання «Кобзаря» Тараса Шевченка з ілюстраціями художника-монументаліста, яскравого представника українського авангарду 1930-х років Василя Седляра, якого вбили органи НКВС 1937 року. Опубліковані у цьому виданні ілюстрації стали впізнаваними і популярними й донині.

«Література і мистецтво» заснувало низку серійних видань художньої літератури, зокрема таких як «Бібліотека сучасної літератури», «Дешева бібліотека художньої літератури», «Бібліотека українських класиків», «Бібліотека чужоземної літератури», «Світове письменство», «Масова бібліотека художньої літератури». У серіях видали твори Леоніда Глібова, Григорія Квітки-Основ'яненка, Івана Нечужа-Левицького, Архипа Тесленка, Наталі Забіли, Остапа Вишні, Михайла Йогансена (розстріляний органами НКВС у Києві 1937 року), Миколи Куліша, Гео Шкурупія, (обидва розстріляні органами НКВС в урочищі Сандормох (росія) 1937 року), Миколи Хвильового (трагічно загинув після політичних цькувань

1933 року), Максима Рильського (зазнав політичних переслідувань). Вибрані твори Володимира Винниченка і Миколи Хвильового вийшли з друку німецькою і польською мовами.

Видавництво дбало про те, щоб твори як української, так і світової художньої літератури доходили до читачів не лише у містах, а й у віддалених селах і виконували свою важливу суспільну місію. Розташовуючися у Харкові, видавництво створило громадську редакційну раду, до якої входили робітники з підприємств міста, а також селяни з Харківщини. Для широкого загалу покупців готувалися окремі серії-бібліотеки з найкращих творів у привабливому оформленні і за невисоку ціну. Про нові книжки «ЛІМ» постійно повідомляла «Літературна газета», а також відгукувалися журнали «Радянський книгар», «Молодняк» та інша тогочасна періодика. Над художнім оздобленням працювали відомі митці: Микола Алексеев, Василь Єрмілов, Олександр Маренков, Іван Падалка, Анатоль Петрицький, Володимир Фатальчук, Іван Хотінок.

178

179

Видавництво «Література і мистецтво» хоч і не було всуціль видавництвом художньої літератури (видавало книжки з театральної тематики, образотворчого мистецтва, кіно та інші), проте значно вплинуло на становлення і систематизацію цього різновиду видавничої діяльності, а також заклало основу для його розвитку.

У другій половині ХХ століття видавництво «Дніпро» продовжило розпочату ще у 1920-х роках традицію серійних видань і випустило понад два десятки серій, найперше таких як «Мудрість народна», «Вершини світового письменства», «Перлини світової лірики», «Зарубіжна проза ХХ ст.», «Зарубіжна сатира і гумор», «Бібліотека української усної народної творчості», «Бібліотека історичної прози», «Бібліотека українського роману й повісті» «Шкільна бібліотека», «Скарбниця братніх літератур», «Тисяча років української суспільно-політичної думки».

Важливе суспільне значення мали й антології, які, як і серії, створили видавництву високий професійний статус: «Голоси стародавньої Індії», «Сузір'я французької поезії», «Антологія японської поезії», «Антологія польської поезії» у двох томах, «Антологія болгарської поезії» у двох томах, антологія української сатири й гумору «Україна сміється» у трьох томах, «Антологія українського оповідання», «Антологія української поезії». Супроводжували змістовними передмовами й коментарями, серії

й антології давали читачам широку палітру як української, так і світової художньої літератури.

У другій половині 1980-х років, коли в Україні послабився шовіністичний російсько-комуністичний ідеологічний диктат, видавництво «Дніпро» разом з Інститутом літератури імені Тараса Шевченка Національної Академії наук України створило програму випуску творів замовчуваних українських письменників. Полиці книгарень наповнилися книжками з творами Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова, Бориса Грінченка, Андрія Чайковського, Юліана Опільського, Євгена Гребінки, Катрі Гриневичевої, Богдана Лепкого, Бориса Антоненка-Давидовича, Володимира Винниченка, Миколи Вороного, Леся Курбаса, Григорія Косинки, Павла Филиповича, Михайла Драй-Хмари, Юрія Клена. Такі видання швидко розкуповувалися, не зважаючи на чималі накладі. Вони також є однією з тих ознак, що відкривають і пояснюють таємницю популярності «Дніпра».

Окремі з видань «Дніпра» ставали віховими. Так у цьому видавництві почали свій шлях до великої популярності романи «Собор» Олеся Гончара і «Мальви» Романа Іваничука, роман-хроніка «Вербівчани» Арсена Іщука, перші збірки поезій Василя Симоненка, Івана Драча, великообсягова книжка про Тараса Шевченка в образах та фактах «Доля», а також «Кобзар» з дивовижними ілюстраціями та коментарями Миколи Стороженка –

видання, яке тогочасний директор видавництва Володимир Войтович назвав «пам'ятником українській культурі».

В усі роки й десятиріччя історії видавництва «Дніпро» вихід у світ художньої літератури відбувався під пильним оком цензури. Щоб нагадати про свої ідеологічні вимоги, керівний орган керівної комуністичної партії в Україні (ЦК КП(б)У, а пізніше ЦК КПУ) час від часу ухвалював гучні постанови, залучаючи до цього й уряд. Звинуваченнями були «безідейність», «аполітичність», відсутність «партійності», «український буржуазний націоналізм», надмірне схилення перед старовиною і перед західноєвропейською культурою [5, с. 526; 4, с. 82, с. 83]. Тому мудрим директорам видавництва важко було знаходити аргументи, щоб одержати дозвіл на друкування художньо яскравих творів без ознак «партійності» та зображення «соціалістичного способу життя». Таке становище призводило до того, що деякі рукописи залежувалися у редакціях надовго. Геніальний переклад Леоніда Махновця «Літопису Руського» чекав своєї черги десять років, а «Літопис» Самійла Величка ще довше – відповідно до 1989 і 1991 років.

Школа перекладу

Видавництво «Дніпро» відіграло особливу роль у становленні української школи художнього перекладу. В українських перекладах

видавалися твори з мов народів, що перебували у державній структурі СРСР, а також з інших. Багато з талановитих літераторів обирали своєю сферою не написання власних текстів, а саме переклад, адже власна творчість повинна була бути у жорстких партійних рамках, часто писалася у шухляди, тоді як у перекладі можна було вільніше розкрити свій талант. Серед відомих перекладачів – Микола Лукаш, Борис Тен, Андрій Содомора, Юрій Лісняк, Володимир Митрофанов, Євген Попович, Сидір Сакидон, Ольга Сенюк, Григорій Кочур, Максим Стріха та інші.

У 1950–1980-х роках «Дніпро» видавало переклади з понад 100 мов народів світу. До українських читачів прийшли твори з античної, західноєвропейської, американської, єврейської, монгольської, в'єтнамської та інших літератур.

Твори української художньої літератури, переважно класичної, видавництво випустило англійською, німецькою, французькою, іспанською, болгарською. Такі видання поширювалися як в Україні, так і за її межами.

У «Дніпрі» вперше вийшли у світ в українських перекладах такі шедеври світової літератури як «Декамерон» Джованні Боккаччо та «Фауст» Йоганна Гете у перекладі Миколи Лукаша, «Іліада» та «Одісея» Гомера у перекладі Бориса Тена, твори Горація, Лукреція, Овідія, Софокла у перекладі Андрія Содомори.

180

181

«Земля» Ольги Кобилянської з ілюстраціями Сергія Адамовича

Якутович, Базилевич, Юрчишин та інші

На книжковому небосхилі України видавництво «Дніпро» виділялося ілюстрованими виданнями й стало своєрідною лабораторією книжкового мистецтва для усієї України. Над створенням ілюстрацій і художнім оформленням нових видань у другій половині ХХ століття працювали видатні майстри книжкової графіки. Помітними подіями не лише в українському друкарстві, а й у загальнокультурному житті України були випуски таких видань як повість «Земля» Ольги Кобилянської з ілюстраціями Сергія Адамовича, поема «Енеїда» Івана Котляревського з ілюстраціями Олександра Данченка й (окремо) Анатолія Базилевича, повість Михайла Коцюбинського «Захар Беркут» та «Слово про Ігорів похід»

з ілюстраціями Георгія Якутовича, драма-феєрія Лесі Українки «Лісова пісня» з ілюстраціями Надії Лопухової, повість «Зачарована Десна» Олександра Довженка з ілюстраціями Олександра Івахненка, збірка українських пісень «Народні перлини» та «Літопис Руський» в оформленні Володимира Юрчишина, роман у віршах «Маруся Чурай» Ліни Костенко з ілюстраціями Валентини Ульянової, збірка народних пісень «Веснянки» з ілюстраціями Василя Перевальського. Ці книжки швидко ставали раритетами.

Видавництво постійно брало участь у конкурсах книжкового мистецтва і здобуло багато відзнак всеукраїнського та всесоюзного рівнів. 2018 року за видану книжку «Євангеліє Бучацьке» нагороджене Премією Президента України.

Таємниця феномену

Щоб спробувати відкрити таємницю дивовижних досягнень видавництва «Дніпро» у 1970-х–1980-х роках, треба принаймні розглянути кілька обставин в його історії, про які частково вже йшлося.

Першою і головною з них був сам видавничий різновид, на якому визначилася й спеціалізація «Дніпра» – видання української та світової художньої літератури. Цікавість читачів тут завжди була високою, а це забезпечувало і великі наклади, і швидкий продаж, і створювало добрий настрій у редакційних працівників для подальшої роботи. Художню літературу випускали й інші державні видавництва в Україні, яких на той період налічувалося 26, та саме «Дніпру» випала доля бути провідним. За сто років свого існування «Дніпро» видало близько 40 тисяч назв книг загальним накладом понад мільярд примірників.

Другу не менш важливу обставину, головне річище діяльності, сформували автори творів. Видавництво «Дніпро» за свою історію увібрало величезне гроно найвідоміших талантів як української, так і світової художньої літератури. Окрім закордонних і вітчизняних класиків, тут зустрічаємо імена на той час ще молодих поетів: Ліни Костенко, Миколи Сингаївського, Бориса Олійника, Ганни Чубач, Володимира Забаштанського та інших, а також прозаїків, драматургів, перекладачів. Авторами

й одночасно членами редакційної ради у різні часи були Максим Рильський, Микола Бажан, Андрій Головка, Михайло Стельмах, Андрій Малишко, та вчені-літературознавці Олександр Білецький, Євген Кирилюк, Леонід Новиченко, Дмитро Затонський, геніальний український перекладач Микола Лукаш.

Третій сприятливий внесок до успіхів видавництва зробили редакційні працівники: літературні, художні, технічні редактори високої кваліфікації. Серед них були й лауреати Шевченківської премії: письменники – Василь Шкляр, Петро Перебийніс, Володимир Коломієць, Олексій Дмитренко, Дмитро Міщенко, Михайло Шевченко, Петро Засенко, Василь Герасим'юк; художники – Василь Касіян, Ростислав Ліпатов, Микола Компанець, Костянтин Лавро, Юрій Новиков, Володимир Юрчишин. Редактори й завідувачі редакцій злагоджено працювали разом із головними редакторами та їхніми заступниками. Творча редакційна робота значно сприяла популярності нових видань. Велику роль відігравала й самовіддана праця виробничого, рекламного, фінансового та господарського відділів, які забезпечували реалізацію редакційних планів.

По-четверте, видавництво мало й талановитих керманівців. Починаючи з 1944 року директорами працювали: Микола Терещенко, Олександр Борецький, Тарас Сергійчук, Володимир Войтович, Олександр Кудрявцев. Тепер вперше тут

182

183

директоруює жінка – Маріанна Руденко. Та період розквіту «Дніпра» припав на директорування Олександра Бандури (1953–1963, 1966–1983), Романа Чумака (1963–1966), Володимира Біленка (1983–1987). Хоч видавництво і мало сприятливі умови, та їх ще треба було вміло використати. Про це найперше дбали директори.

По-п'яте, дуже важливою обставиною був час, у якому видавництво найбільше зросло. У 1970-і роки Україну охопило явище – відоме, як книжковий бум. Читачі масово формували власні бібліотеки, особливо з багатотомних випусків художньої класики. При деяких книгарнях утворювалися величезні черги покупців з поіменними списками, контроль за якими здійснювався поперемінно і вночі. Інтернету ще не було, тож читальні зали у бібліотеках не бували порожніми. Така ситуація сприяла великим накладом видань і їхньому швидкому продажу. Наприклад, упродовж одного 1979 року вийшли у світ шість томів з творами Олесея Гончара по 150 тисяч примірників кожний. Таким же накладом 1984 року були видані і твори Михайла Старицького у двох томах, а його роман про

Кармелюка (книжка обсягом 688 сторінок) вийшла накладом 675 тисяч примірників.

Книжки видавництва «Дніпро» зберігаються в усіх сучасних державних бібліотеках України, адже упродовж багатьох років минулого століття бібліотечні фонди художньої літератури поповнювалися саме з цього джерела. Трапляються у наш час такі видання й у професійно сформованих приватних колекціях чи невеликих сімейних бібліотеках та й у «хатніх» добірках сільських жителів, адже згаданий книжковий бум та спокуса «живого» читання відбилися і на їхніх захопленнях.

За понад сторічну діяльність видавництво «Дніпро» зробило великий внесок у загальнокультурний розвиток України. Свою, долею визначену, високу місію воно продовжує й у наші дні. Не зважаючи на економічну скруту, нагадує про себе вже не десятками та сотнями, а лише поодинокими, але значущими виданнями. А приналежність художніх книжок минулих років з маркою видавництва «Дніпро» продовжує чарувати читачів.

Джерела й література

Науковий архів Музею книги і друкарства України. Справа №189, 1989 р.

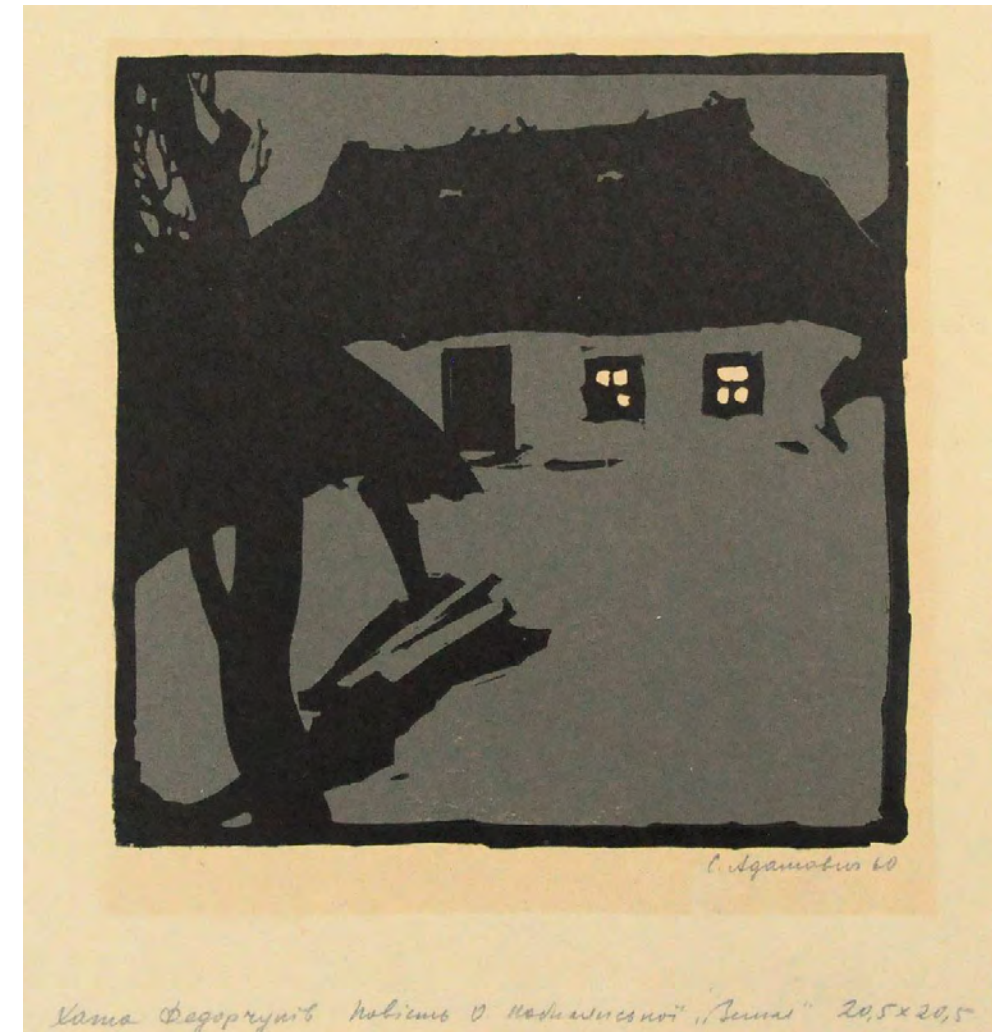
Науковий архів Музею книги і друкарства України. Справа № 223, 1992 р.

Бакуменко О. У сузір'ї «Дніпра». Літературні портрети. Київ, «Дніпро», 2019.

Гнатюк Д. Книговидавнича справа на Україні в післявоєнні роки. К.: Видавництво політичної літератури України, 1965.

Книга і книжкова справа в Українській РСР. Збірник документів і матеріалів. 1917 – 1941. (рос. мовою). К.: Наукова думка, 1985.

Книга і книжкова справа в Українській РСР. Збірник документів і матеріалів. 1941 – 1984. (Рос. мовою). К.: Наукова думка, 1986.

Хата Федорчука побіля в Наддніпрянській "Землі" 20,5x20,5

Науковою думкою багатіємо

авторка
Валентина Бочковська

187

Зображення – з фондів Книжкової палати України

Наприкінці 2022-го видавництву «Наукова думка» виповнилося 100 років. Пройшовши шлях від невеликого підрозділу у складі Академії наук УСРР без власної поліграфічної бази до потужного підприємства з тисячами назв книжок і сотнею журналів, «Наукова думка» стала видавництвом, де вперше вийшли книжки Олександра Богомольця, Агатангела Кримського, Володимира Вернадського, Володимира Філатова й інших відомих на весь світ вчених. Наразі воно публікує праці молодих вчених, що є, безсумнівно, місійною діяльністю.

Спадок Києво-Печерської друкарні й витоки

Історія «Наукової думки» тісно пов'язана з розвитком Академії наук (у 1921-1936 – ВУАН) як найвищої наукової установи України, перші друковані видання якої вийшли у 1919 році. Їх було лише 8, здебільшого інформаційного характеру, і лише одне – «Записки історично-філологічного відділу Академії наук у Києві» можна вважати першою науковою публікацією Академії. Статутом 1919 року передбачили, що структурні підрозділи мали займатися видавничою діяльністю самостійно, для чого при кожному з відділів створили окремі редакції.

З ініціативи видатного українського ученого-філолога, академіка Агатангела Кримського, внаслідок злиття трьох редакцій, що діяли при кожному відділі Академії наук, утворилася Редакційно-видавнича комісія, при якій започаткували видав-

ництво. Тому саме йому найбільше завдячує своїми витоками «Наукова думка». З розвитком головної наукової інституції 1927 року видавництво набуло статусу самостійної установи й стало функціонувати вже як частина АН УРСР. Згодом видавничою справою Академії керували епідеміолог Овксентій Корчак-Чепурківський, біохімік Максим Гулий, піонер комп'ютерної техніки, автор фундаментальних праць у галузі кібернетики, математики і обчислювальної техніки Віктор Глушков, фундатор наукової школи з механічних коливань Георгій Писаренко, доктор хімічних наук Віктор Гутиря та інші.

На клопотання Академії наук, яка не мала власної друкарської бази, передали в її користування майно друкарні Києво-Печерської лаври, що володіла унікальними грецькими, латинськими й французькими шрифтами. До того ж за друкарню Академії довелося вести вперту боротьбу з трестом «Київ-Друк».

Стефан Яворський — Філософські твори I
Логотип Наукової думки
Г.М. Коневич — Як треба утримувати хату? (1926)

188

Курорти України (1925)

189

Так і сформувалася поліграфічна база видавництва.

Академія прийняла друкарню в напівзруйнованому стані – будівлі й обладнання вимагали ремонту, обладнання було зношеним. Через відсутність необхідних на це коштів прийняли рішення про передачу друкарні в оренду. Так, у 1924-1925 роках орендаром стало видавництво «Червоний шлях», а з 1925 року договір оренди підписали з Державним видавництвом України (ДВУ), яке мало в рахунок орендної плати щомісячно друкувати для Академії 10 друкованих аркушів. Відтоді на титульних сторінках багатьох видань значилось ВУАН-ДВУ.

У період роботи академічної друкарні на території Києво-Печерської лаври дуже зросло навантаження на фундамент будівлі

колишньої лаврської друкарні, розташованої на схилі печерських гір. На початку 1930-х років там працювало 5 літографських машин, кожна вагою більше півтори тонни. У жовтні 1934 року сталася аварія – дощі розмили фундамент, і в будівлі друкарні з'явилася тріщина, яка пройшла через весь будинок аж до третього поверху. Утворена в цьому зв'язку комісія прийшла до висновку про неможливість подальшої роботи друкарні. Тому в грудні того ж року друкарня ВУАН-ДВУ переїхала в нове приміщення на території Покровського монастиря по вул. Львівській, 44. Таким чином у першій третині ХХ століття друкарня ВУАН продовжила традиції лаврської друкарні, яка діяла понад 400 років.

Від початку свого існування робота видавництва відображала традиції та потреби Академії, визначені основними напрямками її діяльності. Упродовж першого десятиліття головні зусилля спрямовувалися на друк монографій відомих тогочасних учених – як-от історика Дмитра Багалія, філологів Агатангела Кримського та Володимира Перетца, економістів Михайла Птухи та Костянтина Воблого, математиків Дмитра Граве і Михайла Кравчука, мікробіолога Данила Заболотного, ботаніка Миколи Холодного. У 1931-32 роках вийшли результати досліджень Євгена Патона та його учнів із теоретичних основ електрозварювання. Якщо перші роки тематика книжок була переважно гуманітарного спрямування, то з 1925 року кількість

ПРИ ЄДИНІЙ ДІ ПРОЛЕТАРІВ
ВЕЛИКОРУСЬКИХ
І УКРАЇНСЬКИХ
ВІЛЬНА УКРАЇНА МОЖЛИВА,
БЕЗ ТАКОЇ ЄДНОСТІ
ПРО НЕЇ
НЕ МОЖЕ БУТИ Й МОВИ

ЛЕНІН

1. Видавництво АН УРСР приймає лише рукописи праць, видання яких передбачено річними планами випуску і редпідготовки, затвердженими Президією АН УРСР або спеціальною постановою Редакційно-видавничої ради чи Президії АН УРСР. Всі видання, перш ніж їх рукописи мають надійти до Видавництва, повинні бути оформлені відповідними договорами між Видавництвом і науковими установами (авторами). Прийняття рукопису праці, на видання якої не укладено договір, не допускається.

2. Рукописи приймаються в обсязі, передбаченому планом, комплектно, тобто з ілюстраціями, описами ілюстрацій, картами, бібліографією тощо. При визна-

1

Ленін у літературі і мистецтві українського народу (1970)
Памятка для авторів та працівників редакційних груп наукових
закладів Академії наук УРСР (1962)

190

природничо-технічних видань збільшується до 65%. Першим академічним журналом став «Український зоологічний журнал», що почав виходити 1923 році.

Історії фабрик і заводів замість національної історії

У радянський період діяльність «Наукової думки», як і інших видавництв, підлягала ідеологічному контролю з боку керівних структур. Видавнича продукція проходила жорсткий відбір у президії Академії наук, і вже після затвердження планів у Москві, вона надходила на опрацювання у видавництво.

У 1930 році почався процес руйнації академічних традицій та установ, ідеологічна перебудова мала пере-

вести Академію на рейки виконання партійних постанов. Під особливим контролем опинилися праці відділу суспільних наук, які стали виключно знаряддям партійної політичної пропаганди. Як писала історикinja Наталія Полонська-Василенко, «Вся Академія Наук перетворилася на велетенський «марксоленінський» семінар». З осередку національного культурного життя Академія наук поступово стала однією з партійних установ.

Також у 1930-х розгорнулася кампанія нищення авторитетів і цькування відомих українських вчених, яка особливо загострилася після виходу так званого «Листа тов. Сталіна» («Про деякі питання історії більшовизму»), опублікованого 1931 року у московському часописі «Пролетарська Революція». По суті,

191

Сталін заборонив історикам самостійно висувати й творчо обговорювати наукові проблеми. Ця функція повністю переходила до партійного керівництва. У всіх установах Академії наук відбувалося його «обговорення», яке перетворилося на всесоюзне «самобичування» та повальні звинувачення під знаком «очищення від контрреволюційних націоналістичних і троцькістських елементів». Наслідком цього процесу стало катастрофічне знищення провідного складу Академії – вчених арештовували, засиляли й розстрілювали. До числа опальних академіків потрапив і засновник «Наукової думки», фактичний керівник Академії наук упродовж десяти років Агатангел Кримський.

Ці процеси також позначилися і на репертуарі видань. У сфері гуманітарних наук найбільше уваги тепер почали звертати на вивчення революційних рухів, історії фабрик і заводів. Розпочаті раніше роботи з історії України, її культури й письменства відкидалися як непотрібні. Головне місце відводилося концепції «советського патріотизму», обґрунтуванню радянського спосо-

бу життя, нівеляції українських національних інтересів. Серед цих праць – монографія Володимира Затонського «Українське національне будівництво і боротьба проти націоналізму» (1934), яка того ж року вийшла російською мовою; колективні праці «Облік у соціалістичному сільському господарстві» (1933), «Радянська Україна за 20 років» (1937), «Соціалістичне сільське господарство Радянської України» (1939), «Стахановський рух і продуктивність праці» (1940).

Після війни – довідники про українських вчених і 40 томів фауни України

У роки Другої світової війни (1942-1943) видавництво евакуювали в місто Уфа, де й продовжило свою діяльність. Там, у столиці Башкирії, «Наукова думка» встигла опублікувати книжки академіка Олександра Богомольця «Деякі підсумки лікувального застосування антиретікулярної цитотоксичної сироватки» (1942) та «Вітамін К», за редакцією академіка Олександра Палладіна (1944), які допомогли медикам ефективно застосувати на практиці нові препарати й методи лікування. 1950 рік був переломним у діяльності видавництва: воно не тільки відновило довоєнний рівень випуску

ПРОВЕРЕНО — 85

продукції, а й удосконалило структуру: утворені три окремих галузевих редакції – суспільних наук, технічних наук, біології та медицини. Позаяк головним завданням видавництва «Наукова думка» його початкового періоду була популяризація доробку Академії наук, то найперші три видавничі серії, починаючи з 1956 року, виходили як довідники, що містили біобібліографічні відомості та нариси про українських учених: «Біобібліографія вчених Української РСР», «Вчені Української РСР», «Науково-біографічна серія». У 1961 році видавництво започаткувало серію «Українська народна творчість», яка охоплювала різноманітні види українського фольклору і стала однією з найчисленніших за кількістю назв. У 1950-х почала виходити серія «Фауна України» у 40 томах, що

уможливила вивчення тваринного світу України і документувала понад 20 тисяч різних видів. Цю грандіозну роботу провели колектив Інституту зоології АН УРСР разом із зоологами вищих навчальних закладів та інших біологічних установ України.

Важливим явищем у роботі видавництва наприкінці 1950-х – початку 1960-х років стала публікація робіт всесвітньо відомих науковців, які працювали в Україні або чия діяльність була тісно пов'язана з Україною: Олександра Богомольця, Володимира Вернадського, Михайла Остроградського, Миколи Стражеска, Володимира Філатова. У цей період працювала єдина в Україні редакція науково-популярної літератури, основним завданням якої була масова пропаганда досягнень учених АН України, зокрема Миколи

192

193

Дорослий птах у зимовому оперенні. У зимовому оперенні верх тіла темно-бурий. Передня частина шиї, шияки та низ тіла білі, голова і верх шиї сірі. В цьому оперенні гачари перебувають листопад – січень.

М. І. Гавриленко (1929) наводить такі розміри гачар чорноволик, здобутих у Полтавській області на осінньому перелоті: крило самця

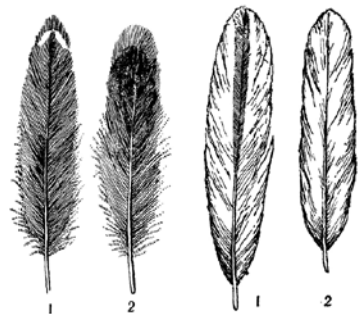

Рис. 6. Пера гачар: 1 – *Gavia stellata* Pont., 2 – *G. arctica* L.

Рис. 7. Нахові пера гачар: 1 – *Gavia immer* (Wilson), 2 – *G. arctica* L.

завдовжки 287,5–316 мм, дзьоб – 53,0–63,0, цівка – 76,5–84,5 мм; крило самця завдовжки 283,0–298,1 мм, дзьоб – 52,5–57,3, цівка – 71,9–75,3 мм.

Розміри птахів, яких ми здобули в Чернігівській, Київській, Черкаській областях на осінньому перелоті на Дніпрі, такі: маса – 1810–2475 г, крило завдовжки 253–350 мм, хвіст – 45–59, дзьоб – 39–68, цівка – 65–91 мм.

Молодий птах. Схожий на дорослого в зимовому оперенні, але голова й шия зверху сіріші; горло, шияки й шия знизу з бурхуватим нальотом; пера спини, плечові й покривні крила з широкими сірими облямівками (див. рис. 6, 2). Ноги з зовнішнього боку темно-бурі, з внутрішнього – блакитно-сірі. Кігті на кінцях чорні, при основі жовто-білі. Дзьоб світло-сірий. Руволь, крім двох пар внутрішніх, з білими облямівками.

Пуховик. Сірувато-бурий, на горі й нижній частині тіла світліший. Дзьоб і ноги темно-сірі.

Яйця. Яйця овальні, оліваково-бурі з чорними й сірими плямами. Розміри яєць (n = 18) з Карелії 81,9–91,5 × 50,3–56,0, у середньому 87,2 × 53,4 мм (Ивалтер, 1974).

Визначення в природі. Великі й середні за розміром птахи. Спереду на ший добре помітна чорна, на спині – білі плями. Чудово плавають і пірнають. Коли сидять на воді, впадає в око відоме

Амосова, Олександра Давидова, Леоніда Кульського.

До 1962 р. видавництво було збитковим і упродовж року нагромадило велику заборгованість різним організаціям і авторам. Очевидно, критичний стан роботи ослужив причиною його реорганізації на початку 1964 року. Тоді воно нарешті отримало сучасну назву «Наукова думка», а також пережило ще одну реорганізацію – цього разу перетворилося на установу, яка підпорядковується одночасно Академії наук УРСР і Держкомвидаву УРСР. Тоді ж створили нові спеціалізовані редакції та серії, а також наростили випуск наукової літератури. Так мовознавчий напрям видавничої діяльності «Наукової думки» у 1970-х розпочала серія «Пам'ятки української мови» (окремі видання серії вийшли факсиміле), «Наука і технічний прогрес», «Людина і середовище», «Пам'ятки історичної думки України» і «Пам'ятки філософської культури українського народу».

Як свідчать матеріали для доповіді про діяльність видавництва «Наукова думка» за 1964 рік, за підсумками цього року опублікували 399 книг і брошур і 17 наукових журналів. Серед них – «Український історичний журнал», «Радянське літературознавство», «Народна творчість і етнографія», «Автоматика», «Прикладна механіка», «Український біохімічний журнал», «Український фізіологічний журнал», «Радянське право». На той час це було найбільше в Україні видавництво за обсягом друкованих видань. Водночас спостерігалось недовиконання робочого плану випуску літератури. Це сталося, зокрема, через завищений за назвами і обсягом резерв Президії АН УРСР (з 61 планових до 40 реальних), а також, що прикметно, через невиправдані вкрай занижені замовлення на україномовну науково-популярну літературу від Укркниги і Укрспоживспілки.

17 листопада 1964 року ЦК Компартії України прийняв постанову «Про

Фауна України
Український історичний журнал (1959, 1965)

Український
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

2
1959

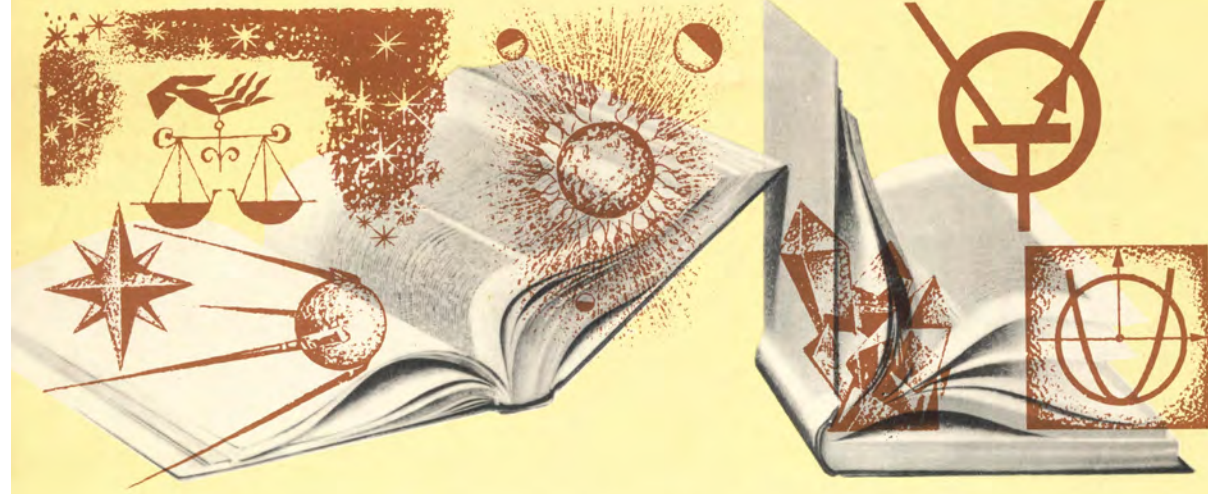
заходи по дальшому поліпшенню видавничої діяльності й усуненню недоліків у книжковій торгівлі республіки», в якій піддана суворій критиці діяльність українських видавництв, у тому числі й «Наукової думки», як таких, що «видають багато збиткових книг, малозмістовних і малоактуальних за своїм характером». Однією із вимог «виправити» становище було піднесення ідейно-політичного рівня змісту друкованої продукції, зокрема, ставилося завдання, «щоб все нове в суспільних науках швидко ставало надбанням народу і повною мірою служило справі комуністичного будівництва». Звісно, що за таких умов очікувати збільшення видань національно-патріотичної тематики не доводилося.

У 1960-1970-ті діяльність видавництва в дусі часу спрямовувалася на пропаганду рішень Комуністичної партії, ленінських ідей, революційних рухів, дружби народів. Зокрема це простежується на прикладі таких видань, як «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції

на Україні (1967), 4-томник «Ленін і Україна» (1970), «Література дружби і єднання» (1972), «Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР» (1972).

Третє місце у світі за обсягом випуску наукової книги

У 1980-ті «Наукова думка» відкрила нові підрозділи, тоді ж був і найбільший розквіт. Підготовкою рукописів до друку займалися 16 галузевих і спеціалізованих редакцій: 7 із них випускали літературу з суспільствознавчих наук і філології (філософської та правової літератури; економічної літератури; історичної літератури; літератури з археології та документалістики; художньої літератури; літературознавства, мистецтвознавства, фольклору та етнографії; мовознавчої літератури), 6 – з природничих і технічних наук (літератури з математики й механіки; фізичної літератури; технічної літератури; літератури з наук про Землю; хімічної літератури; біологічної літератури. Окрім

ність і пластичність холоднодеформованої сталі» В. Н. Гріднева, «Фізичні основи міцності тугоплавких металів» В. І. Трефілова, «Електронна спектроскопія кристалів» В. В. Немошкаленка.

Великий інтерес становлять видання з геології, мінералогії, зокрема «Мінералогія Криворізького басейну», «Корисні копалини Світового океану», «Природа забарвлення мінералів».

У книгах видавництва «Наукова думка» широко висвітлюються успіхи сучасної хімії у всіх її розгалуженнях. «Вступ до електронної теорії органічних сполук» А. І. Кіпріанова, «Вибрані праці» В. А. Ройтера, «Вступ до біонеорганічної хімії» К. Б. Яцимирського, двотомник «Розвиток хімічної технології на Україні» — найбільш значущі видання останніх років.

Проблемам молекулярної біології, біофізики, біохімії, сучасної теорії вікового розвитку організму, фізіології і медицини присвячено велику кількість видань. Ось лише деякі з них: «Білки головного мозку» О. В. Палладіна, «Проблеми вікової фізіології», «Стереотаксичний атлас підкоркових ядер мозку собаки», «Вступ до кріобіології», «Біофізика раку», «Механізми лейкогенезу», «Реактивність організму та хімотерапія пухлин».

«Деформирование и прочность материалов при сложном напряженном состоянии», «Сопротивление жаропрочных материалов нестационарным силовым и температурным воздействиям» Г. С. Писаренко, «Прочность и пластичность холоднодеформированной стали» В. Н. Гріднева, «Физические основы прочности тугоплавких металлов» В. И. Трефілова, «Электронная спектроскопия кристаллов» В. В. Немошкаленко, «Синтетические алмазы в машиностроении» и др.

Большой интерес представляют издания по геологии и минералогии, в частности «Минералогия Криворожского бассейна» под редакцией Е. К. Лазаренко, «Полезные ископаемые Мирового океана», «Природа окраски минералов».

В книгах издательства «Наукова думка» широко освещаются успехи современной химии во всех ее разветвлениях. «Введение в электронную теорию органических соединений» А. И. Кіпріанова, «Избранные труды» В. А. Ройтера, «Введение в бионеорганическую химию» К. Б. Яцимирского, двухтомник «Развитие химической технологии на Украине» — наиболее значительные издания последнего времени.

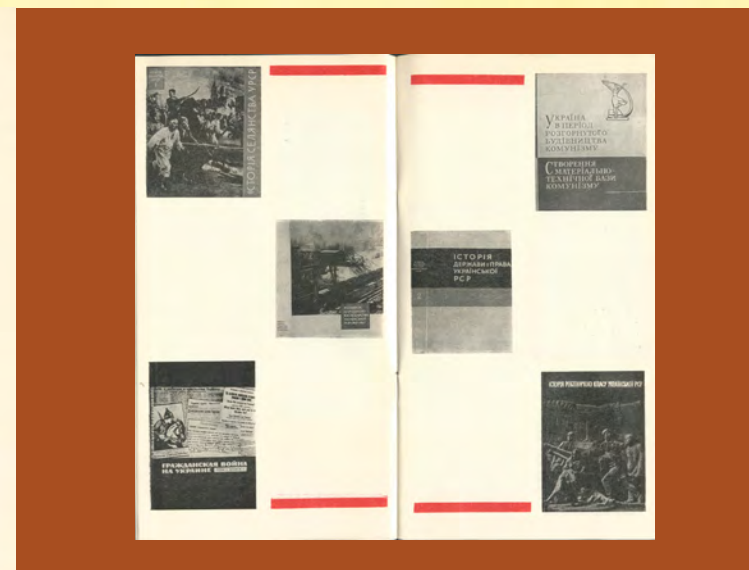
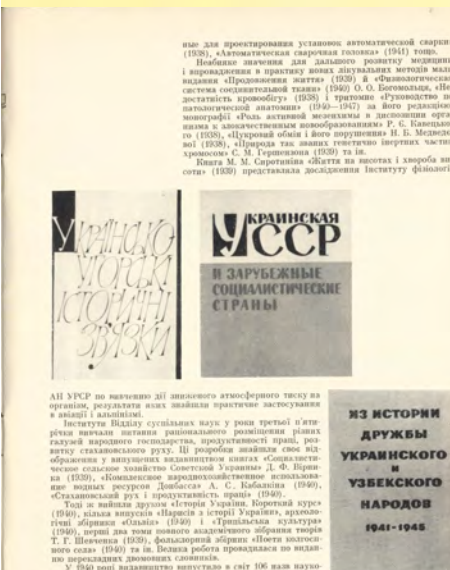
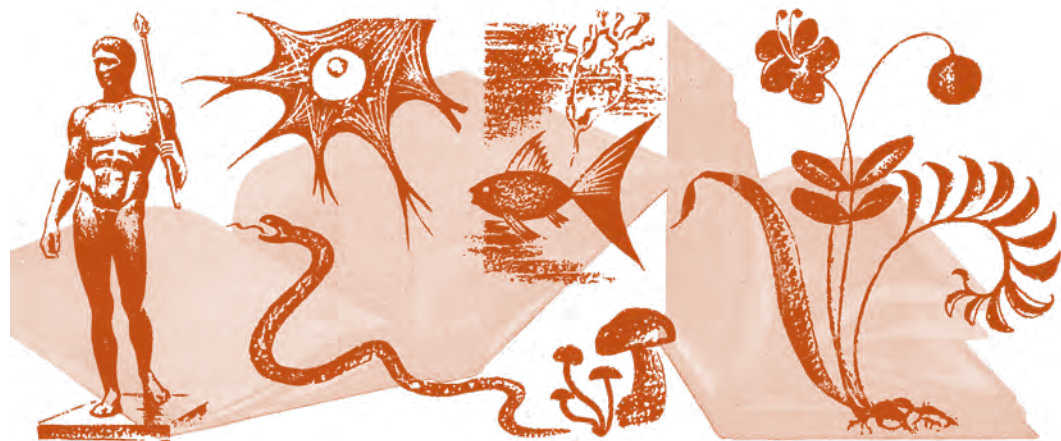
Проблемам молекулярной биологии, биофизики, биохимии, современной теории возрастного развития организма, физиологии

by G. S. Pisarenko, "Strength and Plasticity of Cold-Worked Steel" by V. N. Gridnev, "Physical Foundations of Refractory Materials Strength" by V. I. Trefilov, "Electron Microscopy of Crystals" by V. V. Nemoshkalenko, "Synthetic Diamonds in Machine-Building", etc.

Publications on geology and mineralogy, in particular "Mineralogy of the Krivoi Rog Basin" edited by E. K. Lazarenko, "Useful Minerals of the World Ocean", "Nature of Minerals Colouration", are of great interest.

Books of Naukova Dumka Publishers pay much attention to progress in chemistry and all its branches. "Introduction to the Electron Theory of Organic Compounds" by A. I. Kiprianov, "Selected Works" by V. A. Rojter, "Introduction to Bioinorganic Chemistry" by K. B. Jatsimirskij, the two-volume edition "Development of Chemical Engineering in the Ukraine" are the most significant recent publications.

Numerous editions are devoted to the problems of molecular biology, biophysics, biochemistry, modern theory of age development of the organism, physiology and medicine. Here are only some of them: "Brain Proteins" by A. V. Palladin, "Problems of Age Physiology", "A Stereotaxic Atlas of Subcortical Nuclei of Brain in Dogs", "Intro-

Збірка Видавництва Наукова Думка 1922-1972

підприємств, 14 з яких перевидається за кордоном. З 1979 р. починається видання дев'яти нових журналів: «Мінералогічний журнал», «Надтверді матеріали», «Хімія і технологія води», «Електронне моделювання», «Геофізичний журнал», «Металлофізика», «Промислова теплотехніка», «Технічна електродинаміка», «Експериментальна онкологія».

Постійно зростаючий інтерес до видань «Наукової думки», їх експорт майже в 100 країн світу є свідченням дедалі зростаючого міжнародного авторитету Академії наук УРСР, зумовлений успіхами її вчених в розробці багатьох фундаментальних і прикладних проблем.

В числі авторів видавництва «Наукова думка» лауреати Ленінської і Державних премій СРСР і УРСР, іменних премій

видатних учених. За останнє десятиліття понад 50 книг видавництва удостоєні дипломів всесоюзних і республіканських книжкових конкурсів.

Велике зацікавлення представників багатьох зарубіжних фірм викликали книги «Наукової думки» на I Міжнародній виставці-ярмарку «Книга на службі миру і прогресу», яка в 1977 р. проходила в Москві.

Беручи активну участь у міжнародних книжкових виставках і ярмарках, підтримуючи дружні і ділові контакти з багатьма видавництвами і фірмами зарубіжних країн, видавництво «Наукова думка» сприяє якнайширшому ознайомленню світової наукової громадськості з досягненнями української радянської науки.

ИЗДАТЕЛЬСТВО «НАУКОВА ДУМКА».
На украинском языке.

Текст Ю. Е. Григорьева. Художник М. М. Усов. Редактор В. В. Паников. Художний редактор Г. О. Сергеев. Фотографії В. І. Кривошук. Корректор О. С. Коваль.

Здано до набору 03. 10. 78. Підписано до друку 02. 01. 79. Формат 70x84/12. Ум. друку арк. 1,09. Обл.-внд. арк. 1,52. Тираж 3000 пр. Зам. 8—2337. Бюджетно.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, ГСП, Рєліна, 3.
Київська фабрика друкованої реклами, РВО «Поліграфкнига» Держкомінду-ву УРСР, 252067, Київ, 67, Виборзька, 84.

13

Наукова думка — Збірка Івана Франка

196

197

них діяли ще спеціалізовані редакції – довідникової літератури, що охоплювала галузі природознавства і техніки; науково-популярної літератури, яка займалась масовим просуванням досягнень Академії; інформаційної літератури, що здійснювала підготовку і випуск матеріалів наукових конгресів, конференцій, симпозіумів, виставок, міжнародних і республіканських нарад.

У 1982 році у Науковій думці започаткували серію «Бібліотека української літератури», видання якої мали значний попит. У її межах на сьогодні вийшли праці понад 60 визначних українських письменни-

УРСР від 7 лютого 1964 року у видавництві «Наукова думка» і став установчим виданням видавництва – Академії наук УРСР і Державного Комітету УРСР у сфері видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі. Після цього було реорганізовано структуру видавництва, створено нові редакції, об'єднано спеціалізовані редакції з метою більш економічного ведення видавництва, збільшення його виробничої поліграфічної бази і ширшої реалізації виробничих завдань. Завдання цих завдань виконувалися під керівництвом авторів, професіоналів і компетентних організації на території, де діяли редакції, постійно зростаючи у своїй роботі.

Під час роботи редакції видавництво здійснювало велику випуск наукової літератури. Нещодавно було видано 310 книг наукової літератури.

Іван Франко

ків, накладом до 5 тисяч примірників, зокрема академічні зібрання Лесі Українки (в 12 томах), Григорія Квітки-Основ'яненка (в 7 томах), Григорія Сковороди, Івана Котляревського, Марка Вовчка, Панаса Мирного, Івана Нечуя-Левицького. У 1986 році завершилося видання 50-томного зібрання творів Івана Франка.

1988 року у видавництві вийшло понад 1000 назв, як мали наклад у понад 5 мільйонів примірників, у тому числі 49 наукових журналів, що мали тиражі у понад мільйон примірників. У 1970-1980-х «Наукова думка» входила до п'ятірки найкращих і найбільших видавців наукової літератури у світі, а в кінці 1980-х посідає третє місце у світі за обсягом випуску наукової продукції – відразу після «Pergamon Press» (США) та «Наука» (росія).

Проте європейський контекст міжнародної співпраці видавництва у радянські часи мав доволі епізодичний характер. Зокрема у 1978 році вийшла у світ монографія «Строение земной коры и верхней мантии Центральной и Восточной Европы», яку пізніше випустили англійською мовою у Польщі. Окремі видання містили спільні дослідження українських і закордонних учених. Наприклад, 1982 року вийшла спільна праця українських і німецьких фахівців «Обработка напівпровідникових матеріалів».

Попри надмірну ідеологізацію і зарегульованість видавничої справи радянської доби, колективу

«Наукової думки» вдалося створити високопрофесійну видавничу установу з фаховими школами редакторів за різними науковими напрямками.

«Наукова думка» у часи незалежної України

Після здобуття Україною незалежності на початку 1990-х років, коли розпочалася переорієнтація економіки та становлення суверенного державного ладу, видавництво опинилося в умовах кризи. Якщо в радянські часи «Наукова думка» була фактично єдиним видавцем літератури Академії, а частка її видань у репертуарі наукової книги наприкінці 1980-х перевищувала 90%, то у 1995-му вона становила лише 29% й у наступні роки лише зменшувалась. Це пов'язано як з кардинальною зміною книжкового репертуару, так і з тим, що за цей час у країні з'явилося багато інших видавництв, а деякі з них розвинулися з поліграфічних осередків наукових установ.

«Наукова думка» лишила за собою випуск фундаментальних узагальнювальних монографій українських учених, що фінансується з коштів державного замовлення. Серед них як колективні праці («Інформаційні технології в біології та медицині»; «Основи акустики»; «Цивілізаційні виміри моральності: зміна парадигми»), так й індивідуальні монографії («Ребрєнко О. Основи сучасної теорії взаємодіючих квантових полів»; Дума Д. «Загальна астрометрія»). Зважаючи на обставини

воєнного часу, останні видання мають бути особливо корисними при відбудові: «Теплозабезпечення населених пунктів: енергоефективність, інновації, менеджмент» (2020), підготовлена працівниками Інституту технічної теплофізики НАН України; колективна праця Інституту морської біології НАН України «Роль портів і судноплавства у формуванні морських біот (неповносолоні моря Європи)» (2020); книга фахівців Інституту проблем кріобіології і кріомедицини НАН України «Кріоконсервування гамет і ембріонів людини: життя до запліднення» (2020); «Методологія і практика оцінювання території України для заповідання» (2020), створена фахівцями Інституту географії НАН України.

У серіях історико-культурної спадщини українського народу побачили світ такі значущі видання, спрямовані на становлення національно-духовної та державної ідентичності, як «Історія України-Руси» Михайла Грушевського, «Енциклопедія історії України», «Історія української культури», «Історія української літератури».

Результатом праці великого колективу науковців і редакторів став вихід багатотомного видання «Енциклопедії історії України» (упродовж 2003-2013 років опублікували 10 томів).

Фундаментальне ілюстроване видання «Історія української культури» у 5 томах, 9 книгах уперше в історії України системно подало

багатотомову історію української культури, її самобутність та зв'язки з іншими культурами, внесок у світову культурну спадщину.

У 12-томній «Історії української літератури» представлена широка панорама зародження і розвитку вітчизняного письменства Х-XXI століть, розмаїття його жанрових форм, унікальних пам'яток і письменницьких особистостей.

Для широкого кола читачів публікуються різні довідкові видання, книги за програмою «Словники України» та серії «Бібліотека української літератури», «Бібліотека школяра», «Український правопис», академічні зібрання творів класиків української літератури, підручники та посібники для вищої школи.

Спільно з Українським мовно-інформаційним фондом реалізовується серія видань «Словники України». У її межах вийшли: «Етимологічний словник української мови», у семи томах (упродовж 1982-2012 років вийшло 6 томів); «Словник синонімів української мови», у 2 томах» (1999); «С.І. Головащук. Орфографічний словник складних слів української мови» (2008); «Словник фразеологізмів української мови» (2008); «Н.Є. Лозова. Іменник. Граматичний довідник» (2016); «В.Д. Литвинов. Латинсько-український словник», Т. 1 – 3 (2018-2022). 1980 року завершили видання «Словника української мови» в 11 томах, а з 2010 року почався випуск 20-томного «Словника української мови».

198

199

Книги Наукової думки

Уперше в історії України видавництво опублікувало у 1994-1998 роках «Російсько-український словник наукової термінології» у трьох книгах: фізико-технологічна і математична, хіміко-біологічна та соціогуманітарна термінологія. Фактично, цим видавництво реалізувало плани, які свого часу виношував Український науковий інститут книги (1922-1936), проте на ті часи їм не вдалося здійснити через репресії працівників УНІК.

Унікальним напрямом діяльності видавництва став окремий проєкт «Наукова книга для молодих вчених», спрямований на підтримку академічної молоді. Він виокремився у 2009 році із проєкту «Наукова книга» як дочірній і став формою публікацій монографій молодих учених (віком до 40 років) на конкурсних умовах. Це здійсню-

ється шляхом виділення окремої квоти для Комісії з роботи з науковою молоддю НАН України у межах щорічного державного замовлення.

Першою книгою такого проєкту стало політологічне дослідження Оксани Кукуруз «Політична опозиція в Україні та Польщі: порівняльний аналіз» (2010 року).

До 2014 року «Наукова думка» переважно співпрацювала з росією. Промовистим прикладом у цьому контексті була активна участь українських академічних видавництв у міжнародному конкурсі на найкращий наукововидавничий проєкт («Научная книга»), започаткованому у 2010 році з ініціативи президента Міжнародної асоціації академії наук та президента НАН України Бориса Патона, що відбувався переважно в росії або Білорусі.

Замість висновку

Історія «Наукової думки» – це історія української науки, яка могла розвиватися лише в руслі радянських доктрин, завжди грати другу скрипку після вчених умів і з Москви та оприлюднювати лише теми, які були дозволені. Цілий пласт наукових книг завозилися просто з росії, а українські переклади важливих праць так ніколи й не з'являлися. Навіщо, якщо є вже російський переклад? Все це робило українську науку залежною від російської й уповільнювало розвиток української термінології. Навіть після настання незалежності спільні події у сфері науки, цитування

російських вчених і друк у журналах рф тримали у міцних лещатах українську наукову думку. Але попри це видавництво за свою столітню історію залишило у спадок томи збірників, енциклопедій, досліджень, унікальних вузько спеціалізованих праць, навчило сотні кадрів науковому редагуванню і друкувало вітчизняних зірок. В останні роки українська наука почала стрімко розвиватися, в Україні засновуються науково-популярні серії, авторами яких стають сучасні науковці, тож є надія на нове дихання для «Наукової думки», тим більше, що видавництво має свою матеріальну базу, чітку місію і затишний книжковий магазин у центрі Києва.

200

Джерела й література

Парійська Л.П. До історії друкарні Києво-Печерської лаври у першій половині ХХ ст.

Вакаренко О.Г. Радченко А.І. Науково-видавнича діяльність Національної академії наук України: 2002-2011 рр. К.: Академперіодика, 2013. С. 43-49.

Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук (Нарис історії). Частина II (1931-1941). Мюнхен, 1958.

Алексєєнко І.Р. Видавництво «Наукова думка» Національної академії наук України». Вісник НАН України. 2012. №11. С. 64-67.

Про діяльність видавництва «Наукова думка» за 1964 рік. (Матеріали для доповіді). К., 1964.

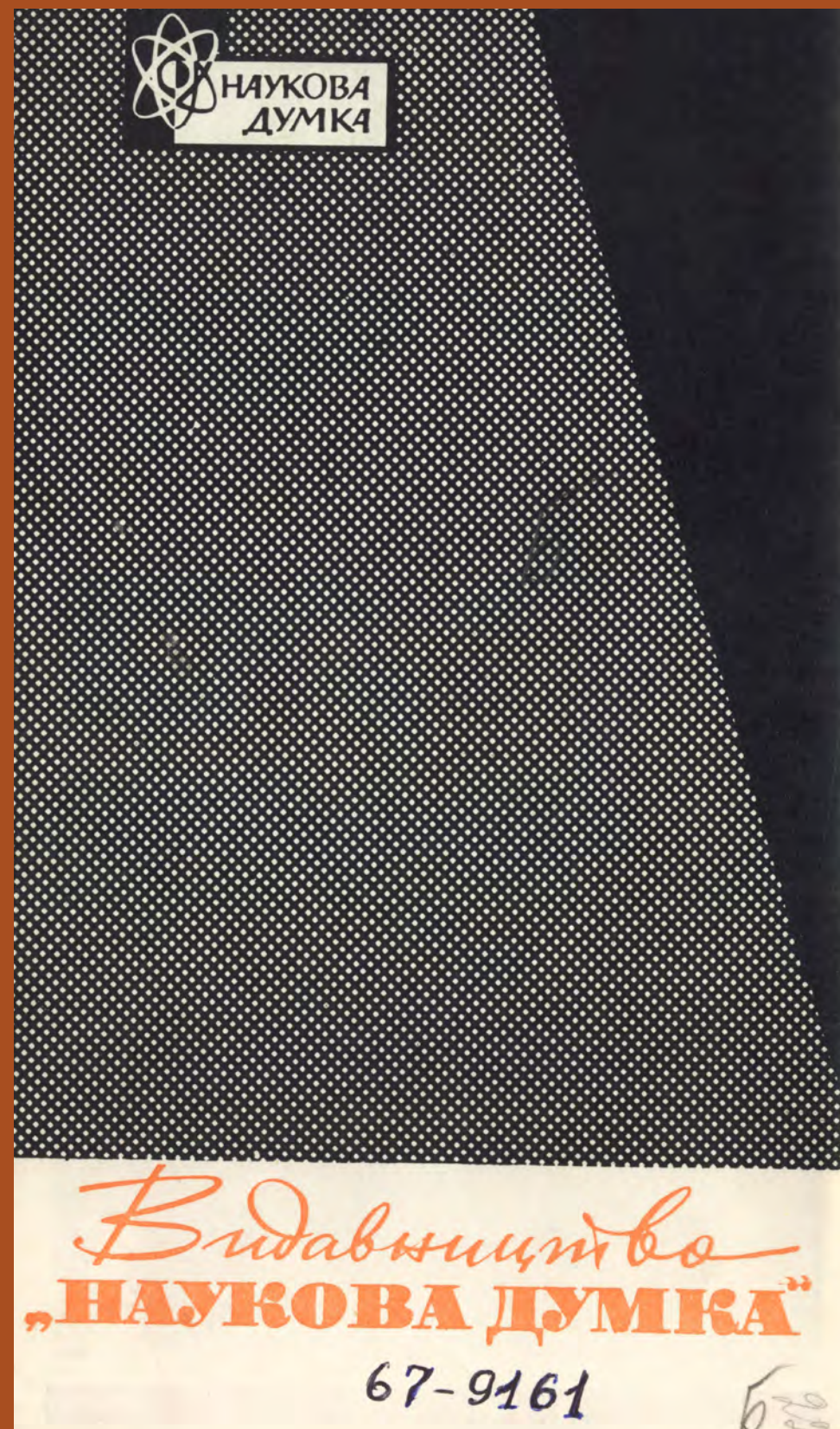
Палій Д.О. Діяльність видавництва «Наукова думка» у 1960-і – початку 1990-х років. Наукова довідка (вересень 1991 р.). Архів Музею книги і друкарства України. Справа № 214. Арк. 12-41. 6. Радченко А. Флагман наукового книговидання. Вісник Національної академії наук України. 2007. № 12. С. 46-48.

Радченко А. Книжковий проєкт НАН України – «Наукова книга». Світогляд. 2021. №5 (91). С. 68-70.

Історія української літератури. Т.1. К.: Наукова думка, 2014. 840 с.

Вакаренко О.Г., Радченко А.І. Українське академічне книговидання: міжнародне визнання традицій Вісник НАН України. 2015. №12. С. 73-76.

Алексєєнко І. Про видавництво [Наукова думка. Офіційний сайт]. URL: <https://ndumka.kiev.ua/about>.

Між двох вогнів: концерн «Українська Преса»

авторка
Галина Листвак

203

Концерн «Українська Преса» (1923–1939) був найпотужнішим осередком книго- та пресовидання міжвоєнної Галичини. Концерн видавав цілу низку часописів, бібліотечок світової та української літератури, серійних видань для різних груп читачів.

Засновника концерну Івана Тиктора на сучасний манер можна назвати «медіамагнатом», а також найуспішнішим видавцем ХХ століття, який у своїй діяльності вмilo поєднував патріотичну позицію, розуміння своєї аудиторії та бізнесовий підхід.

«Українська Преса» для всіх українців

Концерн «Українська Преса» видавця Івана Тиктора виник на основі заснованого 1923 року часопису «Новий Час» і проіснував до 1939 року. За роки діяльності «Українська Преса» виросла у цілу видавничу «імперію» з різними редакціями, друкарнею, мережею розповсюдження і, відповідно дуже різноманітними і справді успішними проектами, що мали на меті здійснювати просвітницьку роботу та задовольняти будь-яку інформаційну потребу тогочасних українців.

Так з'явилися щоденник «Новий Час» (1923–1939), двотижневик, а потім дводенник «Наш Прапор» (1932–1939), тижневики — газета для селян «Народня Справа» (1928–1939) та гумористично-сатиричний часопис «Комар» (1933–1939), двотижневик «Наш Лемко» (1934–1939), місячники — часопис для дітей «Дзвіночок» (1931–1939), спроба часопису «Українська Ілюстрація» (вийшло лише одне число, 1934).

Майже до кожного періодичного видання згодом з'являвся додаток — тематична книжкова бібліотека художніх, публіцистичних чи науково-популярних творів українських та іноземних авторів: «Бібліотека “Народньої Справи” “Рідне слово”» (1929–1934), «Бібліотека Аматорського театру “Нашого Прапора”» (1935), «Бібліотека для молоді “Ранок”» при часописі для українських дітей «Дзвіночок» (1937). З

1937 р. щомісяця виходили випуски «Історичної бібліотеки» «Нового Часу» (1934), «Українська бібліотека» (1933) та «Музична бібліотека» (1937), засновані при «Нашому Прапорі», «Бібліотека церковно-релігійних книг», окремі книги, різноманітні додатки до часописів, портрети, вкладки [1, с. 326–327]. Також концерн випускав щорічні календарі «Золотий Колос», «Комар», «Календар для Всіх» та інші.

На шпальтах часописів «Української Преси» були як аналітика суспільних і політичних процесів на українських землях та в світі, так і цілком повсякденні поради, як вести господарство чи дбати про гігієну. Не забували у видавництві і про розважальні жанри: у бібліотечках до часописів було й легке читиво, пригодницькі та любовні романи.

Довкола концерну сформувалося коло творчої інтелігенції. Так, у редакції працювали або співпрацювали з видавництвом Дмитро Паліїв, Мирон Коновалець, Григор Лужницький, Ярослав Шав'як, Юрій Шкрумеляк, Микола Голубець, Євген Яворівський, Михайло Возняк, Михайло Галущинський Григор Лужницький, Євген Юлій Пеленський, Юрій Студинський, Володимир Целевич та багато інших. А наприклад, до роботи над «Історичною Бібліотекою» видавець запросив Івана Крип'якевича. Серед ілюстраторів видань, поряд із незмінним художником Едвардом Козаком, були Павло Ковжун, Петро Холодний — молодший, Святослав Гординський, Микола Бутович, Роберт Лісовський, Осип Курилас та інші.

204

205

Художнє оформлення видань «Української Преси» має впізнавані й оригінальні риси. Попри те, що до створення обкладинок залучали дуже різних художників, їм вдалося створити цілісний візуальний образ видань. У книжкових виданнях на титульній сторінці або звороті титула традиційно розміщували ескіс-брис видавця. Одно- чи двоколірні обкладинки були доволі невибагливими в плані поліграфічного втілення, але при цьому приваблювали та інтригували читачів чіткістю ліній та колірним поєднанням.

Іван Тиктор — «медіамагнат» та експериментатор

Започаткування видавничого проєкту, тим паче такого амбітного, як «Новий Час», що дав початок цілому концерну, було нечуваною справою. У часи повоєнної кризи, нестабільної економічної ситуації, утисків українства після поразки визвольних змагань братися до видання нового часопису, який, крім численної польської преси, мав прямого потужного конкурента — український щоденний часопис «Діло» — міг тільки хтось дуже сміливий та цілеспрямований.

Художник Едвард Козак згадує: «...Одної днини прийшла громом вістка, що Іван Тиктор, малий ростом чоловічок, хоче видавати для Галичини другий Щоденник. Що вже все до того готове і мають назву “Новий час”» [7].

Успіх цього задуму значною мірою ґрунтувався на постаті самого

видавця, його харизмі, підприємливості та вмінню гуртувати довкола себе творчих людей. Зрештою, читачі сприймали роботу «Української Преси» переважно крізь призму особистого бренду, адже більшість видань мали у вихідних даних напис «Видавець Іван Тиктор».

Іван Тиктор (1896–1982) народився в заможній хліборобській родині в селі Красне (тепер селище Красне на Львівщині), навчався у львівській та рогатинській гімназіях, пізніше, по війні — на комерційних курсах при товаристві «Просвіта» та на правничому факультеті Українського таємного університету.

Як підхорунжий Українських Січових Стрільців, а потім четар Української Галицької Армії, Тиктор брав участь в українських визвольних змаганнях, згодом приєднався до таємної Української Військової Організації і за спонукою її очільників взявся видавати новий український часопис.

Цей патріотичний зачин стане ключовим у всій видавничій діяльності Тиктора, основою якої було розробляти ідею української ідентичності, підтримувати в українцях прагнення до свободи та створення своєї державності, забезпечувати їх якісною інформацією про суспільні, політичні процеси, не забуваючи при цьому про гумористичний, розважальний і практичний контент.

Тиктор здійснював не лише організаційні процеси у видавництві, а також був уважним і надзвичайно працездатним редактором, читав

ключові матеріали випусків, давав рекомендації.

Звісно, були й ті, хто критикували видавця за непростий і запальний характер, закидали корисливість, називали видавцем «жовтої» преси. Однак він починав свою видавничу діяльність з позик, навіть продав частину власного поля, щоб їх виплатити, лише згодом його проекти стали комерційно успішними. До того ж Тиктор мав мету: забезпечити доступними українськими виданнями якомога більше коло читачів.

Для цього видавець вдавався до різноманітних креативних ходів. Наприклад, для додаткової фінансової підтримки видавництва розпочинає виготовлення ячмінної «Золотої кави» в себе в Красному з місцевого ячменю та цикорію, яка стала чи не найпопулярнішим на той час галицьким брендом.

Завдяки ще одному задуму Тиктора газета для селян «Народня справа» у побуті отримала назву «коров'ячої», оскільки видавець запропонував їй передплатникам можливість страхувати домашню худобу. За 10 років існування часопис виплатив передплатникам зі свого страхового фонду 750 тисяч злотих відшкодування за загиблу худобу.

Вершиною видавничої діяльності Тиктора вважають серію «Історична бібліотека», до якої увійшли фундаментальні «Велика історія України», «Історія української культури», «Історія українського війська» та незавершена «Велика Всесвітня

Історія». Щомісяця передплатники серії отримували випуск у вигляді зшитка на 48 сторінок, а наприкінці — палітурку, в яку можна було опрацювати видання.

Складники видавничого успіху

Дослідниця Надія Зелінська зазначає: «У міжвоєнній Галичині, напевно, не було селянської хати чи міського помешкання, куди б не потрапив часопис, книжка або календар з логотипом “Української Преси” та прізвищем Тиктора...» [4, с. 339].

Концерн справді дуже вдало розгорнув свою діяльність, мав представництва як на західноукраїнських землях (у Перемишлі, Коломиї, Стрию, Станиславові — тепер Івано-Франківськ, Крем'янці, Луцьку, Яворові), так і за кордоном (в Польщі, Румунії, Чехословаччині, Австрії, а

206

«Велика історія України»

207

також в Аргентині, Бразилії, Сполучених Штатах Америки) і, з сумом зауважує історик Богдан Якимович, «(іронія долі!) жодного — на території Наддніпрянщини, яка знемагала під сталінсько-енкаведистським терором» [1, с. 9].

Наклади та розмаїття назв Тикторових видань неабиякі навіть за сучасними мірками. Так, найбільші накладі молитовника «Вірую» та календаря «Золотий Колос» становили 100 тисяч примірників, «Народньої справи» — 40 тисяч, «Дзвіночка» — 30 тисяч (це при тому, що середній наклад для преси на той час був від 1 до 15 тисяч примірників). Загалом за близько 15 років своєї діяльності концерн «Українська Преса» випустив понад 400 назв книжкової продукції із середнім накладом 5 тисяч примірників [4, с. 341].

Для ефективної роботи Іван Тиктор провів у редакцію «Нового Часу» телефон (перший редакційний телефон у Львові) та придбав авто для розвезення часописів. Станом на 1933 р. у концерні працювало близько 50 творчих працівників і приблизно стільки ж працівників технічних (в адміністрації, друкарні тощо) [1, с. 9–10].

Видання концерну друкували у львівських друкарнях, зокрема Щасного Беднарського в піднаймі Кооперативи «Промислу Графічного» («Новий час» 1923, 1929, «Народня справа» 1929), Наукового товариства ім. Шевченка («Наш прапор» 1932), «Арс-Графіка» («Наш

Прапор» 1933, «Народня справа» 1933, «Дзвіночок» 1933–1937), Артура Гольдмана (Ілюстрований додаток «Нового Часу» 1925–1926, 1933), згодом у друкарні Медицький-Тиктор (1933–1938) та друкарні Ставропільського Інституту в аренді Тиктора (1937–1939), де також друкували замовлення інших видавництв. Єдиний випуск «Української Ілюстрації» було надруковано у друкарні «П. Преси» у Варшаві.

Якщо простежити за львівськими адресами, де містилися редакції Тикторового концерну, можна виокремити декілька основних локацій. На вул. Тадеуша Костюшка, 1а, був «осідок» концерну «Українська Преса». Там же працювали редакції часописів «Комар» (1933–1939), «Наш прапор» (1934–1936), «Новий час» (1935–1939), «Народня справа» (1936, 1937–1939) та «Дзвіночок» (1937–1939).

Редакція та адміністрація часопису «Новий час» до того переїжджала кілька разів. У 1923–1925 та 1929–1931 вона містилася на площі Ринок, 10 у кам'яниці «Просвіти», у 1932–1933 роках — на площі Ринок, 9, а 1933 року переїхала на вулицю Бляхарську, 9 (нині Івана Федорова, 9), де також містилася друкарня. На вулиці Боїмів, 4 (нині Староєврейська, 4) 1928 року почала працювати редакція часопису «Народня справа», 1931 — редакція «Дзвіночка», 1934 — «Нового Часу». На вулиці Руській, 18 містилися редакції часописів «Народня справа» (1932–1936), «Дзвіночок» (1932–1937), «Наш прапор» (1932–1934;

1936–1939), «Наш Лемко» (1934–1936). Редакція часопису «Наш Лемко» пізніше (1936–1937) працювала на вул. Бартоломея Зиморовича, 3 і 2 (нині Джохара Дудаєва) та вул. Новий Світ, 22 (1937–1939) [6, с. 213].

Окремими локаціями львівським маршрутом Івана Тиктора можна пройти текстово [9] чи на відео, знятому до вшанування 125-літнього Тикторового ювілею [10].

Збережений видавничий доробок

12 вересня 1939 року вийшло останнє число газети «Новий Час», завершуючи багаторічну діяльність «Української Преси».

Тиктор з дружиною і донькою, як і багато інших українських діячів, рятуючись від переслідувань, на деякий час виїхав до Кракова у Польщі (1940–1941), потім приїхав до Рівного (1942–1943), далі кілька років (1945–1948) жив в Інсбруку (Австрія), аж поки не замешкав у Вінніпегу (Канада). Всюди долучався та ініціював видавничі проекти для місцевих українців.

Тим часом у Львові, з приходом радянської окупації, нова влада конфіскувала видавництво «Українська Преса», а також друкарню зі значним запасом паперу, і на цій базі запустила випуск газети «Вільна Україна».

В історичній перспективі доробок концерну «Українська Преса»

опинився наче між двох вогнів. Через свою послідовну проукраїнську позицію Тиктор був «чужим» для польської влади і ворожим — для радянської. У своїй діяльності видавець намагався уникати обмежень польської цензури, конфіскації публікацій, які зупиняли просто перед запуском друку. Та все ж нерідко часописи виходили у світ з частково порожніми шпальтами.

У радянські ж часи ім'я Тиктора було забороненим і примусово забутиим, майже всю його родину репресовано і вивезено на Сибір, а весь його видавничий доробок потрапляв у так звані «спецхрони» з поміткою «націоналістичне». З набуттям Незалежності Тикторові видання, як і його добре ім'я, повернулися до українських читачів.

Нині більшість видань «Українська Преса» зберігається у фондах Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України (відділ україніки) та Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка. Максимально повний і деталізований покажчик Тикторових видань, зокрема видань концерну, «Видання Івана Тиктора та концерну “Українська Преса”» уклала 2000 року дослідниця Валентина Денисюк [1]. Низка видань також представлена в постійній експозиції Історико-краєзнавчого музею селища Красне на малій Батьківщині видавця (у тому ж приміщенні міститься місцева бібліотека, названа на честь Івана Тиктора). І, звісно, враховуючи поширеність

208

209

та значні накладі видань концерну, цілком можливо знайти, приміром, книжку «Видавця Івана Тиктора», чи випуск котрогось із часописів, які вдалося зберегти і переховати у домашніх книгозбірнях.

(Не)забутий видавець

Виставка саме з такою назвою — «(Не)забутий Іван Тиктор: до 125-річчя від дня народження видавця» — у межах фестивалю BookForum 2021 року стала чи не першим виставковим проектом Незалежної України, присвяченим видавцю та його львівському доробку [8].

Пам'ять про Івана Тиктора повертають у різний спосіб. 1993 року його ім'я отримала одна з центральних львівських вулиць, а 2017 року, до 120-ліття видавця, на розі цієї вулиці у Львові встановили інформаційну таблицю.

Багато зусиль до вивчення спадщини Івана Тиктора та просування його постаті здійснює Українська академія друкарства, де на кафедрі видавничої справи і редагування (тепер медіакомунікацій) спільно з науковцями з Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника, за сприяння родини та земляків видавця 2007 року підготували монографію «Іван Тиктор: талан і талант» [6], і де зараз триває робота над новим, ювілейним виданням, присвяченим 125-літтю Івана Тиктора та 100-літтю його видавничої діяльності. З цією ж метою в Українській

академії друкарства започаткували наукову конференцію Тикторівської читання, вже сьомі такі читання відбулися у червні 2023 року. Заповнення штучно створених «сліпих плям» в історії українського книговидання та друкарства особливо актуальне для міжвоєнної Галичини. Діяльність «Української Преси» є яскравим прикладом тягlosti української культури в цілому та підтримання видавничих традицій, а також відродження національної свідомості в умовах бездержавності та суспільної зневіри.

Усім — і тематикою видань та формуванням репертуару, і засобами впливу та розумінням своєї читацької аудиторії, і креативними способами просування своїх видань — діяльність Івана Тиктора та його видавничої «імперії» є зразком патріотичного підходу, сполученого з бізнесовим успіхом.

За сприяння та доступ до видань Тикторового концерну «Українська Преса» дякуємо працівникам Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника та Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка.

911 80 *Рубинчик*

ІСТОРІЯ

УКРАЇНСЬКОГО

ВІЙСЬКА

III

ВИДАННЯ
ІВАНА
ТИКТОРА

М. Бутович 35.

211

Джерела й література

«Базар». Щомісячник для справ промислу, торгівлі і просвіти книгарні «Сурма». Нью-Йорк, США (1920-1922). Підшивка журналу. Українська бібліотека і музей-архів у Стемфорді (США)

«Лис Микита». Журнал сатири, гумору, карикатури. Мюнхен, 1948-1949 - Нью-Йорк-Детройт, 1950-1985. Підшивка журналу. Українська бібліотека і музей-архів у Стемфорді (США).

Право на сміх. Антологія сатири у гумору української діаспори. У 2-х кн. Кн 1. Часопис «Лис Микита». Сатира, гумор, карикатура. 1948-1985. К.: Либідь, 2020. 424 с.

Сурмач М. Історія моєї «Сурми»: Спогади книгаря. Н-Йорк: Сурма, 1982. 192 с.

Тимошик М. Українська книга і світ. К.: Наша культура і наука – Вашингтон: Український університет, 2018. 516 с.

In Ukrainian Shop. Foreign Language Information Service. 1922. September.

Парова машина

Рейтинг американська локомотива постійного поїзду.

Ви не раз бачили великі молотильні, що їх порухували великі парові машини; або з великим зацікавленням приглядалися поїздам, де одна машина тягне багато возів! Це теж парова машина і, як бачите, її сила дуже велика.

Колі ви цікаві, як працюють такі машини, — зайдіть коли до парового млина й попросіть механіка, щоб дозволив вам подивитися, як він рухає машину в рух.

Запам'ятайте, що найперше під падають під кітлом, виповненим водою, тиском. Звичайно падає на машину вугіллям. Коли вода вже закипить і випорить у кітлі досить багато пари — тоді швидко насувають машину в рух.

Витворена пара входить до циліндра, де є толок, і посилає його раз уперед, раз назад. Толок, що подушений з колом, своїм рухом огортає це коло. Машиняр закладає на це коло пас, переслає цей пас на друге коло, що вже połącене зі жорнами, і тим способом жорна модуль обертається та молотить муку.

Так само працює і зв. «льокомотив», коли молотить збіжжя. Тут також є котел, де вариться вода; витворена пара порухує толок, який знову зчирти обертає коло, на це коло замот пас і дучать його з колом при молотильні.

А як є при залізницях?

Так само! Толоки порухують колеса, що обертаються по рейках (шпальтах) і тим способом тягнуть за собою цілий в'яз та вагони.

Ось бачите, яку велику прислугу зробив залізниця! Ват своїм винаходом; якраз цього року минає 200 літ від його уродження й цілий світ буде торжественно обходити цей ювілей.

Чаклотно винахід Вата використав англієць Тревтік, що в 1803. р. почав будувати машину, що тягнула тричі; докінчив його праця англієць Стефенсон, що в 1814. р. збудував першу локомотиву, а 1825. р. пустив у рух перший особовий поїзд. — У Галичині побудовано першу залізницю між Львовом і Краковом 1856—1860. роках.

Також і для порухування караван ужили в тому часі парові машини. (Читайте про це в попереднім числі).

Нині — парова машина виконує велику працю та влечче людам їхню працю.

Е. Ж.

Норвезький інженер, Е. Стевенс, побудував отаку малу локомотиву й цим «поїздом», що їде по малих рейках, локомотивом може потягнути вагони 1000 кг. Тут бачите, як ним в'їждом їде інж. Стевенс і ще два молоді «позоржани».

Як «Мистецтво» створює цілісну картину української культури

авторка
Ірина Грабовська

213

Зображення – з фондів Книжкової палати України

Ще до утвердження новітньої української незалежної держави 1991 року, в часи горбачовської перебудови у 1988 році Іван Дзюба написав та видав знакову розвідку «Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність». Автор не лише констатував відсутність цілісності в українській культурі, але й доказово демонстрував, що такий стан запрограмований колоніальним статусом України, репресивною політикою щодо культури російської імперії в усіх її іпостасях. Одним із тих, кому українці мають завдячувати збереженням власної культури, було і залишається сьогодні видавництво «Мистецтво», за яким варто визнати намагання розширення меж української культури у жорстких лежцатах совєтчини та безгрошів'я постсовєцького періоду.

Через зміни назв і реорганізації

Рік становлення державного спеціалізованого видавництва «Мистецтво» – трагічний в історії України 1932-й. Його заснували в лютому у першій столиці совєцької України – Харкові. У 1932 та 1933 роках Мистецтво існувало у складі ДВОУ (Державне видавництво образотворчого мистецтва України) і називалось ДВОУ: «Мистецтво». Однією з найголовніших проблем у роботі молодого видавництва був брак кваліфікованих кадрів, зокрема про це пише дослідник Микола Тимошик, підкреслюючи слабке фінансування галузі, нестачу паперу і, як наслідок, різке зменшення тиражів видань [5].

Цікаве свідчення про видавництво знаходимо у журналі за 1932 рік «Книжкові новини УСРР».

«Як самостійне в системі ДВОУ видавництво «Мистецтво» існує лише з I-II кварталу 1932 р. Видавництво виділило окремі редакційні сектори: образотворчий, музичний і мистецької книги. Утворився також сектор масової роботи. Накреслений на 1932 рік редакційно-видавничий плян видавництва складатиметься з 770 назв. З них 605 назв припадає на різні плякати, художні листівки, лубки, масові картини тощо, а 165 назов видаватимуть сектори: музичний та мистецької книги. Образотворчий сектор видавництва ще в II кварталі дасть 60 нових назов художньої продукції. Достатню увагу приді-

лило в плянах видавництво масово-політичним кампаніям. Зараз видавництво дбає за те, щоби своєчасно видати серію плакатів, лубків, листівок та гасел до пуску Дніпрельстану та свята 1 травня. Оголошено конкурс на кращі мистецькі твори, плякати, альбоми до 15-річчя Червоної армії» [3, с. 28]. «Книжкові новини УСРР. Додаток до журналу «Радянський книгар» 1932 рік.

Далі йшлося про необхідність поліпшення матеріально-побутових умов художників, підготовку та закріплення кадрів для видавництва. Передбачалось відкриття художньої майстерні, в якій працюватимуть художники «Мистецтва».

У центрі уваги керівництва було уявлення про те, що «...книжкове видавництво є творчою, ідеологічною організацією, що активно бореться за торжество комуністичних ідей, за їх пропаганду і втілення в життя» [4, с. 79]. Тому й не дивно, що масовий сектор «Мистецтва» у 1932 році в приміщенні театру Держопери (або Березолю у Харкові) влаштував великий вечір образотворчого мистецтва,

214

Логотип «Мистецтва» 1965 року

215

який відкривала лекція на тему: «Образотворче мистецтво на службі соціалістичного будівництва»; а в приміщенні будинку літератури імені Блакитного у квітні мав відбутися диспут на тему: «Яким повинен стати радянський плакат».

Думка окремих митців чи теоретиків мистецтва вже не мала у більшовицькій країні жодного значення, адже вся преса розглядалась як ідеологічна зброя будівничих комунізму. Усі питання щодо культури тоді розв'язував Народний комісаріат освіти. Його до кінця лютого 1933 року очолював Микола Скрипник. Рішення про заснування видавництва не могло пройти повз нього. Натомість у 1934 році наркомом був Володимир Затонський. У ті часи багато художників репресували, і їм приписували вигадані «націоналістичні» ініціативи, але й самого Затонського розстріляли 1938 року.

У 1934 році ДВОУ ліквідували, і залишилась лише назва «Мистецтво». Від 1934 року повна назва: республіканське видавництво «Мистецтво» Держкомвидаву УРСР або просто «Мистецтво» [6].

У 1935 році, після перенесення столиці УРСР до Києва, видавництво «Мистецтво» теж перемістило із Харкова на київську землю, але під час Другої світової війни його евакуюють разом з іншими видавництвами на схід росії. Тут всі українські видавництва об'єдналися в єдине Українське державне видавництво, що випускало політичну і художню літературу, листів-

ки, газети й журнали для совєтських бійців та виконували функцію мобілізації населення України на боротьбу, а не співробітництво з німецькою владою. До повноцінної роботи видавництво змогло приступити лише у 1944 році, повернувшись у столицю України.

З 1956 по 1961 установа змінила назву на «Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР». У 1962-1963 роках відбувається знов реорганізація, і утворюються два окремих спеціалізованих державних видавництва: «Мистецтво» та Держмузвидав УРСР. В 1964 році відбувається чергова реорганізація видавничої справи в країні, і видавництво «Мистецтво» підпорядковується Державному комітету Ради Міністрів УРСР з преси. У 1992-2000 роки «Мистецтво» стає державним спеціалізованим, а з 2001-го – держпідприємством. Попри фактично постійні реорганізації, видавництво продовжувало активно випускати книжки з культурології, естетики, образотворчого мистецтва, театру, кіно, а також готувати фотоальбоми, листівки, плакати тощо [2].

Видавнича політика «Мистецтва» — від французького живопису до п'єс

За 91 рік діяльності видавництво подарувало читачам тисячі книг з історії та теорії культури, українського й світового мистецтва. Це – монографії мистецтвознавців,

науковців-культурологів та істориків-дослідників української й світової культури, альбоми з репродукціями художніх творів, ілюстровані каталоги, книжки для дітей. Серед видань «Мистецтва» варто відзначити також календарі, листівки, буклети, плакати тощо.

Кадрова політика «Мистецтва» від самого його заснування була досить гнучкою. Під час проведення політики коренізації (українізації) та перед Другою світовою війною до роботи у видавництві залучалися «старі» інтелігентські високоосвічені та високопрофесійні кадри. Так, із видавництвом співпрацювали Корній Чуковський, мистецтвознавець, літературознавець Олександр Білецький, перекладач із французької, публіцист Світозар Драгоманов, фольклорист; дослідник кобзарства Федір Лавров, письменник Максим Лебідь та інші.

Прикметно, що у 30-х–40-х роках ХХ століття у видавництві «Мистецтво» вийшла ціла серія книг високого професійного ґатунку на найрізноманітніші теми української та світової культури: від українського народного мистецтва до філософії французького театру. Зокрема, варто відзначити альбом 1936 року «Виставка українського народного мистецтва»; нарис «Ілля Рєпін» за авторством Корнія Чуковського в 1937 році; збірник 1939 року «Від романтизму до натуралізму в французькому театрі» за редакцією академіка Олександра Білецького. У 1937 році завдяки видавництву український читач познайомився

з твором Дені Дідро «Парадокс про актора», перекладений та виданий на той час українською мовою накладом 1500 примірників [7].

У 1940 році виходить і розвідка Еміля Золя «Французький живопис XIX століття» в українському перекладі Старинкевич та Михайла Калиновича накладом 2000 примірників [8]. Вільно чи невільно видавництво утверджує істину про те, що гармати мусять мовчати, коли говорять музи. Адже війна вже не просто «висить» у повітрі тогочасного світу, вона йде вже рік на просторах старої Європи.

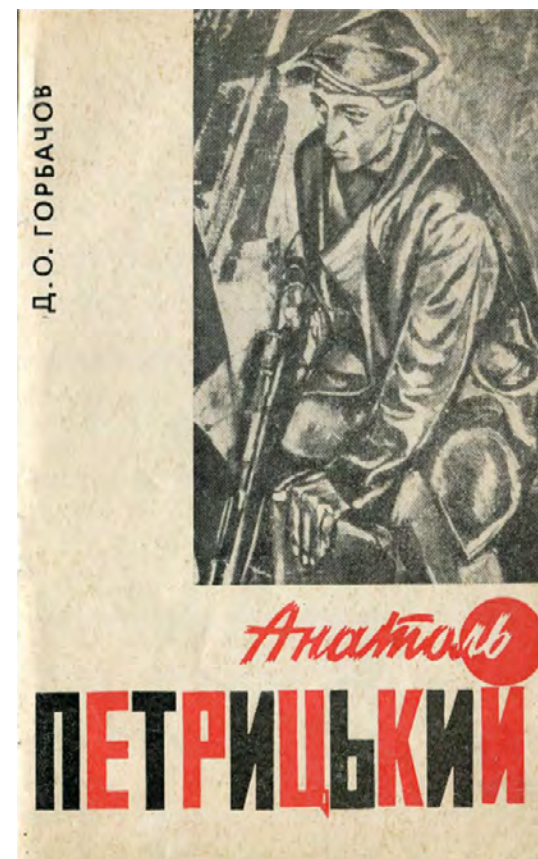
У повоєнні роки (1945—1949) «Мистецтво» видало серію книг світової драматургічної класики «Бібліотека світової драматургії», у якій виходять п'єси Мольєра Жана-Батіста, Шіллера Фрідріха, Шерідана Річарда Брінслі, Ростана Едмона, Віктора Гюґо тощо. Згодом репертуар став значно різноманітнішим: виходили серії «Бібліотека сучасної драматургії» (1967—1991) — серія п'єс українських драматургів (всього 43 автори); «Пам'ятки естетичної думки» (з 1962); «Нариси з історії українського мистецтва» (1980—1989); «Майстри декоративно-ужиткового мистецтва України»; «Мальовнича Україна», «Міста України», «Український портрет», альбоми «Український живопис» (1985); «Крізь віки. Київ в образотворчому мистецтві» (1986); «Тарас Шевченко» (1985) тощо.

Видавництву вдавалося реалізувати найрізноманітніші проекти: від

216

217

Горбачов Д., Анатоль Петрицький: Нарис творчості. Київ : Мистецтво, 1971. 48 с.

наукових монографій до комплектів листівок із видами визначних пам'яток української культури та творами українських художників. Серед наукових видань були такі, які стали, без перебільшення, віхами у царині досліджень історії української культури. Такою, наприклад, для історії українського живопису стала книга Платона Білецького «Український портретний живопис XVII-XVIII ст. Проблеми становлення і розвитку». Видання побачило світ у 1968 році й фактично відразу стало бестселером не лише серед істориків культури, але й культурологів, філософів, мистецтвознавців та знайшло позитивний відгук серед широкої аудиторії українців. Також бестселерами стали дві книги, присвячені видатному

українському художникові, яскравому представникові українського модерну Анатолію Петрицькому (Горбачов Д., Анатоль Петрицький: Нарис творчості. Київ : Мистецтво, 1971. 48 с.; Врона І., Петрицький А.Г. Альбом. Живопис. Графіка. Театр. Київ : Мистецтво, 1968. 190 с.).

Видавництво спеціалізувалося й на випуску періодики; ця робота, безумовно, стимулювалася постановами уряду СРСР. «Чільне місце у видавничій справі посідає періодична преса, що є могутнім знаряддям радянської культури, найважливішим засобом революційного виховування мас», — зазначалось у тогочасних партійних документах [9, с. 298]. «Театр», «Архітектура Радянської України» (читайте нашу статтю про часопис), «Радянське кіно», «Малярство і скульптура», «Образотворче мистецтво» (читайте нашу статтю про часопис), «Радянська музика» — це лише деякі назви часописів.

Звичайно, були й «темні» сторінки у «біографії» видавництва «Мистецтво». Так, у 1945 році вийшла пропагандистська листівка проти Степана Бандери «Зміюка із Схронни». Це була карикатура на ненависного сталінському режимові борця за незалежну і самостійну Україну. Листівка також мала критиканський вірш проти Бандери, поданий за підписом Семен Гадяцький, але мова «документа» була українська.

Зрештою, активно діяти й бути «дисидентом» у часи тоталітарного режиму нікому ще не вдавалося. Вочевидь, перед «Мистецтвом» як

державним видавництвом, ніколи не могла стояти та не стояла така мета. Адже такий вибір, якби він тоді існував, довів би до знищення саме видавництва.

Книжки звучать!

До утворення окремого видавництва, що спеціалізувалося на музичній сфері, у передвоєнні та повоєнні роки до середини шістдесятих років «Мистецтво» видало значну кількість підручників, посібників, методичних збірників, репертуарних п'єс для консерваторій, музичних училищ, шкіл. Так серія «Педагогічний репертуар для фортепіано» складалася з понад 70 випусків і містила близько 500 творів радянських композиторів.

Вийшли друком авторські збірки вокальних та інструментальних творів, серед яких – збірка вибраних пісень Платона Майбороди, за які композитор був удостоєний Шевченківської премії 1962 року. У видавництві побачили світ збірки творів Аркадія Філіпенка, Якова Цегляра, Миколи Коляди, Оскара Сандлера, Федора Надененка; хорові збірники Пилипа Козицького, Анатолія Кос-Анатольського, Миколи Колесси; зібрання фортепіанних творів Лева Ревуцького, Станіслава Людкевича та інших композиторів; твори для скрипки та віолончелі.

Вийшли узагальнювальна робота «Українська радянська музика», велика праця «Нариси з історії

української музики», перше видання підручника і хрестоматії «Історія української музики». З 1960-х років видавалася та розповсюджувалася по передплаті «Бібліотечка художньої самодіяльності» – це серія книжок, видання якої були спрямовані на допомогу музичним, хором, театральним і хореографічним колективам.

Видавались також збірки пісень композиторів РРФСР, Білорусії, Естонії, Вірменії, Таджикистану, Туркменії та інших республік Радянського Союзу, збірники польських, чехословацьких, болгарських, румунських пісень.

Показовим є те, що з 1946 по 1950 роки «Мистецтво» видало 680 назв примірників музичної літератури тиражем 6506 одиниць. А вже у 1961-1965 роках їхня кількість зросла до 1447 назв та відповідно тираж зріс до 9950 одиниць друкованої продукції.

З гуцці соцреалістичних творів

«Мистецтво» приділяло спеціальну увагу естетичному вихованню населення України. У цьому плані варто відзначити 4 серії видань, які склалися з 32 брошур: «Бібліотеки з питань мистецтва»; «Народні артисти і народні художники СРСР»; «Пам'ятки естетичної думки» та «Бібліотеки світової драматургії». Ці серії доступною мовою для широкого кола читачів розповідали про основні види мистецтва, важли-

218

219

ві проблеми художньої творчості, а також про життєвий і творчий шлях відомих митців тогочасної України.

Знаковою для культури України стала колективна праця «Радянське мистецтво 1917—1941 років» за редакцією академіка Миколи Бажана (Київ : Мистецтво, 1967. 477 с.).

У 1968 році у видавництві «Мистецтво» побачила світ книга «Довженко-художник», яка і до цього часу є унікальним дослідженням «незвичного» для широкого загалу Олександра Довженка. Тут митець представлений як талановитий портретист, провідний карикатурист 20-х років, автор кінореklamних плакатів і численних замальовок до своїх майбутніх фільмів.

Загалом же багато років поспіль «Мистецтво» видавало художні

альбоми серії «Музеї радянської України», які знайомили читача з художніми скарбами та творчими особистостями-художниками рідної країни. У видавництві побачили світ чудово ілюстровані альбоми «Київський музей західного і східного мистецтва», «Львівська картинна галерея», «Севастопольський художній музей» та багато інших цікавих праць.

Спеціальною серією видавались монографічні альбоми й збірники текстів про знаних художників України: Тараса Шевченка, Карпа Трохименка, Катерини Білокур, Сергія Васильківського, Галина Кальченко та інших.

Визнання читачів отримали ілюстровані монографії «Федір Кричевський», «Іван Труш», «Художник і сучасність» тощо. Видава-

лись і роботи, присвячені окремим напрямкам і школам в образотворчому мистецтві, зокрема авангардистам, не кажучи вже про соцреалізм як напрямок в мистецтві радянської України.

Інший доробок «Мистецтва» – образотворча продукція ідеологічного спрямування. На першому плані був плакат як один із найбільш масових видів образотворчого мистецтва. У 1949 році в УРСР відбувся перший конкурс на найкращий політичний плакат. Зі 148 творів, які були представлені від митців України, 8 відзначені преміями. Тоді ж з'являється новий жанр плаката, який ушляхетлював передових людей колгоспного села, відзначав досвід новаторів виробництва. Зросла кількість і рівень художників-плакатистів.

Звичайно, всі видання того часу були «ідейно витримані» в дусі політики Компартії СРСР. Проте, навіть ідеологічно заангажовані роботи в дусі соцреалізму (а іншого жанру не могло й бути!) могли мати чи не мати художньої цінності, що важливо для загального рівня розвитку культури народу. Видавництво «Мистецтво» завжди виокремлювалося високою якістю власних видань.

Українська культура на експорт

Видавничі проекти «Мистецтва» дозволяли іноземцям ознайомитися з українською культурою, нехай і відретушованою. Книги, альбоми, листівки виходили різними інозем-

ними мовами. І це справді величезна заслуга видавництва перед Україною й світовим українством. Наприклад, комплект панорамних листівок «Херсон» із текстами українською, англійською та російською мовами виданий в 1972 році накладом 65 000 примірників.

Найпотужнішими за кількістю назв та обсягом друкованої продукції для видавництва «Мистецтво» були 70-80 роки ХХ століття. У цей час воно активно співпрацює з поліграфічними підприємствами Австрії, НДР, Угорщини, Польщі, Югославії тощо. Значна кількість примірників друкованої продукції «Мистецтва» експортувалася в понад 100 закордонних країн.

Міжнародне співробітництво сприяло високій якості продукції. Так, наприклад, деякі видання «Мистецтва» друкувались у типографіях НДР, зокрема альбом «Тарас Шевченко» 1976 року випуску (українською, англійською, російською, німецькою, французькою мовами) надрукований у типографії міста Ерфурт накладом 25 000 примірників.

У часи незалежності

З настанням новітньої української історії, після проголошення Незалежності України, попри труднощі постколоніального періоду, «Мистецтво» розпочало видавати твори авторів, які були раніше штучно вилучені з мистецького процесу, наприклад, теми авангарду чи

220

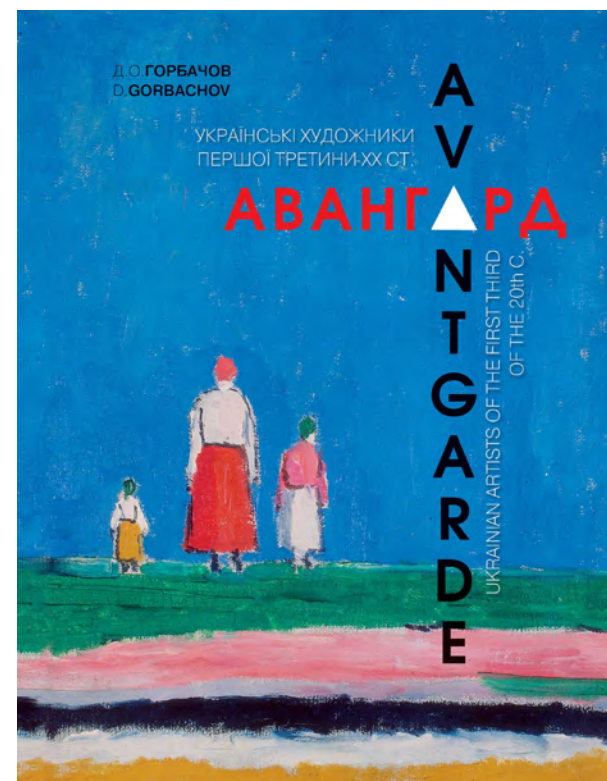
221

бойчукізму («Бойчук та його школа» Сергія Білокося). Це й українські класичні твори, заборонені у советський період, і найкращі зразки світової літератури та образотворчого мистецтва. Серед найвизначніших сучасних видань – «Святий Київ наш великий» (Київ у малюнках Тараса Шевченка та інших художників), «Володимир Винниченко – художник», «Історія української вишивки», «Античні пам'ятки Криму», «Київ столітньої давнини» Дмитра Малакова, Андрія Прибеги, «Шляхами Малевича. Зупинка Конопот», «Скарби Херсонеса Таврійського» тощо [1].

У 2017 році читачі мали можливість познайомитися із фундаментальною працею мистецтвознавця Дмитра Горбачова «Авангард. Українські художники першої третини ХХ

століття». Автор книги розглянув всі напрями авангардистського руху в Україні: від загальноєвропейських форм (кубізм, футуризм, експресіонізм, сюрреалізм та інші) до суто національних (народний футуризм селянки Собачко, супрематизм сіл Вербівка та Скопці).

До найкращих видань «Мистецтва» доби Незалежності варто віднести «Старовинні маєтки України» Ірини Родічкіної та Олега Родічкіна, «Шедеври українського живопису» та «Дорогого каміння сховище: Антологія української поеми з часів Козацької держави XVII—XVIII ст.» Валерія Шевчука тощо. За книгу «Історія української вишивки» авторка Тетяна Кара-Васильєва отримала Національну премію України імені Тараса Шевченка.

Горбачов Д. Авангард. Українські художники першої третини ХХ століття». Київ : Мистецтво, 2017

Видавництво «Мистецтво» провело ретроспективні виставки своєї продукції до ювілейних дат із дня свого заснування (65-річчя та 70-річчя) в приміщеннях Національного музею образотворчого мистецтва та «Українському домі», а також відкрило двері українським видавцям на книжкові ярмарки у Франкфурті-на-Майні та Лейпцигу.

Сьогодні студенти та викладачі українських вишів при підготовці курсів з культурології, історії укра-

їнського та світового мистецтва, філософії культури, мистецтвознавства звертаються до видавничих набутків «Мистецтва». І хоч із настанням незалежності кількість приватних видавництв, які спеціалізуються на арткнизі й художніх альбомах, зросла, та «Мистецтво» не лише є відображенням непростого шляху української культури у радянському часі, воно досі є частиною процесу, що допомагає картині українського мистецтва бути цілісною.

Джерела й література

Прибега Н.Д. Мистецтво. Енциклопедія Сучасної України. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. Т. 20. URL: <https://esu.com.ua/article-65375>

«Мистецтво». УРЕ, 1981. Т. 6, с. 512; Історія видавництв України. Державні видавництва України. 1917-2007. К.: Державна наукова установа «Книжкова палата України імені Івана Федорова», 2009. URL: istor_vydav.pdf.

«Мистецтво». Книжкові новини УСРР. Додаток до журналу «Радянський книгар». №6(71). 1932. Гнатюк Дм. Книговидавнича справа на Україні в післявоєнні роки. К.: Вид-во політичної літератури України, 1965. 192 с.

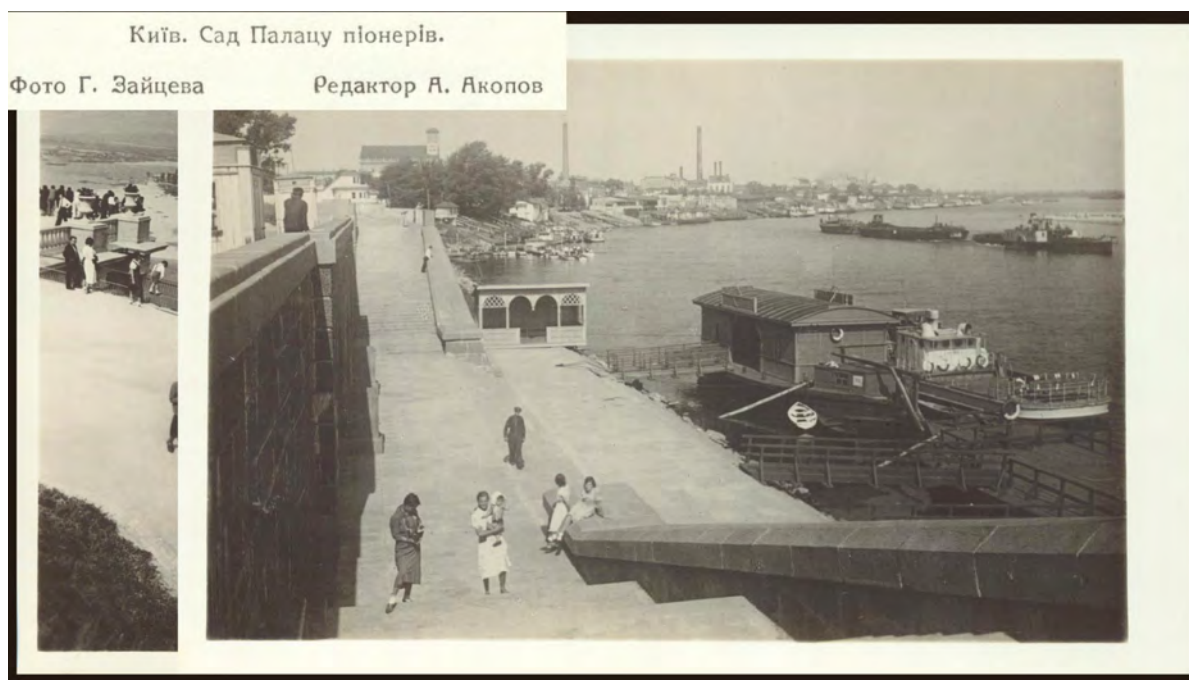
Тимошик М.С. Історія видавничої справи. Підручник. 2-ге вид., виправлене. К.: Наша культура і наука, 2007. 496 с.

«Мистецтво». Каталог українських видавництв. URL: <http://lib.knukim.edu.ua/catalog-publish/> Дідро Дені. Парадокс про актора/Пер. з фр. М. Іванова; Передм. Луначарського. К.: Мистецтво, 1937. 99 с.

222

223

Панорамні листівки «Київ»

ПІОНЕРІЯ

6
1941

«Веселка» у кожному домі

авторка
Оксана Іванченко

225

Книжки цього видавництва були буквально у кожному домі. «Веселка» супроводжувала весь шлях дорослішання кожної радянської української дитини, починаючи з 1934 року. Видавництво співпрацювало чи не з усіма відомими письменниками, випускало сотні назв щороку, а свої книжки експортувало у 128 країн світу. У 70-80-ті – часи свого розквіту – у «Веселці» працювали 150 людей. Попри нашарування тоталітарної доби та вихід сотень пропагандистських книжок, саме це видавництво познайомило малят з іноземною класикою в українських перекладах, здобувало золоті медалі на конкурсі краси книг за кордоном і випустило понад 30 збірок казок народів світу – від країн Африки до Індії, Японії й Куби. За роки роботи «Веселка» видала понад 10 тисяч назв книжок загальним накладом 1 мільярд 130 мільйонів примірників, і продовжує свою діяльність сьогодні.

Історія успіху та скрути

9 березня 1934 року ЦК КП(б)У створило перше українське спеціалізоване видавництво «Дитвидав» (пізніше перейменований у «Веселку»), що мало випускати книги для дітей. Заснування дитячого видавництва в Україні припадає на той час, коли держава звертає увагу на складні умови життя більшості дітей та вирішує терміново заповнити їхнє дозвілля, скеровуючи його в потрібному для нової ідеології річищі.

Як свідчить пояснювальна записка до темплану «Дитвидаву» на 1934 рік, основне завдання для видавництва: «створити такі книжки для дітей, які поєднують цікавість та доступність викладу з принциповою витриманістю та високим ідейним рівнем, прищеплювали б дітям інтерес до будівництва робочого класу та партії» [1, арк. 42].

Директоркою новоствореного «Дитвидаву» призначили Розу Барун, яка відразу активно намагалася виконати покладені на неї обов'язки. Зокрема, серед найближчих планів – видання перекладів творів найкращих, як це зазначає темплан, російських радянських письменників: Ніколая Горького, Міхаїла Шолохова, Міхаїла Жарова, Александра Серафимовича і ін.» [1, арк. 43], оскільки раніше українські діти з такою літературою не були знайомі.

Новостворений «Дитвидав» намагається готувати різні за темати-

кою книжки. Загалом у його тематичному плані на 1934 рік зазначені 215 назв, що мали вийти накладом 4855 тисяч примірників. Серед перших виданих книг були «Вибрані твори» Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Панаса Мирного, «Вовчий хвіст: Оповідання» Петра Панча, «Лісова лічилка: Вірші» Наталі Забіли, «Весела дудочка: Оповідання» Оксани Іваненко (1934), згодом — «Кобзар: Вибрані поезії» Тараса Шевченка, «Вибрані твори» Лесі Українки (1936) тощо, які виходили у Харкові, а друкувалися в Одесі. До першого тематичного плану включені також твори понад 50 творів іноземних письменників, що мали вийти у перекладах українською.

Спершу видавництво працювало у Харкові, а з 1934 року найвпливовіші видавництва починали переїжджати до Києва через зміну столиці України, проте «Дитвидав», зважаючи на труднощі переїзду своїх працівників (відсутність житла в Києві, необхід-

226

Логотип «Веселки»

227

ність пошуку нової роботи для членів сімей тощо), працював у Харкові до 1938 року.

Складна ситуація в державі, пов'язана з масовими репресіями, чистками партійних організацій, звільненнями, доносами, не оминула й новостворений колектив видавництва. Так, у 1937 році на директорку «Дитвидаву» Розу Барун в Обком КП(б)У надходять матеріали, які звинувачують її у зв'язках з контрреволюційними націоналістичними елементами. Виправдання Барун не допомогли, її звільнили з роботи та виключили з партії. Подальша перевірка показала, що весь колектив «Дитвидаву» не міг викликати довіри партії: Вольфензон — троцькістка, звільнена 18 січня 1936 року за власним бажанням, Фердман — дружина терориста Наумова-Винокурова, звільнена 22 серпня 1936 року, Хазіна — виключена з партії, знята з роботи 11 січня 1936 року рішенням ЦК ЛКСМУ тощо (усього в списку 10 прізвищ звільнених та 4 прізвища «неблагонадійних», які продовжують працювати) [3, арк. 10–11]. Надалі на видавців і авторів за найменші, справжні або уявні, відхилення від настанов чекали не лише звільнення з роботи та виключення з партії, а й ув'язнення або заслання, а можливо й розстріли.

1941 року «Дитвидав» припинив свою діяльність, а дитячі книги під час війни та в повоєнний період спорадично виходили в інших видавництвах України.

Створення №2 і розквіт

Після завершення війни, коли відновило роботу видавництво «Молодий більшовик», отримавши нову назву — «Молодь», випуск книжок для дітей поклали на його окрему редакцію дитячої літератури.

У 1956 році Державне видавництво дитячої літератури, що отримало назву «Дитвидав УРСР», створили знову. Через майже десять років «Дитвидав» перейменовується у «Веселку» [4]. З цього часу розширився профіль видавництва, яке почало випускати всі види й жанри літератури для дітей та підлітків.

Відновлений після Другої світової війни Дитвидав знову почав випускати, крім фольклору і класики (української та перекладної), твори своїх давніх улюблених авторів. Навколо видавництва гуртуються письменники, які присвятили свою творчість дітям: Валентин Бичко, Борис Комар, Лідія Компанієць, Андрій М'ястківський; згодом — Віктор Кава, Василь Довжик, Петро і Микола Сингаївські, Олег Орач, Вадим Скомаровський, Василь Чухліб, Юрій Ярмиш та багато інших. А ще до дітей звертаються вже відомі «дорослі» автори: Платон Воронько й Андрій Малишко, Юрій Збанацький і Михайло Стельмах, Олесь Гончар і Анатолій Дімаров, Іван Сенченко і Леонід Первомайський.

У 1960-ті -1980-ті роки популярними були повісті Володимира

Малика, Леоніда Смілянського, Дмитра Ткача, Станіслава Тельнюка, Бориса Харчука, Григора Тютюнника, В'ячеслава Мальця, Євгена Гуцала, Ніни Бічуї, Василя Шевчука; успіхом користувалися казки Анатолія Шияна, Всеволода Нестайка, Лариси Письменної, Віктора Близнеця, Миколи Вінграновського, Григорія Усача, Юхима Чеповецького, Ярослава Стельмаха; фантастичні й пригодницькі твори Василя Бережного, Миколи Дашкієва, Ігоря Росоховатського, Олександра Тесленка; науково-популярні книжки Анатолія Давидова, Валерії Іваненко, Паоли Утевської, Василя Скуратівського, Миколи Міщенка; поетичні збірки Миколи Вінграновського, Ірини Жиленко, Ліни Костенко, Тамари Коломієць, Володимира Лучука, Оксани Сенатович; гумористичні книжки Оста-

па Вишні, Павла Глазового, Анатолія Костецького.

Тут перекладалися твори з 49 мов народів СРСР та 42 мов народів світу. Тож не дивно, що за минулі десятиліття видавництво сформувало в себе цілу когорту перекладачів, більшість з яких працювали редакторами у «Веселці»: Євген Попович і Ольга Сенюк, Олександр Терех, Володимир Житник, Юрій Лісняк, Анатоль Перепадя, Леонід Солонько, Олександр Мокровольський, Ростислав Доценко, Віль Гримич, Ілько Корунець, Олег Жупанський і десятки інших.

Оригінальні твори «Веселки» перекладалися й на інші мови. Так у 70–80 роках ХХ століття, на які припадає розквіт видавництва, українські книжки «Веселки»

228

Валентин Бичко «Сонечко й хмаринка» (1957)

229

Микола Вінграновський, «На добраніч»

експортувалися в 128 країн світу. «Тореодори з Васюківки» Всеволода Нестайка, «Бузиновий цар» Ліни Костенко, «Климко» Григора Тютюнника, «Голубий олень» Лариси Письменної – це не повний перелік книжок, які найчастіше виходили за кордоном.

Загалом в середині 80-х років «Веселка» видавала щорічно 230–240 назв книг, що становило 61,07 % від загальної кількості книжкових видань для дітей, які в цей час виходили в Україні. Наклад окремих видань сягав 600–800 тисяч, а загальний річний наклад — 40 мільйонів примірників. Разом зі зростанням кількісних показників діяльності видавництва, поліпшився художньо-технічний рівень видань і якість їхнього поліграфічного виконання.

1982 року колектив «Веселки» відкрив Будинок дитячої книги. Передбачалося, що в ньому розміститься й «Веселка», а сам Будинок стане своєрідним центром соціологічних досліджень вивчення тематики, читацького попиту. Відкриття будівлі на вулиці Мельникова (зараз Ілленка) присвятили 1500-річчю заснування Києва.

Улюблені серії, пригоди й багато казок

Уже з перших років роботи видавництва формувало досить актуальні для тогочасних читачів серії: «Шкільна бібліотека», «Бібліотека юного конструктора», «Хочу все знати», «Історична бібліотека», «Радянська авіація», «Наукова фантастика» та багато інших. Серед найвідоміших

серій видавництва – «Перші книжечки дитячого садка», «Для першокласника», «Поетична бібліотека», «Казки народів світу», «Лауреати Міжнародної премії ім. Г.Х. Андерсена», «Пригоди. Фантастика».

У серії «Шкільна бібліотека» вийшло 400 назв. За всю історію 40 різних книжок для дітей різного віку опублікували тільки авторства Тараса Шевченка. Чи не найвідоміша серія «Казки народів світу», яку зараз збирають у колекції бібліофіли, представлена 30-ма виданнями і показує казковий світ країн Африки, Перу, Болгарії, Японії, Туреччини та інших. Саме «Веселка» почала знайомити малят із книжками лауреатів міжнародної премії імені Г.-К. Андерсена, створивши однойменну серію, і в новішій серії «Світовид» – спільно з видавництвом «Навчальна книга – Богдан» – вийшли десятки книжок дитячої світової класики.

Безперечна заслуга видавництва – у творення нових форматів, як-от книжки-іграшки, книжки-ширмочки, книжки-білінгви. Свою особливу історію мають щорічники – книги-календарі «Дванадцять місяців» (видається для молодших школярів з 1959 року) та «Календарик-дошколяр» (1987-1997), які б зараз назвали б «воркбуками», «інтерактивними виданнями», за якими просто полювали батьки, а діти проводили багато часу з цими виданнями, читаючи й вирішуючи різні завдання.

Значний масив видань, майже позбавлених ідеологічного

нальоту, складає пізнавальна та прикладна література про навколишнє середовище, корисні копальни, рослинний і тваринний світ планети, географічні відкриття тощо: Емілій Міндлін «Походи криголама „Красін”» (1937), Микола Миклухо-Маклай «Мандрівка на Нову Гвінею» (1965), Вера Александрова «Рослини-хижаки» (1975) та інші.

Актуальною, відповідною до суспільно-політичного становища країни стала прикладна література, видана перед війною: Павло Борисенко «Ворог над містом: Оповідання про те, чого не було, але до чого треба бути наготові завжди: Про протиповітряну хімічну оборону» (1941), Віктор Сочеванов «Як подати першу допомогу» (1941).

Популярними були збірники задач, вікторин, кросвордів, ігор, розваг, які могли використовувати не лише школярі, а й вихователі, вчителі, керівники гуртків для підготовки до навчальних занять чи організації різноманітних позашкільних заходів. Серед них: Іван Харченко «Астро-космічні розвивки: Головоломки, кросворди, вікторини, ребуси» (1967), Петро Яланський «А я квача не боюся!... Народні ігри» (1981).

Незмінний попит мали твори фантастичного змісту та пригодницька література: Олексій Кожевников «Повість про вічну мерзлоту» (1936), Юрій Бедзик «Великий день інків: Роман» (1970) та інші.

230

231

У початковий період діяльності видавництва проводило і випуск одночасно кількох журналів для дітей. Так, протягом 1936 року виходили такі щомісячні журнали: «Піонерія» (наклад — 20 тисяч), «Жовтень» (40 тисяч), «Весела бригада» (20 тисяч), «Знання та праця» (15 тисяч), «Ленінські сходи» (15 тисяч). 1937 року наклад журналів значно збільшується: «Піонерія» — до 30 тисяч, «Жовтень» — до 50 тисяч, «Весела бригада» — до 40 тисяч примірників. Після війни були створені окремі редакції дитячих журналів, що працювали самостійно. З 2001 року видавництво відновило роботу з журнальною періодикою, заснувавши всеукраїнський літературно-мистецький журнал для дітей «Веселочка», який, попри незначний тираж (1 тисяча примірників), мав досить високу репутацію в юних читачів.

Найкраще — дітям

Значущими серед книжок, запропонованих дітям, починаючи з часу створення дитячого видавництва в 1934 році, були видання, які знайомили юних читачів з основними ідеологами комунізму та соціалізму, їхнім життям і творчістю. Так, уже перші роки роботи «Дитвидавву» надали малечі значну кількість пізнавальної інформації на цю тему: Анни Ульянової-Єлізарової «Дитячі й шкільні роки Ілліча (1934) з перевиданнями в 1936, 1937, 1959, 1980 роках, «Оповідання про Маркса і Енгельса: збірник спогадів (1958),

Бориса Воліна «Студент Володимир Ульянов» (1960) та інших.

Таких видань загалом за радянський період «Веселка» випустила небагато, проте окремі з них мали значний наклад, як, наприклад, Володимира Бонч-Бруевича «Наш Ілліч: Спогади» (1969) — 200 тисяч.

Значна кількість видань радянського періоду діяльності «Веселки» стосувалася висвітлення напрямів роботи піонерської організації, її історії, життя й подвигів піонерів-героїв: Іван Нехода «Пісня радості: Поезії» (1935), Лев Кассіль, Микола Поляновський «Чесне піонерське: Оповідання» (1978), «Літа дзвінкоголосі: збірка віршів» (1978), Тетяна Волгіна «Чарівний пензлик: Вірші, оповідання, казки» (1981) та інших.

Досить значний масив видань художньої літератури становили книжки, покликані прославляти ідеали та звершення партії, возвеличувати основоположників радянської ідеології. Більшість із них — це збірки творів різних авторів покращеної поліграфічної якості, які випущені великими накладами: Володимир Канівець «Ленін у Шушенському: Уривки з повісті „Хлопчик і жар-птиця”» (1970), «Найдорожчий друг: збірка творів про Леніна» (1981) та ін.

Класична література дожовтневого періоду в основному представлена творами про тяжку долю народу під самодержавним та панським гнітом: Михайло Коцюбинський «Вибрані твори» (1934), Тарас

Шевченко «Малий Кобзар: Вибрані поезії для дітей» (1961), Архип Тесленко «За пашпортом: Вибрані твори» (1974), Панас Мирний, Іван Білик «Хіба ревуть воли, як ясла повні?: Роман з народного життя» (1981) та ін.

Вагоме місце радянська література відводила й художньому зображенню життєвого шляху, зокрема дитячих років, Тараса Шевченка, звичайно ж, створивши образ, який би повністю відповідав радянським канонам. Книжки «Веселки» Оксани Іваненко «Тарасові шляхи» (1939), Василя Лисенка «Легенди про Тараса» (1963) були гарним доповненням під час вивчення біографії Кобзаря в школі.

Низка видань, випущених «Веселкою», привертають увагу до різних аспектів теми праці, яка оспівувалася в радянському суспільному устрої: «Колосок: Українська народна казка» (1973), «У труді зростаємо: збірка віршів та оповідань» (1982) тощо.

Як і в цілому в країні, до різноманітних ювілейних дат, як-от: черговий ювілей з дня народження вождя світового пролетаріату, возз'єднання українських земель в єдиній радянській державі чи річниці революції, — у видавництві оголошувалося нове соцзмагання, у результаті якого виходили друком тематичні книги покращеної якості. Наприклад, уключившись у змагання на честь 100-річчя з дня народження Леніна, у 1970 році «Веселка» випускає книги Остапа Вишні «Вулиця

Ульянових» (100 тисяч примірників) та Валентина Бичка «До нас прийшов Ленін» (10 тисяч примірників). Працівників, як правило, у підсумку соцзмагання стимулювали морально – вішали їхні портрети на дошці пошани, оголошували подяки на загальних зборах тощо.

Від диктанта на грамотність — до курсів із підвищення кваліфікації: як працював колектив

Структура новоствореного видавництва дитячої літератури, звичайно, як важлива ланка ідеологічної роботи, була затверджена керівними органами [7, с. 51]. До складу «Дитвидаву» 1934 року, крім дирекції та виробничо-технічних відділів, входили окремі книжкові редакції літератури для дітей дошкільного, молодшого шкільного, середнього шкільного віків, науково-популярної й науково-фантастичної літератури, класичної та сучасної іноземної художньої літератури [4].

З часом кількість відділів та редакцій видавництва змінюється внаслідок виникнення нових оригінальних форм дитячої книги, розширення тематики видань, уточнення функцій відділів, що існували й раніше. Так, з'являються навіть окремі редакції з підготовки оригіналів книжок-ширмочок, книжок-іграшок та ігрових занять.

Під час приймання на роботу нових працівників перевірялася не лише потрібна освіта, а схильність до

232

233

відповідної діяльності. Наприклад, у майбутніх співробітників перевіряли рівень грамотності (написання диктанта) та здатність до редакторської роботи (написання редакторського висновку на оповідання).

Для підвищення кваліфікації редакторського, коректорського складу, приміром, протягом 1964 року організовувалися щотижневі суботні навчання літературних, технічних і художніх редакторів. Головні теми, які виносились на обговорення, стосувалися не лише особливостей редакторської діяльності, шляхів економії у видавничій справі, а й тематичних нюансів: «Беззбитковість книги», «Економіка книги», «Редакційний висновок», «Обговорення сигнальних примірників», «Нове в житті школи та піонерської організації». Крім того, з навчальною метою в редакціях регулярно відбувалося обговорення багатьох книжок за участю дирекції.

На той час у колективі 52 особи із 82 мали вищу освіту. Підвищення кваліфікації працівники проходили переважно у Львівському поліграфічному інституті імені Івана Федорова. За своєчасне та якісне виконання роботи працівники «Веселки» в радянський час регулярно отримували матеріальне заохочення.

З часу відновлення в 1956 році та встановлення стабільної роботи видавництва керівниками були Ніна Завальницька (1956–1966), Дмитро Ткач (1966–1968), Микола Якубенко (1968–1973), Віктор

Костюченко (1973–1988), Ярема Гоян (1988–2010), Василь Степаненко (2010–2014), Олексій Бондаренко (2014–2021), Олексій Кононенко (з 2021).

Відомий дитячий письменник Всеволод Нестайко пропрацював на посаді завідувача дитячої редакції протягом 30-ти років. Також у видавництві «Веселка» свого часу працював Іван Малкович, директор першого приватного видавництва для дітей «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА».

Конкурси та нагороди

Продукція видавництва була представлена на багатьох конкурсах, щоправда, переважно радянських, та здобувала відзнаки, зокрема дипломи на ВДНГ УРСР, СРСР та на багатьох радянських книжкових виставках.

Але книжки «Веселки» оцінювали й за кордоном. Так на XIV конгресі Міжнародної ради з дитячої та юнацької літератури (1974) Богдан Чалий став фіналістом премії ім. Г.-Х. Андерсена за поему-казку «Барвінок і весна», яку після цього внесли до Почесного списку найкращих книжок світу для дітей. А 1979 року до цього самого списку потрапила трилогія Всеволода Нестайка «Тореадори з Васюківки» (1973). До речі, саме цей твір української дитячої літератури – найбільш знаний у світі й постійно потрапляє у сучасні списки найкращих книжок за версіями різних видань і опитувань читачів.

Більше свободи у художньо-му оформленні

Творчість українських художників і художниць ще з 1934-го року регулювалась доктриною соціалістичного реалізму, якій була властива вимога реалістичності у творчій роботі з будь-якою темою. Проте, до ілюстрування дитячої літератури, що передбачає зображення казкових та фантастичних світів, цю вимогу було складно застосувати, тож саме у дитячій ілюстрації українські митці та мисткині мали змогу втілювати справжні художні експерименти. Особливе піднесення простежується в 70–80-х роках ХХ століття.

Поява із 70-х років значно більшої кількості форматів, різноманітність поліграфічних матеріалів, різнохарактерність верстки, підвищення культури технічного редагування, утвердження графічних технік, формування спільної творчої манери художнього оформлення сприяли піднесенню видань «Веселки».

Упродовж багатьох десятиліть, видаючи щороку по 220-230 назв книжок, перекладаючи із 42 мов, експортуючи свою продукцію в 41 країну світу, «Веселка» була безперечним флагманом в українському книговидавничстві для дітей. А оскільки успіх дитячої книжки значною мірою залежить від художника, видавництво мусило стати й стало справжнім організаційно-навчальним центром з питань книжкової графіки. «Веселка» завжди практикувала залучення до оформлення своїх

книжок як видатних художників, народних майстрів, так і студентів.

Книжки «Веселки» відзначені сотнями дипломів і грамот, кількома високими міжнародними відзнаками («Золоте яблуко» у Братиславі за ілюстрації Володимира Голозубова до пісеньки «Два півники» і срібна медаль у Лейпцизі за «Повість минулих літ», проілюстровану Георгієм Якутовичем). Шевченківськими лауреатами стали Георгій Якутович, Олександр Івахненко (за двотомник «Поезії» Тараса Шевченка) і Микола Стороженко (за ілюстрування збірника «Українські народні казки»). А Миколі Пшінці, який понад сорок років був головним художником «Веселки» і проілюстрував чимало книжок (у тому числі індійські та грецькі міфи), надали звання «Народного художника».

Не дивно, що серед ілюстраторів «Веселки» десятки відомих імен. Варто відзначити роботи Сергія Артюшенка, Анатолія Базилевича, Анатолія Василенка, Володимира Голозубова, Ніни Денисової, Амброза Жуковського, Ірини Заруби, Оксани Здор, Софії Караффи-Корбут, Вікторії Ковальчук, Едуарда Колесова, Костя Лавра, В'ячеслава Легкобита, Василя Лопати, Георгія Малакова, Рафаеля Масаутова, Бориса Михайлова, Олени Михайлової-Родіної, Василя Перевальського, Олега Петренка-Заневського, Віктора Полтавця, Віктора Григор'єва і Кіри Полякової, Олександри Прахової, Марії Примаченко, Катерини Штанко і Олексія Штанка, Тетяни Яблонської, Георгія і Сергія Якутовичів.

234

235

Попри участь у художньому оформленні вже широко відомих на той час митців, до роботи залучали й багатьох молодих обдарованих художників. Наприклад, завдяки праці над виданнями для дітей, стали знайомими Ніна Денисова та Микола Стороженко.

Щорічно проводилися відкриті конкурси на найкраще художнє вирішення дитячої книги, у яких брали участь представники всіх поколінь.

Що сьогодні?

Незалежність розпочалася із друком забороненого у радянський час, а також перевиданнями знакових книжок минулих років. Так повість «Діамантовий перстень» Людмили Старицької-Черняхівської вперше видана 1993 року, через майже пів століття від смерті авторки, знаковою подією став вихід фототипічного перевидання антології «Акорди», упорядкованої Іваном Франком, що містила твори 88 поетів пошевченківської доби.

Варто відзначити збірку Василя Стуса «Вікна в позапростір» з малюнками Опанаса Заливахи, упорядковану Юрієм Покальчуком і Дмитром Стусом, роман-міф Миколи Вінграновського «Северин Наливайко». Сергій Іванюк і Борис Тихонов упорядкували збірник «Двері в день», що повертав читачам блискучі зразки новелістики 20-х років, Валерій Шевчук і Юрій Хорунжий – антологію українського історичного оповідання «Дерево пам'яті». З маркою «Веселки» вийшли дитячі твори Івана Білика й Миколи Руденка, Івана Світличного й Олеса Бердника й Ліни Костенко, Ігоря й Ірини Калинців, Яреми Гояна, Анатолія Качана, Віктора Терена, Андрія Топачевського, Любові Загоровської, Мар'яни Ангелової.

Після незалежності «Веселка» випустила багато книжок на тему історії, зокрема «Історія України в народних думках і піснях» Григорєва-Нашого, «Історія України» Гната Хоткевича, «Оповідання про славне Військо Запорізьке

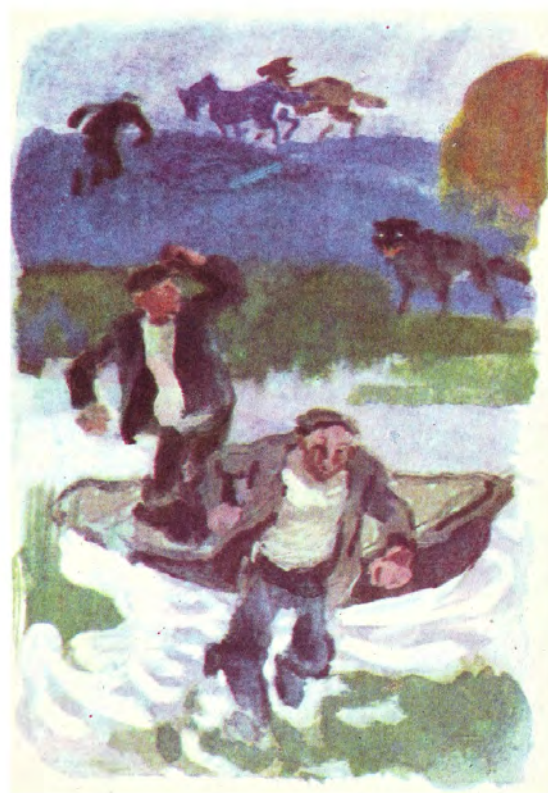

Низове» Адріана Кашченка, «Галерея портретів» Миколи Костомарова, «Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орилика. 1710 рік», нарис Михайла Грушевського «Як жив український народ», «Із української старовини» Дмитра Яворницького та інших.

Серед новіших серій – «Гетьмани України», «Кошові Запорозької Січі», «Відродження», «Живиця», «Нашого цвіту по всьому світу», «Золоті ворота», «Ластовенятко», «Перша книжка генія», «Книжка-пісня», «Родинне коло». Загалом за роки незалежності «Веселка» випустила 1 тисячу назв тиражем 52 мільйони примірників.

1991 року «Веселка» заснувала власну нагороду – премію імені Олени Пчілки, яка присуджується авторам, перекладачам, редакторам, упорядникам дитячої літератури.

2010-го року видавництву отримало статус національного, що стало безпрецедентним випадком в історії українського книговидання. І хоч зараз видавництво конкурує з десятками дитячих приватних видавництв, має значно менший штат і видавничі потужності, для багатьох читачів воно досі залишається улюбленим, а на його книжках виростають нові покоління українців.

Джерела й література

Пояснювальна записка до темплану «Дитвидаву» на 1934 рік // Постановлення ЦК ВКП (б) по вопросам работы журналов и издательств: 03. 01. 1934 – 31. 12. 1934. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Ч. IV. – Од. зб. 6441. Арк. 42–44.

Постанова ЦК КП(б)У про тематичний план Дитвидаву на 1934 рік (24 мая 1934 г.) // Постановлення ЦК ВКП (б) по вопросам работы журналов и издательств: 03. 01. 1934 – 31. 12. 1934. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Ч. IV. Од. зб. 6441. Арк. 49–68.

Письма отдела печати ЦК КП(б)У: 01. 01. 37 – 29. 10. 37. – ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Ч. IV. – Од. зб. 7100. – Арк. 9–176.

Наказ № 2112 Міністра культури УРСР про створення Державного видавництва дитячої літератури – «Дитвидаву УРСР» від 29 листопада 1956 р. ЦДАМЛМУ. Ф. 667. Оп. 1. Од. зб. 3. 5 арк.

Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми [Електронний ресурс]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с. – Режим доступу: <http://litopus.org.ua/isaevych/is.htm>.

Звіт про роботу видавництва за 1979 рік. ЦДАМЛМУ.Ф. 667. Оп. 1. Од. зб. 3502. 34 арк.

Тимошик М. Книга для автора, редактора, видавця : практич. посіб. [2-ге вид., стереотипне]. К.: Наша культура і наука, 2006. 560 с.

Дивосвіт «Веселки» [Текст] : антологія літератури для дітей та юнацтва: В 3 т. – К. : Веселка, 2004. – ISBN 966-01-0236-4. Т. 1

— Ах, прошу, прошу до мене з гості. Ось відпочиньте в мой хатинці. У мене є тут для вас гостинці: найкращі яблучка, смачні горішки... У вас, напевно, стомились ніжки, бо ви далеко йшли по гаю. А я давно вже на вас чечано.
Півник і курочка дуже зраділи:
— Ой, які ж тут звірі хороші та милі.
А хитра лисичка мірнує собі:
— Це ж мені буде добрий обід!

Видавнича діяльність на «Планеті ДіПі»

авторка
Богдан Бочковський

239

По закінченню Другої Світової війни мільйони біженців та переміщених осіб покинули свої домівки. У повоєнній Західній Німеччині, Австрії та Італії діють табори для переміщених осіб — displaced persons, тобто ДіПі. Тут мешкають колишні військовополонені, примусові робітники та біженці з різних країн. Українців — близько трьох мільйонів. Вони не сидять, склавши руки, а створюють хори, школи, мистецькі та культурні кола, а також видавництва, які стають вільним голосом ув'язненої в радянському союзі України.

Поява феномену ДіПі

Післявоєнну Німеччину Союзники поділили на чотири окупаційні зони: радянську (пізніше НДР – Німецька Демократична Республіка), американську, британську та французьку (з них пізніше утворилася ФРН – Федеративна Республіка Німеччина). На підконтрольних західним союзникам територіях, зокрема в Західній Німеччині, Австрії та Італії, утворили табори для переміщених осіб (англійською displaced persons – DP). Там мешкали колишні в'язні концентраційних таборів, примусові робітники, цивільні та військові біженці різних національностей і країн. Лишень кількість українців, які перебували на території колишнього Третього Рейху у 1945 році, сягала близько 2,3-3 мільйонів осіб. Облаштування життя та діяльності

таборів ДіПі займалися організації при ООН за дорученням західних союзників, спочатку ЮНРРА (United National Relief and Repatriation Administration), а згодом – International Refugee Organization.

В українських таборах ДіПі вже в 1945 році постало українське самоврядування, однак воно не мало ніякого впливу на адміністрацію табору. Водночас українська громада об'єдналася на ґрунті активної релігійної, політичної, культурної, освітньої, мистецької, літературної та видавничої діяльності. Друковане слово українською мовою, завдяки створеним у таборах видавництвах, досягло найвіддаленіших куточків Європи, де проживали українці. За час із травня 1945 до 1950 року з'явилося понад 500 періодичних видань.

240

241

Серед першочергових завдань, які ставили перед собою таборіві видавці, – репрезентація своєї національної ідентичності.

Українські біженці 1946 року перебували у 125-ти, а 1949 року – у 110 таборах ДіПі. Найбільші українські табори розміщувалися в американській зоні у Мюнхені, Аугсбурзі, Міттенвальді, Регенсбурзі, Байройті; у британській зоні – в Ганновері та Гайденаві; у французькій зоні – в Штуттґарті, а також в австрійському Зальцбурзі.

Впродовж 1945-1947 років західні союзники доправили до Радянського Союзу більшість мешканців планети ДіПі. Таким чином станом на 1947 рік їхня кількість у таборах зменшилася до 200 тисяч. Про настрої українців щодо примусової репатріації до СРСР згадує український письменник Іван Багряний, який сам прожив деякий час у таборі для переміщених осіб у місті Новий Ульм й створив есеї «Чому я не хочу вертатись до СРСР?» (1946, перша назва – «Чому я не хочу вертатися на «родину»?»: «Я не хочу вертатися на ту «родину»... Більшовики зробили для 100 національностей єдину «совітську родину» і нав'язують її силою, цю страшну тюрму народів, звану СРСР». Намагання протидіяти репатріації прискорило трансформацію статусу потенційних репатріантів, якими були ДіПі у 1945-1946 роках, до рівня майбутніх емігрантів-біженців з іншими правами та можливостями. Число таборів ДіПі постійно зменшувалося: з 493 у 1946 році до 223

у 1950-му. У 1956-1958 роках вони перестали існувати.

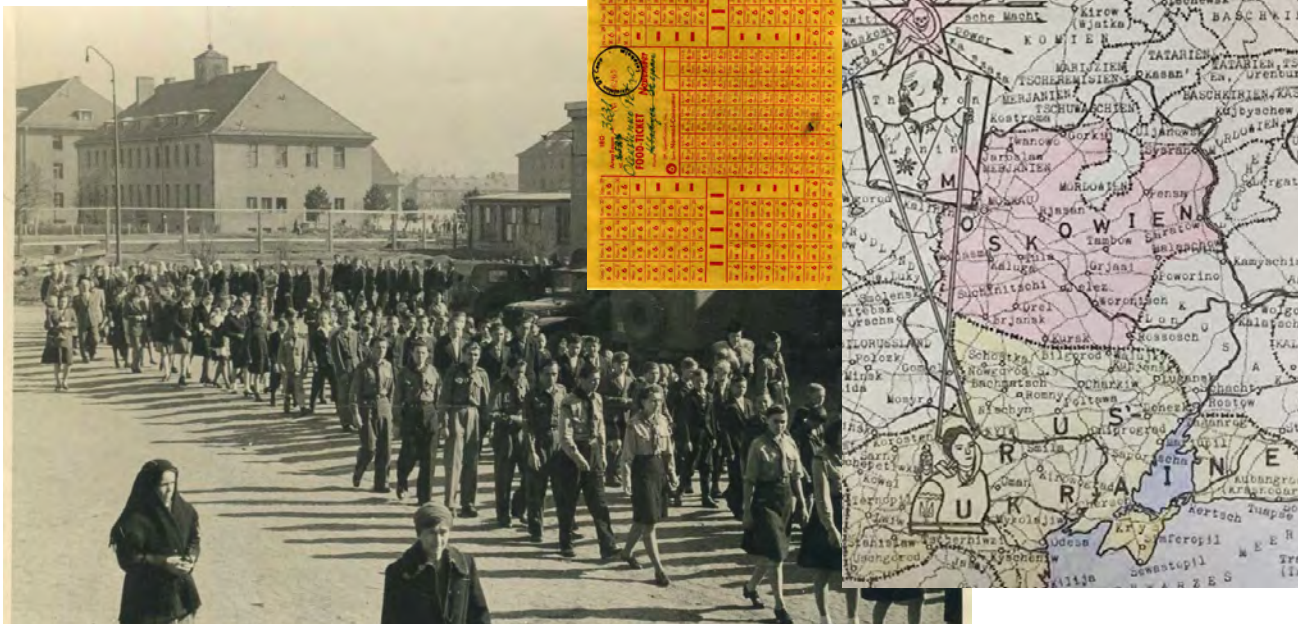
Видавництва в таборах у Західній Німеччині

Офіційні звіти ЮНРРА надавали переважно поверхневу інформацію про життя у таборах, а їхня діяльність бачилася переміщенням особам як доволі заангажована. Проте сама ця організація регламентувала доволі насичену там видавничу діяльність. За її даними, практично у кожному з таборів існував власний малотиражний інформаційний бюлетень, що розмножувався, як правило, машинописним або копіювальним способами. Наклади таких табірних періодичних видань були невеликими та, за спогадами колишніх ДіПівців, зазвичай не становили й понад 100 екземплярів, хоча траплялися і виключення. Наприклад, «Хроніка табору Шлесхайм» вийшла 37 разів, а «Пошта Колумба», що видавалася в Зальцбурзі, мала 798 номерів.

Цей процес «самвидаву» не був простим. Дослідник Петро Базанов виділяє щонайменше три періоди, в межах кожного з яких ЮНРРА та місцева влада впливали на формат, якість і характер видань.

1. З літа 1945 року по осінь 1946-го організація надавала кожному виданню, що виходило у ДіПі, порядковий номер.

Знавець бібліотечної справи, редактор Роман Ільницький виокремлює

низку особливих рис функціонування таборової видавничої справи:

«Німці відмовлялися від будь-яких економічних зв'язків з пресою (хоч вимагали податків), покликаючися на те, що чужинці підпадають під юрисдикцію окупаційних держав і перебувають, на їх думку, в кращому економічному становищі, ніж німецьке населення. Зі свого боку окупаційна влада не бачила спершу більшого сенсу в існуванні і розвитку ДіПі-преси і тому ставилася до неї байдуже. Результат був такий, що ДіПі-преса не могла забезпечити навіть найконечніших своїх потреб. Німецька централізована економіка на чолі з «Віртшафтсамтом» була закрита перед кожним, хто не мав т. зв. «бецугшайнів», тобто дозволу на закуп того чи іншого товару. І тому видавцям газет було важко набути навіть такі речі, як цикло-стиль, восківка, машиновий папір, не згадуючи вже про друкарські машинки, шрифти і т. д.»

2. 3 осені 1946 по травень 1947 року, коли тривала найбільш жорстка перевірка анкетних даних, а статус переміщених осіб поступово змінювався від потенційних репатріантів на біженців-емігрантів, видавничу діяльність фактично заборонили.

3. Нарешті, третій період тривав **з червня 1947 по 31 грудня 1951 року**, упродовж якого «самвидавна» діяльність не регламентувалася і не підлягала цензурі «зверху».

Водночас на думку дослідника Володимира Тарасова, регламентація видавничої діяльності залежала не так від формально чинних інструкцій і приписів, як від суб'єктивних рішень конкретного кола офіційних осіб середньої та низової ланки. Так Юрій Шевельв пропонував Уласові Самчуку просунути питання щодо ліцензії на видавництво або хоч журнал за допомогою хабаря цигарками, про цей факт зокрема йдеться у листі Шевельова від вересня 1947 року.

Видавнича діяльність у таборах в Західній Німеччині була різноманітною за жанрами і видами: поряд із газетами, науковими книжками виходили дитяча література, підручники, мемуари чи гумористичні видання. На території таборів зібралася велика кількість науковців, письменників, державних діячів часів УНР та УД, діячів ОУН.

Друкування книжок в умовах таборів переміщених осіб було складним завданням. Очевидиця Оксана Бризгун-Соколик, одна з тих, чия родина перебувала в таборі ДіПі в Регензбурзі, згадує нестачу матеріалів: «...Був брак книжкового паперу, навіть на «чорному ринку» не можна було його дістати. Друкувалося на газетнім папері. Був брак чорнила...». Впродовж перебування у цьому таборі біженці надрукували 41 видання, обсягом понад 4000 сторінок. Відповідно на чорному ринку можна було здобути «папірос» – цигарку за 5 німецьких марок, а книжки коштували 5-8 марок, отже, за підрахунками

242

243

Оксани Бризгун-Соколик, за 1-2 цигарки можна придбати книжку. Тираж зазвичай налічував 5-8 тисяч примірників і розходився за пів року.

Виділимо найважливіші видавничі осередки на території таборів у Західній Німеччині.

Гострі дискусії і яскраві книжки МУРУ

МУР – Мистецький Український Рух – заснували 25 вересня 1945 року у місті Фюрт, що в передмісті Нюрнберга, письменники Юрій Шевельов, Віктор Петров, Іван Багряний, Ігор Костецький, Леонід Полтава та Іван Майстренко. Хоч формально ця організація не мала жодних статутних положень, але це було значуще місце зустрічей і трибуна для літераторів-емігрантів з різних українських земель і традицій. Свого видавництва вони не мали, тому публікували твори у різних друкарнях, переважно під маркою «Золоті ворота». Її й використовували інші видавництва на вихідних виданнях тих книг, що були схвалені до друку як мистецьки вартісні цією організацією.

Видавалися книжки з різноманітних галузей, публікувалися оригінальні поетичні, прозові та драматичні твори, критика і переклади. Найпомітнішою стала серія «Мала Бібліотека МУРУ», друкувалися переважно нові твори. З 1945 по 1949 рік тут вийшли знакові для української літератури твори:

«Тигролови» Івана Багряного, «Доктор Серафікус», «Без ґрунту» Віктора Домонтовича, «Діти чумацького шляху» Докії Гуменної, «Спогади про неокласиків», вступ до «Попелу Імперій» Юрія Клена, «Оповідання Про Переможців» Ігоря Костецького, «Там, де початок чуда», «Дійство про Юрія Переможця», «Еней та життя інших» Юрія Косача, «Старший боярин» Тодося Осьмачки, «Ост», «Юність Василя Шеремети, Уласа Самчука, збірки поезій Василя Барки та багатьох інших. Центрами літературної діяльності МУРУ стали міста Мюнхен, Аугсбург, Новий Ульм, Зальцбург (Австрія), Париж (Франція) та Штутгарт.

МУР просував не лише письменників і художників-засновників руху, публікуючи їхні праці в періодичних антологіях, але й видавав оригінальні журнали. Серед таких журналів: «Альманах» (опублікований у Штутгарті); Збірник II та Збірник III що були опубліковані в Регензбурзі, а також журнал-місячник літератури, мистецтва і критики – «Арка» що друкувався в Мюнхені. Окрім «Арки» та «Альманаху», МУР надрукував літературний журнал «Заграва», збірник красного письменства, критики та перекладів – «Хорс» та «Звено» – журнал літератури, мистецтва і критики. Щоправда, з чималої кількості розпочатих періодичних видань мало «протрималося» довше за 2-3 номери.

Для друку МУРівської продукції використовували черенки з українськими літерами. Їх разом з друкар-

нею перевезли з-під радянської окупації з міста Палуен Леонід Полтава (співзасновник МУРУ й письменник) та Леонід Лиман (письменник) до Регенсбурга, де розташовувався табір ДіПі.

Формально організація перестала існувати влітку 1948 року. На думку Шереха, з причин суто позалітературних. Передовсім це – валютна реформа у Німеччині, яка не тільки унеможливила видання книг та журналів, а й зменшила фінансові можливості емігрантів. До того ж переважна більшість «діпістів» вирушає до інших країн, найбільше до США. Натомість Соломія Павличко вважає, що до занепаду МУРУ призвели внутрішні конфлікти, які підірвали організацію зсередини. Хай там як, але саме тут відбулися важливі літературні дискусії, зокрема про питання «великої української літератури», «безґрунтянство», відірваність не тільки від рідного українського контексту, а і європейського і загалом світового, а також конференція про літературну критику. Про це пише дослідниця Христина Басілія у своїй статті «До історії мистецького українського руху».

Тижневий і видавництво «Українське Слово»

Видавництво «Українське Слово» заснували в Регенсбурзі у 1947 році як видавничу спілку. Її керівником і засновником став Юліян Тарнович. Спілка друкувала тижневики «Українське Слово» і «Слово», а також бюлетені, афіші й книжки.

На звороті титулу «Кобзаря», виданому в Регенсбурзі в 1945-1946 роках, стоїть печатка «Permitted by authority of Military Government», тобто дозволено Військовою адміністрацією. Згідно зі спогадами пані Бризгун-Соколик, для того, щоб щось надрукувати в таборі, потрібно було звернутися до військової адміністрації, яка своєю чергою надала би дозвіл для друку, поставивши печатку в книжці.

Книжки спочатку видавалися невеликим обсягом, по кілька сторінок, а згодом мали вже більші накладі. У 1948 році в Регенсбурзі видали роман Володимира Гжицького «Чорне Озеро» (ілюстратором обкладинки виступив Степан Люцик, що також перебував у таборі в Регенсбурзі), «Захар Беркут» Івана Франка, «На уходах» Андрія Чайківського, «Зоряний хлопчина» Оскара Вайлда.

Внизу титулу є дозвільна печатка з написом: «Authorized by HQ

Кобзар (1946)

244

245

EUCOM (HQ EUCOM – Headquarters European Command) Civil Affairs Division» / «Дозволено генеральним штабом Європейського командування. Відділення цивільних справ». Крім того, «Українське Слово» друкувало навчальну літературу, наприклад, «Підручник крою і шиття», «Самовчитель Еспанської Мови» та інші.

«Дніпрова Хвиля» історичної спрямованості

Видавництво «Дніпрова Хвиля» створив 1953 року в Мюнхені Олекса Вінтоняк, що мав непросту долю. Його арештували нацисти у 1942 році за участь в ОУН і ув'язнили в концтаборі Аушвіц. Після звільнення 1945 року Вінтоняк перебрався до Мюнхена, де й заснував видавництво та друкарню. «Дніпрова Хвиля» видавала твори художнього, політичного, наукового характеру, збірники та мемуари.

В перші 20 років існування видавництво випустило 77 українських книг. Серед особливо цінних видань – перевидання мемуарів державного діяча УНР, УД, видатного історика і дослідника Дмитра Дорошенка «Мої Спомини Про Недавнє Минуле», його «Нарис Історії України» й «Історія України» Наталії Полонської-Василенко.

Титул книжки «Нарис Історії України» написаний чотирма мовами – французькою, англійською, німецькою та зрештою українською. Далі на звороті титулу йде фотографія

Дмитра Дорошенка та його автограф.

Упродовж свого існування в Мюнхені «Дніпрова Хвиля» розповсюджувала українські книги свого виробництва у Європі та Америці. Також видавництво обмінювало та торгувало українськими виданнями, науковими працями та літературними творами, які були заборонені в СРСР.

Видання Українського Вільного Університету

У 1945 році з Праги до Мюнхену переїхав Український Вільний Університет – навчальний заклад, який прагнув досліджувати та проводити наукову діяльність без нагляду «старшого брата» та відповідно без «братерсько-соціалістичних» наративів стосовно культури, історії та інших наук.

Як навчальний та дослідницький заклад університет потребував наукової літератури, курсів лекцій, наукових досліджень і праць. З цією метою тут почали друкувати: щосеместрові програми викладів, наукові праці професорів УВУ, а також скрипти, тобто «спрощені» підручники та конспекти для студентів. Прикладами таких скриптів можуть слугувати курси лекцій Миколи Андрусяка «Історія Козаччини», Івана Мірчука «Вступ до філософії» у двох частинах, Юрій Старосольський «Нарис Карного процесу», Ярослав-Богдан Рудницький «Нарис української діалектології» та інші.

У 1948 році університет опублікував збірник праць, присвячений 25-річчю УВУ. Саме двадцятип'ятиріччя було у 1946 році, однак через фінансову скруту студентів і професорів у післявоєнні роки, видання вийшло із запізненням. З 1949 року започаткували серію «Видання Інституту заочного навчання», в якій містилися конспекти навчальних матеріалів з історії української культури, права, психології, філології та літературознавства. Існував також «Бюлетень Українського Вільного Університету», в якому висвітлювалися події в університеті та академічна діяльність. Він виходив з 1950-го по 1954 роки.

Студенти також вели активну діяльність задля існування університету: організували конференції, заходи, друкували власні періодичні видання. У 1945 році на світ вийшли тижневик «Студент», пізніше «Студентські Вісті».

Серед опублікованих досліджень професорів УВУ, цікавою є робота професора Юрія Бойка-Блохина «Шевченко і Москва». В ньому автор руйнує низку міфів, які розповсюджували більшовицькою пропагандою про Кобзаря, зокрема щодо спроб споріднити Шевченка з російськими письменниками. Також у праці розкривається ставлення Шевченка до російської імперії.

Загалом, за підрахунками Галини Клинової-Дацюк, УВУ видрукував 31 скрипт та 13 конспектів, упродовж 1946-1952 років.

На території ФРН діяли й інші видавничі осередки, можливо, з меншою організаційною спроможністю, але з винятковим завзяттям: «Прометей» (Новий Ульм 1946 року), «Орлик» (Берхтесгаден діяло з 1946 по 1948 року на території тамтешнього табору), «Молоде Життя» (діяло у Мюнхені), а також «Українська Трибуна» та інші.

Шевченко і Москва
Кашченко – Під Корсунем

Австрія

В Австрії розташовувались 12 таборів переміщених осіб – в Лінці, Ебельсбергу, Саальфельдені, Пухові, Галлейні, Вегшайді, Вельсі, Енсі та Зальцбурзі. Табір ДіПі з українцями в Австрії – лише в місті Зальцбург.

Серед біженців там були й українські письменники, друкарі та літературознавці. Варто зазначити, що в місті Зальцбург, яке входило до американської зони окупації, культурне життя українців було активнішим порівняно з британською зоною (міста Філлах та Шпіталь ан дер Драу). Це пояснюється

тим, що британці відносилися суворіше, малі жорсткіші правила, порівняно з американцями, які ставилися до переміщених осіб більш лояльно та демократично.

Літературні «Нові Дні»

1945 року громадський діяч, письменник і публіцист Петро Волиняк започатковує видавництво, друкарню та тижневик під назвою «Нові Дні» у Зальцбурзі. Працював він там до 1948 року, адже того ж року переїхав до Торонто в Канаді й продовжив діяльність там. У тижневику висвітлювалися міжнародні події, спорт, таборіві події, вірші та діяльність українців в екзилі. У «Нових Днях» друкувалися Микола Зеров, Євген Гловінський Порфирій Горотак, Юрій Клен та інші. Упродовж 40-х років також публікувалися поезії Порфирія Горотака «Дябо-

лічні Параболи», «Під Корсунем» Адріана Кашченка, «Серед Століття» Івана Наддністрового. Репертуар був також представлений романом Івана Шкварка «Сині Вогні», романом Докії Гуменної «Діти Чумацького Шляху», повістю «Мана», та «Епізоди з життя Європи Критської». Були надруковані збірки Володимира Скорупського «Весняний Гомін», збірка поезій Бориса Олександрівича «Мої Дні» та дві збірки оповідань Петра Волиняка. Крім того, видавництво випускало навчальну й довідкову літературу, наприклад, «Еспаньсько-Український словник» 1947 року.

Крім видання «Нові Дні», у Зальцбурзі виходив ще один тижневик під назвою «Літаври», за редакцією відомого українського поета Юрія Клена. Він інформував про досягнення українських літераторів, які опинилися на еміграції після завер-

Порфирій Горотак – Диявольні Параболи (1947)
Нові дні (1945)

№ 1, 14) Зальцбург, 21 листопада 1945 р. Видання № 1 «Нові Дні» Зальцбург 1947

шення Другої Світової війни. «Літаври» висвітлювали теми політичної еміграції, неокласичної школи літератури та європейських орієнтирів.

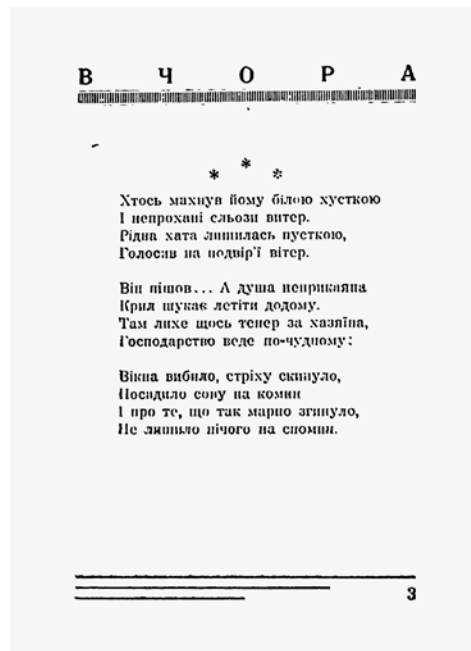
Спілка українських науковців, літераторів і мистців

Ще один невеликий видавничий осередок у Зальцбурзі – Спілка українських науковців, літераторів і мистців, яку заснували Ігор Качуровський і Федор Великохатько. Сам Качуровський тут і друкувався, а 1947 року одержав премію за новелу «Пашпорт». У 1948 році він під маркою видавництва випустив збірку «Над світлим Джерелом Поезії». Другий співзасновник – Федір Великохатько, родом з Антонівки Херсонської області, був фахівцем в галузі орнітології та іхтіології. Вивчав промислову рибу в річках Дніпро та Південний Буг. У 1948 році емігрував в Брази-

лію. До спілки також входив Михайло Ситник, котрий початково бажав долучитися до МУРу, однак отримав відмову.

Від спілки виходив журнал під назвою «Керма», редактором якого був Авенір Коломиєць. Крім «Керма», він видав «Казки» у 1946 році.

Інші учасники, як і Качуровський,

були членами Українського вільного університету, як-от артист і режисер Семен Бутовський, науковець, військовий та громадський діяч Євген Гловінський, доктор права Іван Олексинин, доктор фізики Юрій Мочук, поет Борис Олександрів, маляр Гліб Марченко, хімік Іван Ковальський та інші.

Італія

Ігор Качуровський

248

Ілюстрація із журналу Оса

249

На території післявоєнної Італії, спочатку в місті Белларія, а згодом Ріміні, розташовувався табір військовополонених, в якому перебували бійці Першої української дивізії «Галичина» (вона ж дивізія SS Galizien), які потрапили в полон до британських військ.

Сам табір, як і решта таборів в Німеччині й Австрії, жив своїм життям. Там засновували внутрішні організації та інституції, серед яких також була друкарня і різноманітні таборіві видавництва.

За підрахунками дослідника Миколи Тимошика, в таборі виходили 15 видань із різною періодичністю, створені у різний поліграфічний спосіб та з різними накладками, зокрема газети та журнали «Український Козак», «Юнацький Зрив», «Батьківщина», «На старті», «Наше Слово», «В Наметах», «Хвалімо Бога», «Світло», «Наш Голос», «Бюлетень об'єднаних таборових товариств «Просвіта» та інші. Одне з найоригінальніших видань – «Оса» – сатирично-гумористичний часопис та стіннівка, що з'явилася 1945 року та стала улюбленицею таборян в Ріміні зі своїми карикатурами та влучним гумором. Завдяки цьому вона мала безперебійний випуск та стала частиною культурно-освітницького відділу табору. Через це «Оса» отримує окремий барак, в якому постала редколегія часопису: Володимир Каплун, Маркіян Фесолович, Орест Слупчинський, Микола Малюжинський, Василь Давидяк та Юрій Форись. Деякі редактори

друкувалися в «Осі» під псевдонімами: Го-Го – Орест Слупчинський, Ко-Ка – Микола Малюжинський, Во-Ка - Володимир Каплун, Фю-Фю – Юрій Форись, а також Де-Бу – Василь Давидяк й Ем-Еф – Маркіян Фесолович. Через деякий час, команда «Оси» видала книжку карикатур під назвою «Зібралася компанія». Мистецьке оформлення Володимира Каплуна, карикатури Ореста Слупчинського та Маркіяна Фесоловича. Тираж сягав до 200 примірників.

Загалом для друку своєї продукції таборяни використовували папір, письмові приладдя, шапірограф, а також друкарські машинки. Вони були передані їм від ченців ордену святого Василія Великого. Найбільшу допомогу в цьому здійснював отець Іван Бучко та його Український Допомоговий комітет при Ватикані. Саме вони відвідували дивізійників, передавали їм вище-

зазначені матеріали. Також таборами використовували друкарські машинки із колишнього штабу армії німецького генерала Кессельрінга.

Окремий барак для «Життя в таборі»

Видавництво «Життя в таборі» розпочало своє існування 29 вересня 1945 року в Реміні як студентська газета. Вона виходила з дописом «Неперіодичний орган студентської громади». Головним редактором газети й прес-референтом був Орест Городиський. До студентської редколегії входили: Богдан Левицький, Лев Стеткевич, Богдан Литвинювич, Володимир Каплун та Володимир Гоцький.

Однак вже від 14 жовтня 1945 року газета почала виходити з дописом «Видає команда табору» згідно з рішенням наради коменданта. Після переходу на загально таборовий тижневик, тираж збільшився до 300 примірників, а обсяг до 12 сторінок. У таборі виділили окремий барак для редакційної праці. З початком 1946 року «Життя в таборі» стало щоденною газетою з недільним літературним додатком.

У тому ж таки 1946 році у видавництві випустили книжку віршів Юрія Форися «З моїх думок», тира-

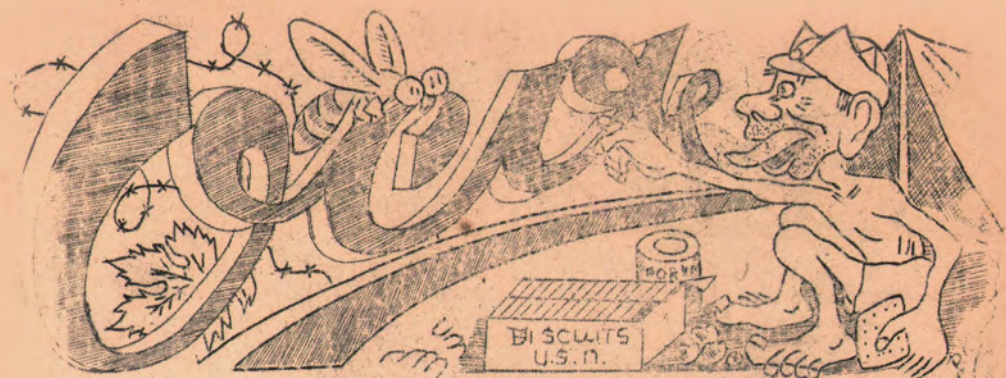
жем 100 примірників. Крім Юрія Форися, були також представлені поезії: «За дротами» О. Василевича, «За гроші все» Олексія Девлада, «Дурні», «Поминки», «Кабакова вагітність» та «На Батьківщину» Зенона Дмитришина, «Петро Роздумує» Петра Зарицького, а також видано дві збірки Бориса Шкандрія (псевдонім Богдан Бора) «В дорозі» (1946) та «У вирію» (1947) та інші.

Видавався літературно-науковий журнал «Наш шлях», який спочатку був додатком до газети «Життя в Таборі». В ньому друкували статті на суспільно-політичні, економічні та літературні теми. Згодом журнал перейменують на «Гроно», і ним починає опікуватись «Літературно-мистецький клуб», який займався подальшою редакційною політикою. Редактором був Роман Ковальський, тираж складав 229 примірників.

У травні 1947 року по закриттю табору «Життя в Таборі» припиняє свою діяльність.

«Батьківщина» і поезія

З вересня 1945 року виходить перший випуск газети «Батьківщина» в Белларії. Видавцем газети був хорунжий 31-го полку Дивізії «Галичина» – Семен Федюк, що до полону

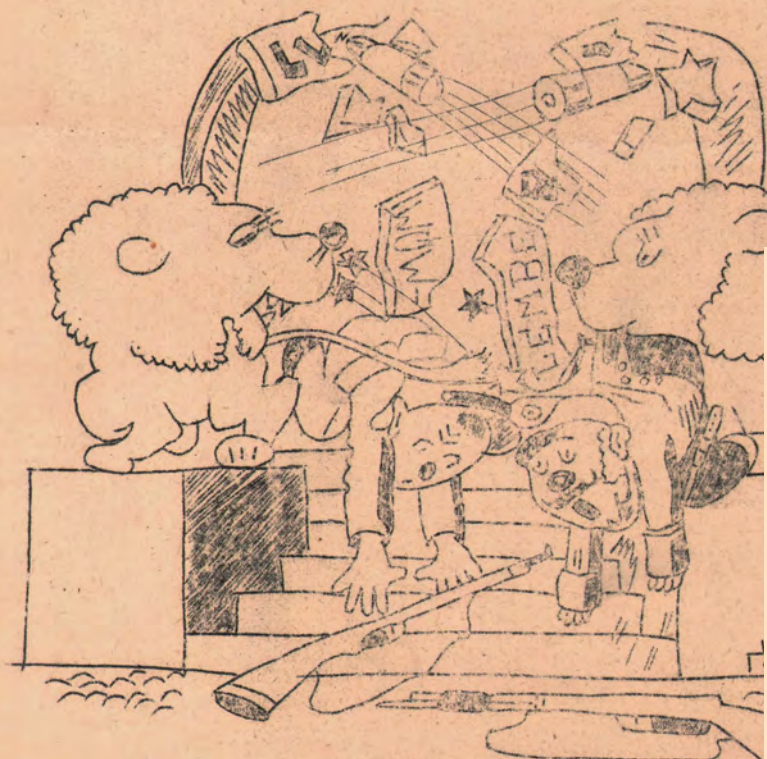
Жалить, що два тижні, під неділю.

Ік II.

Табір Українських Полонених
Реміні - Італія, 1.11.46.

Ч.22./34/

1 Листопад 1918... а далі поїно буде...

... «А коли льви під ратушем віджили, трісла в і с ь повно бешкету»...

/Очевидець/

видавав журнал «Український козак». Для друку він використовував власний циклостиль.

Окрім Федюка, набором газети займався Олег Гладкий, використовуючи малу друкарську машинку. В «Батьківщині» публікувалися спогади учасників визвольних змагань, спогади про життя під радянською окупацією та участь в дивізії «Галичина».

У березні 1946 року в газеті з'явився додаток «Хвалім Господа», присвячений релігійним подіям, а його редактором стає отець Емануїл Кордуба.

На жаль, влітку 1946 року редактор Федюк захворів, і на деякий час редагуванням займався Василь Верига. Через деякий час Верига виїжджає на студії в Римський університет, а його обов'язки переймають Всеволод Будний і Микола Волинський. Будний та Волинський редагували тижневик аж до травня 1947 року. Останній випуск газети надрукували під номером 15/77 4 травня 1947 року.

Крім газети, існувало також одноіменне видавництво «Батьківщина».

У ньому вийшла збірка поезій Андрія Легота «Лірика», а також дві драми Миколи Французенка-Вірного «Еліксир життя» та «Дух Святої Землі».

Ще вийшов кишеньковий календар на 1947 рік. На звороті міститься звернення від редакції та молитва,

а на першій – ноти та текст до пісні «Під Шум Лісів». Далі йдуть місяці, католицькі та українські свята, а також визначні історичні події що сталися в той чи інший місяць.

Як видавнича діяльність в таборах ДіПі впливає на сьогодення?

Безумовно, коли ми дивимося крізь призму часу на тодішні події, виникає відверте захоплення тою звитягою і наполегливістю, з якою таборами в Німеччині, Австрії й Італії зберігали свою культуру й ідентичність, створюючи різноманітні культурно-освітні установи. Навіть попри те, що українські біженці були суттєво обмежені у своїх правах, вони все одно могли вільно використовувати національну символіку (тризуб та синьо-жовтий прапор), досліджувати, писати чи друкувати цензуровані в УРСР, чи в цілому СРСР теми, не боячись наслідків. Оскільки в західних таборах ДіПі було більше свободи, ніж у сталінському совку. Таборіві видання, як і діаспорні загалом, відкривають нам світ іншої України – тієї, що була поза кордонами УРСР.

Ознайомитися з книжками, журналами, брошурами, видавництвами можна кількома шляхами. Напевно, найпростіший в довоєнні часи, – поїхати до США, Канади, Німеччини, Італії, Австрії, Австралії та інших куточків світу, де сьогодні проживають українці. У багатьох сучасних діаспор є такі культурно-освітні

252

253

установи, як музеї або архіви, що присвячені темі осідання українців на чужині, як УБУ або HURI – Harvard Ukrainian Research Institute. Не варто також забувати про архіви в Україні, головні із таких – Центральний державний архів зарубіжної україніки, музей української діаспори та Музей-архів преси. Деякі діаспорні діячі й сама держава привозили або ж дарували цінні книжки, картини, речі побуту чи державні символи.

Наприклад, прапор морфлоту УНР, який Український національний музей в Чикаго передав ВМС ЗСУ України на честь століття підняття українських прапорів на кораблях Чорноморського флоту і Севастопольської фортеці.

Багато книжок, брошур, журнал, що представлені в цій статті, є в електронному форматі на сайті «Діаспоріана».

Джерела й література

Астаф'єва М., Астаф'єв О. Великохатько Федір Данилович. Енциклопедія Сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-33353>

Бойко Ю. Шевченко і Москва. Мюнхен, Український Вільний Університет. 1952, 64 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/188/file.pdf>

Бризгун-Соколик О. Реґенсбург' табір ДіПі 1945-1949 «Україна в Мініятюрі» (спомини). Наукові записки Національного університету «Острозька академія», серія «Історичні науки», № 31, 2020 р. С.247-253. URL: https://eprints.ou.edu.ua/8456/1/%D0%9E%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B0%20%D0%91%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%B3%D1%83%D0%BD-%D0%A1%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D0%BA_%D0%92%D0%B8%D0%BF_31_2020.pdf

Василишин І. Творчість Михайла Ситника в літературно-критичних публікаціях 40-х рр. ХХ ст. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика. Т. 32(71), № 4, ч. 2, 2021. С. 210-218. URL: https://www.philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/4_2021/part_2/37.pdf?fbclid=IwAR2Y7wzda00i6DhcVljdWpQcdbu8qtJeuH2VDlJWt5dYc6ItzA4cWuA_1dE

Волошин Л. «Майстер пекельної палітри» - Степан Луцик. Образотворче Мистецтво, 2019, № 2, с. 20 - 101. URL: <https://www.scribd.com/document/421831401/%D0%9E%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D1%82%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%87%D0%B5-%D0%BC%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%BE-2-2019>

В Україну повернули військово-морський прапор УНР. Gazeta.ua за 29 квітня 2018. URL: https://gazeta.ua/articles/history/_v-ukrayinu-povernuli-vijskovomorskij-prapor-unr/834474

Герасимова Г. Качуровський І. Енциклопедія історії України: у 10 т. Київ, Наукова думка, 2007. Т. 4: Ка — Ком. 528 с. С. 158.

Головата Л. Літературно-мистецькі періодичні видання української еміграції в Австрії (друга половина 1940-х років): умови, центри, творці, зразки. Львів, Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника, вип. 9 (25), 2017. С. 279–327. С. 289

Горотак П. Дияболічні Параболи. Зальцбург, Нові Дні, 1947.

URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/19868/file.pdf>

Гриневич О., Грицеляк Ю., Дудич Б., Климчак М. З ДіПі до DC. Chicago, Ukrainian National Museum of Chicago, 2011. 66 с., 41 с.

Ґжицький Володимир. Чорне Озеро (Кара-кол). Реґенсбург, 1948. 128 с.

URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/9277/file.pdf>

Дорошенко Дмитро. Нарис Історії України (т. 1-2). Мюнхен, Дніпрова Хвиля, 1966. 213 с., 360 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2426/file.pdf>

Доценко Р. Літаври. Енциклопедія Сучасної України, 2016, т. 17. URL: <https://esu.com.ua/article-55745>

Жуковський А. Вінтоняк О. Енциклопедія сучасної України. Київ, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2005. Т. 4. URL: <https://esu.com.ua/article-34686>

Календарець на 1947 рік. Риміні-Італія, накладом ред. «Батьківщина», 1946. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2925/file.pdf>

Качуровський І. Над світлим Джерелом. Поезії (1945-1947). Зальцбург, Спілка Українських Науковців, Літераторів і Мистців, 1948. 88 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/24834/file.pdf>

254

255

Качуровський І. Слово і Час. 2013, № 9, с. 125-126. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/149313/30-Kachurovsky.pdf?sequence=1>

Кашченко А. Під Корсунем. Краків-Львів, Українське видавництво, 1947. 114 с. URL:<https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/20850/file.pdf>

Климчак М. Мистецтво і доба Ді-Пі. Сурма, україноцентрична газета. Випуск за 02.06.2023. URL: <https://surma.com.ua/811-mystectvo-i-doba-di-pi.html>

Клинова-Дацюк Г. Українська вільна академія наук у Німеччині: виникнення та розвиток установи в 1945 – 1952 рр. Українська вільна академія наук у Німеччині: виникнення та розвиток установи в 1945-1952 рр. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, ЗНУ, 2019. Вип. 52. Т. 2. С. 55-61.

Клинова-Дацюк Г. Український Вільний Університет у Німеччині Ді-Пі періоду. Наукові Записки Національного Університету «Острозька Академія». Серія «Історичні Науки». Випуск 31. С. 79-85. URL: https://idud.ou.edu.ua/wp-content/uploads/2021/04/nz_vyp_31.pdf

Кобзар. Реґенсбург, 1945 (1946). 127 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/20609/file.pdf>

Літаври. Літературно-мистецький і науково-популярний місячник. Література, наука, мистецтво. Зальцбург, Нові Дні, 1947, № 1. 76 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/22193/file.pdf>

Лущій С. МУР. Енциклопедія Сучасної України. Київ, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020. Т. 22. URL: <https://esu.com.ua/article-70014>

Наддністровий І. Серед Століття. Поезії. Зальцбург, 1949. 56 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/586/file.pdf>

Науменко О. «Натхнений словом Кобзаря»: шевченківський спадок академіка Юрія Бойка-Блохина. Бібліотека Університету Григорія Сковороди в Переяславі, 09.03.2023. URL: <https://library.uhsp.edu.ua/2023/03/09/nathnennyj-slovom-kobzarya-shevchenkivskiyj-spadok-akademika-yuriya-bojka-blohyrna/>

Панченко О. ОДУМ об'єднав молодь. Газета «Свобода» («Svoboda»), Parisspanny, NJ, 25.03.2021. URL: <https://svoboda-news.com/svwp/o%D0%B4%D1%83%D0%BC-%D0%BE%D0%B1%D1%94%D0%B4%D0%BD%D0%B0%D0%B2-%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D1%8C/>

Панченко О. Український політв'язень, видавець та науковець проф. Олекса Вінтоняк. Український погляд за 03.02. 2015. URL: <http://ukrpohliad.org/national-memory/ukrayins-ky-j-politv-yazen-vy-davets-ta-naukovets-prof-oleksa-vintonyak.html>

Пастушенко О. Літературне життя в діаспорі: 1945-1997рр. Київ, Науково-дослідний інститут українознавства, 1997. URL: <https://archive.ndiu.org.ua/fulltext.html?id=737>

Ріміні 1945-1947 Перша Українська Дивізія Української Національної Армії у британському полоні в Італії/ упорядник Ревуцький В. Київ, Смолоскип, 2005, 282 с. С. 82-83, 85, 86-87, 88-89, 89-90. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-8499-29-8/966-8499-29-8.pdf>

Тарасов В. Візуальна публіцистика як історичне джерело «Альманах Діпініада» 1946-1947. Харків, ХДАДМ, 2017. 140 с. С. 110 URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Tarasov_Volodymyr/Vizualna_publitsystyka_iak_istorychne_dzherelo_Almanakh_DiPiniada_1946-1947.pdf?PHPSESSID=lcji5s4ntfs27s2vlf2hj5kjq7

Тимошик М. Історія видавничої справи: підручник. Київ, 2007, 496 с. С. 385-392. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Tymoshyk_Mykola/Istoriia_vydavnychoi_spravy.pdf?PHPSESSID=33bm32c00vll7crn4ll60v1o1l

Тимошик М. Газета «Життя в таборі» (Ріміні (1944-1946) як літопис колишніх дивізійників доби їх полону. Архів ОУН, 14.12.2020. URL: <https://ounuis.info/library/almanachs/tags/%D0%A0%D1%96%D0%BC%D1%96%D0%BD%D1%96.html>

Тимошик М. Книговидавничий і пресовий рух у таборі українських військовополонених «Ріміні» 1945-1947. Архів ОУН. URL: <https://ounuis.info/publications/1444/knyhovydavnychi-i-presovyi-rukh-u-tabori-ukrainskykh-viiskovopolonenykh-rimini-19451947.html>

УВУ. Педагогічні проблеми та дидактичні поради. Мюнхен, Український Вільний Університет, 1969. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/9585/file.pdf>

Француженко-Вірний М. Заокеанські письменники України. Київ, Смолоскип, 2015. 312 с. С. 1-19. URL: https://issuu.com/smoloskyp/docs/pages_from_francuzhenko-2015

Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань та Україніки. Ф. 469, оп. 1, 1994-2013 рр. Качуровський І. (1918-2013) - поет, прозаїк, публіцист, літературознавець. 23 с. URL: <https://tsdahou.archives.gov.ua/wp-content/uploads/2023/05/f.469-op.1.pdf>

Boshyk Y., Balan B. Political refugees and 'Displaced Persons', 1945-1954. Edmonton, The Canadian Institute of Ukrainian Studies The University of Alberta, 1982. 424 p. P. 281-287. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/13734/file.pdf?fbclid=IwAR0SumGtToI6AQNyxTzDdCjiQfjPDrkG2P4UefQoiUm4yG70_7uGUM7mTI

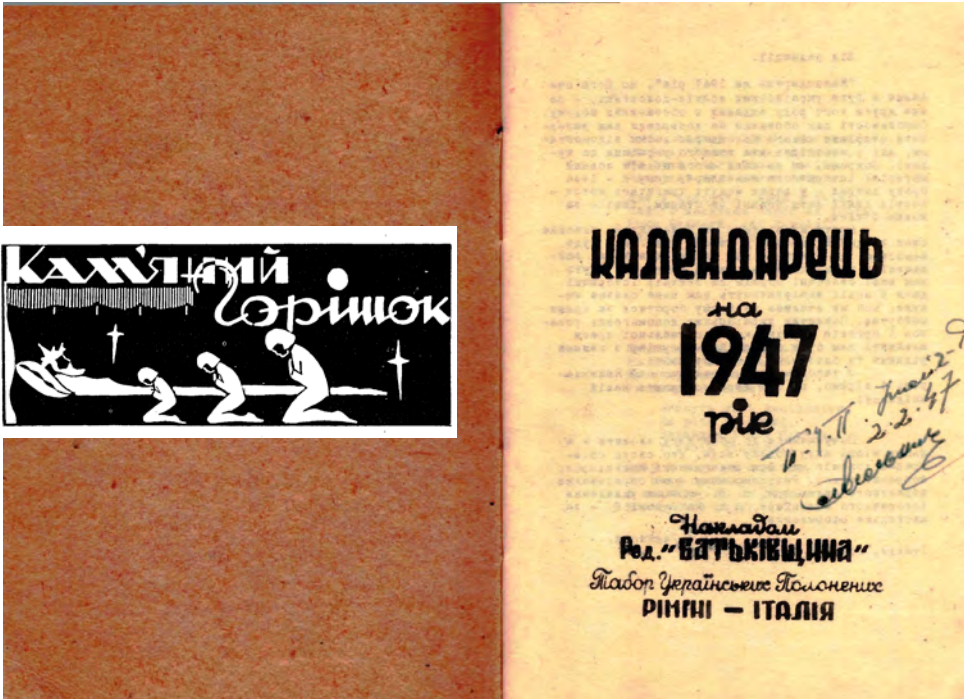
Diasporiana.Org.Ua. URL: <https://diasporiana.org.ua/>
DP Camps in Austria. YIVO Jewish Institute for Research. URL: <http://www.yivoarchives.org/index.php?p=collections/controlcard&id=33741>

Lyman L. Internet Encyclopedia of Ukraine. Vol. 3, 1993. URL: <https://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CL%5CY%5CLymanLeonid.htm>

Mazurkiewicz A. East and Central European Migrations During the Cold War. A Handbook, Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2019. 466 p. P. 301.

Satzevich V. The Ukrainian Diaspora. London: Routledge, 2002. 271 p. P. 97.

256

В. Калачук

автор
Микола Тимошик

259

Легенда нації, яка воює. Перше зареєстроване українське видавництво в Західній Європі як підприємство з обмеженою відповідальністю. Видавництво з найбільшим доробком і найкращою репутацією. Системний творець феномену книжок-обманок. Винахідник терміну «бронейно-підривна література». Розробник розгалуженої мережі поширення в СРСР масиву антирадянських видань. Засновник і багатолітній видавець головного журналу української суспільно-політичної думки за кордоном, на який часто посилалися західні видання, - «Визвольний Шлях».

Це – далеко не повний перелік узагальнених характеристик «Української Видавничої Спілки» - (Ukrainian Publishers Manchester LTD). За тривалістю виживання, масштабами діяльності, накладками, мережею поширення своїх видань та силою впливу на читачів отримало в діаспорі статус легендарного.

Джерела виживання в чужомовному оточенні

Українські емігранти на теренах Великої Британії, як і будь-де в країнах нового поселення, прагнули створити в межах дозволених владою компетенцій громадських рухів своєрідну мініатюрну Україну. Активно виникали ініціативні групи, які у той чи той спосіб формалізувалися в різні громадські рухи. Кожен із таких осередків потребував друкованого слова – пресового чи книжкового.

Амбітні цілі мали від початку ініціатори заснування цього видавництва: створити в чужомовному оточенні не звичний уже аматорський видавничий осередок, а справжнє підприємство, здатне самостійно заробляти кошти.

Досягнути цього було досить складно. За тодішніми законами Великої Британії для відкриття подібного підприємства кількість членів-уділовців статутного капіталу мала бути не більшою 50 осіб. Зібрати зависоку на той час для українців суму у фунтах від такого гурту не маєтних українців було нереально. Тому вони проявили винахідливість: по всіх місцях компактного розселення земляків обирали одного представника і віддавали йому зібрані звідусіль пожертви.

Також зважаючи на те, що Лондон дороге місто, місцем осідку підприємства вирішили обрати Манчестер. Акт про державну реєстрацію першого не лише на теренах Великої

Британії, а й Західної Європи українського видавництва як підприємства (Ukrainian Publishers Manchester LTD) датований 27 червня 1949 року.

В історії видавництва виділяємо два періоди: манчестерський і лондонський.

Манчестерський період (1949 – 1950)
Перший був короткий і проблемний. Придбаний на велику суму будинок виявився непридатним для розміщення там поліграфічного обладнання. Невзабарі недосвідчених у бізнесових справах українців чекала друга невдача: авансом проплачені ліно-типні машини, виготовлені в Британії, не мали українських шрифтів.

Лондонський період (1950 – наш час)
Спочатку придбали у власність будинок на 28 Minster Road. Через п'ять років спілка стала власницею триповерхового кутового дому на 200 Liverpool Road.

На 1956 рік у друкарні працювало 11 осіб, усі – українці.

Про успішну економіку УВС, пов'язану з виробництвом та поширенням специфічного товару, якими була книжкова та газетно-журнальна продукція, свідчать такі статистичні дані про обороти капіталу за фінансові роки (у фунтах): 1952 – 5 тисяч 263; 1953 – 9.520; 1954 – 15.079; 1955 – 17.721, 1956 – 27.604. Отож, за перші п'ять років праці в Лондоні – більш ніж п'ятикратне зростання обсягу випущеної друкованої продукції. Українська Видавнича Спілка. Українська Думка. 1956. 25 жовт.

260

261

Пресова візитівка – часопис «Визвольний Шлях»

Місячний суспільно-політичний і науково-літературний місячник. Перше число побачило світ у січні 1948 року в Лондоні. Останнє – 2009 року (1-3) – в Києві. Обсяги чисел – від 20 до 200 сторінок.

Виникнувши як видання для членів ОУН на теренах Великої Британії, згодом воно перетворилося на популярний місячник для всіх, хто цікавився українською визвольною політикою, вільною наукою, культурою і літературою.

У випадку із «Визвольним Шляхом» маємо унікальне явище української закордонної журналістики. Такому виданню немає аналогів за кількома визначальними параметрами:

- за періодом виходу у світ (більше ніж пів століття);
- за типологічними ознаками (від вузькотематичного цикло-стильового видання локального характеру до трансатлантичного щомісячного журналу суспільної, наукової, літературної думки);
- за обсягом опублікованого матеріалу (більше десятка тисяч сторінок);
- за автурою (громадсько-політична, наукова, літературна, мистецька еліта світової української діаспори).

Тематичний діапазон книжкової продукції

УВС увічнювала в книгах сторінки історії з передвоєнних, воєнних і повоєнних років. Брала до видання найперше ті твори, що матимуть для наступних поколінь українців документальну вартість.

Тематичний репертуар цього книжкового блоку УВС можна поділити на такі напрямки.

Передруки з кривок УПА

В архіві УВС у Лондоні вдалося розшукати майже всі з тих перших передруків:
- рідкісні періодичні видання воєнної пори;
- героїчні розповіді про будні повстанців (найціннішим у цьому блоці є праця Петра Полтави «Хто такі націоналісти та за що вони воюють» в художньому оформленні Ніла Хасевича);
- твори з новітньої та давньої української історії.

Воля народам і людині!
За Українську Самостійну Соборну Державу!
За вільні національні держави поневолених народів!
Поневолені народи СРСР, єднайтеся у боротьбі
проти большевицьких гнобителів та експлуататорів!

**ХТО ТАКІ
БАНДЕРІВЦІ
ТА ЗАЩО ВОНИ
БОРЮТЬСЯ**

Видання Організації Українських Націоналістів

Київ

1950

Львів

«Бібліотека українського підпільника»

Головне її завдання – дати мільйонам українців на автохтонних територіях головні орієнтири про цілі, завдання, ознайомити зі перебігом українського національно-визвольного руху, а також і з'ясувати причини

ни невдачі чергової спроби українців здобути свою державу та винести з цього уроки.

Книжки цієї серії стали виходити в одному форматі (12x17 см) і в однаковому оформленні – зеленого кольору тканинна оправа (згодом

262

263

у такому оформленні буде виходити в Америці багатотомний «Літопис УПА»).

Від часу заснування «Бібліотеки українського підпільника» 1955 року побачило світ 16 випусків. Останній позначений 1990 роком. Середній обсяг кожного тому коливався в межах 350 сторінок. Із «золотого фонду» цієї серії варто виділити: «Українська партизанка» Степана Хмеля (Фрасуляка), «Роман Шухевич – символ незламності» Григорія Васьковича.

Антирадянська література для підриву СРСР

Упродовж десятиліть цей сегмент видань радянські ідеологи називали буржуазно-націоналістичним, петлюрівським, бандерівським. Осібність цих книг у тому, що відзначаються високим рівнем будительського начала, що діють на свідомість сотень і тисяч збайдужілих і зневірених співгромадян своєрідним «холодним душем». Саме з Лондона, за ініціативою УВС, і розпочався спрямований на читача радянської України новий етап пропагандистської діяльності, яка отримала назву броньбійної або підривної.

Книги-обманки

Співробітники радянських каральних органів (КДБ, МГБ) у своїх таємних документах такі книги називали незвичним для офіційного спілкування словосполученням – «хитро-мудро виготовлені націоналістичні

документи». Інформаційне повідомлення КДБ при РМ УРСР до ЦК КП України про засилання в Україну документів ІУ Великого Збору ОУН. ГДА СБ України. З Ф. 16. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 304-309.

Йдеться про спробу вкласти в усталену форму інший зміст, про вміння приспати пильність когось. Конкретніше – про свідоме прагнення приховати не прийнятний для влади текст.

Степан Бандера та інші в радянській обкладинці

На початку спробуємо відтворити картину перших хвилин побутування книжки-обманки після того, як вона пододала поштовим шляхом із Лондона тисячі миль, щоб потрапити, скажімо, в якесь українське село.

Місцева поштарка заносить, скажімо, до кабінету голови колгоспу (сільської ради чи директора школи) пакет, обклеєний марками з чужомовними штампами. Перше здивування адресата після відкриття бандеролі: та це ж черговий «гросбух» якихось скучних партійних документів.

Назва цієї книги якраз підходила під цю тематику – «З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР: Збірник документів і матеріалів». Над заголовком перелічені інституції, які готували цю книгу до друку: Головне архівне управління при Раді міністрів УРСР, Інститут суспільних наук АН УРСР, Партійний архів

Львівського обкому компартії України. Зазначене внизу видавництво – «Наукова думка». На звороті – анотація про «висвітлення керівної ролі компартії в соціалістичному перетворенні західноукраїнського села...».

Не складно передбачити подальшу дію отримувача пакета: закрий, не читаючи далі, але покладе на видному місці. Втім, може зазирнути ще, на всяк випадок, і до передмови.

Натомість у «Змісті» лише заголовки: «Україна не буде спільницею Москви», «Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном», «Завдання ОУН на цю пору», «В національній політиці Хрущов іде слідами Сталіна», «Над могилою Євгена Коновальця», «Перспективи української національно-визвольної революції». Це – окремі з назв статей Степана Бандери, вміщених у радянській обгортці книги про колективізацію сільського господарства на західноукраїнських землях. Таких тут – близько півсотні.

Закамуфльовані в обкладинку великого формату компартійного академічного видання твори Степана Бандери у такий незвичний спосіб появились в Україні 1976 року.

За підрахунками автора цих рядків, здійсненими в архіві УВС у Лондоні, у такий спосіб тут було випущено й переправлено в радянську Україну понад два десятки назв «диверсійної» літератури різних форматів. Перше засилання здійснили 1972

року. Основу книжки склали праці одного з лідерів ОУН, який очолив націоналістичний рух після загибелі Степана Бандери, Ярослава Стецька. Тексти ці були «вдягнені» в обкладинку малинового кольору реального радянського видання – підготовлену Інститутом історії АН УРСР монографії «Переяслав-Хмельницький і його історичні пам'ятки».

Наступне видання – «Матеріали XXV з'їзду Компартії України». Під такою обкладинкою – три блоки антирадянських матеріалів.

Органи КДБ все прискіпливіше і масштабніше взяли під контроль поштові бандеролі. Обсяги конфіскацій ставали більшими. Отож, виникла необхідність шукати не лише нових форм книжок-обманок, а й інших способів їхнього засилання через кордони.

Кишенькові брошури

Не на всі кишенькові брошури «вдягалися» в оманливі обкладинки. Значна їхня частина направлялася в так званому «сирому вигляді». Що мається на увазі?

Із задрукованого на кожному боці по 16 сторінок аркуша паперу формату А-2 (ширина 30 см, висота 42 см) після чотириразового складання такого аркуша формувалася брошура загальним обсягом 32 сторінки. Щоб послідовно прочитати такі сторінки, слід було цей зігнутий вчетверо аркуш розрізати з трьох боків. Видавці цю операцію залишали самим читачам.

264

265

32-сторінковий обсяг кожної міні-брошури не був раз назавжди сталим. Залежно від теми числа кількість сторінок сягала 48, а то й 62-х.

В архіві цієї друкарні пощастило віднайти такі комплекти, акуратно складені в конверти й пронумеровані вручну за хронологією випусків. Таким чином, можна безпомилково визначити, скільки таких брошурок випускалося за роками і яким є їхнє тематичне наповнення. Упродовж 10 років (1979-1989) - 119 назв кишенькових брошурок. Найбільш «урожайним» був 1986-й – рік горбачовської перебудови – 23, та 1979 – 19 назв. Після підйому 1986 року справа з випуском брошур занепадає. 1988 рік був останнім у творенні книжок-обманок.

Якими матеріалами наповнювався кожен із таких випусків?

- твори провідників національно-визвольного руху Степана Бандери, Ярослава Стецька, Євгена Коновальця;
- документи й матеріали проводу та Великих Зборів ОУН;
- документалістика, мемуаристика про будні УПА;
- матеріали самвидаву про рух шістдесятників та суди над ними;
- памфлети на радянську дійсність, а також наукові статті учених української діаспори;
- твори що торкаються сфальшованих Росією сторінок минулого українського народу;
- твори українських радянських письменників так званої «захалавної» літератури, які були заборонені для друку радянською владою;

- окремі випуски журналу «Наш Шлях» у зменшеному до кишенькового розміру форматі;
- документи і матеріали Антибольшевицького Блоку Народів (АБН).

Мініатюрні видання

Формат цих видань був максимально зменшеним (4х6 сантиметрів), а розмір шрифту такий, що текст слід було читати через збільшене скло. Фактично таку брошуру можна було легко сховати в підшві взуття, під шкіряним дном ручної поклажі, або прикрити долонею.

Обсяги - 4, 8, 16, 32 сторінки. Кількісно – 18 випусків.

Найчастіше в такій формі випускалися викривальні листівки до ювілейних чи пам'ятних дат радянської історії. Одна з них з'явилася 1972 року з нагоди півстолітнього ювілею СРСР і мала назву «Заклик до українського народу у справі 50-річчя СРСР».

За чий кошт?

У пору, коли поруйнована війною Європа ставала на ноги, заробітки для емігрантів діставалися нелегко. Але внутрішній обов'язок, витоки якого сягають часів давньоукраїнської держави Київська Русь, – віддавати на потреби громади деяку частину заробітку, для багатьох національно свідомих емігрантів тривалий час був незмінним.

Ця важлива для емігрантів стаття витрат мала свою назву: «Фінансування видань, потрібних в Краю». Краєм (або Старим Краєм) із вели-

кої літери ставала для них втрачена, гадали, на тимчасово, рідна Україна.

Одним із джерел поповнення фонду став прибуток із продажу книжок «Бібліотеки Українського Підпільника». Таке потвердження бачимо на звороті титулу кожного випуску цієї серії.

Канали пересилання книг «Лондон-Україна»

В цілому, створена мережа розширювалася завдяки двом головним складовим:

– легальні поштові відправлення (бандеролі, посилки, листи)
– туристично-приватні канали (попередньо сформоване коло приватних осіб з-поміж іноземців і радянців, залучених на певних умовах, часто – за грошову винагороду, до переправи літератури.

Поштові відправлення

У початковий період хрущовської відлиги радянська поштова служба дещо демократизувалася. Закордонні українці отримали можливість надсилати до своїх родичів листи, бандеролі чи речові посилки. Зрозуміло, що спецслужби в усі часи здійснювали контроль вкладень із-за кордону. Але до кінця 60-х років те робилося вибірково і не так прискіпливо.

Першими адресатами ставали: радянські установи, офіційно зареєстровані громадські організації, редакції газет і журналів, творчі спілки, радянські активісти, пред-

ставники інтелігенції. Адреси таких установ чи окремих відомих осіб відправники посилок і бандеролей черпали зі сторінок радянської преси.

Туристично-приватні канали

Друга складова мережі формувалася за такими напрямками:

- туристи-іноземці, які симпатизували українцям або явно сприяли позитивному розв'язанню «українського питання»;
- туристи українського походження, що вже набули громадянство західних держав;
- радянські громадяни, які перебували за кордоном у службових справах (спеціалісти, працівники залізничного та автомобільного транспорту, спортсмени, діячі культури, науковці);
- посередники, що проживають у країнах соціалістичного табору (Східна Європа, Куба).

Тут слід наголосити, що робота з формування мережі переправників була і складною, і небезпечною. Адже після закінчення Другої світової війни Москва збільшила видатки й посилила зусилля на ослаблення єдності в середовищі української еміграції.

З обох сторін, що домовлялися, було розуміння, що від моменту потрапляння перевізника небезпечної (з точки зору комуно-більшовицьких керівників) ідеологічної зброї у формі книжок-обманок чи мікролистівки на радянську територію вона може бути виявленою – або на самому кордоні, або всередині країни.

266

267

Організатори акції фактично кожному своєму перевіреному агенту давали видрукувану на окремому аркуші дрібним шрифтом листівку, яка називалася «Заповіді підпільної газети», у якому йшлося про те, як поводитись в СРСР випадку викриття.

Масштаби завезення підривної літератури Реальну загрозу радянській системі від напливу в УРСР діаспорної друкованої продукції керівники радянської влади почали відчувати від середини 60-х років. Тут варто навести дані закритої аналітичної довідки, яку готували радянські науковці на замовлення КДБ: Якщо мати на увазі, що наклад кожного видання в середньому дорівнює 5 тис. примірників, то українськими буржуазними націоналістами випускалось у світ близько 2,5 млн. примірників антирадянських документів... Через різноманітні канали (пошту, іноземних туристів, спеціалістів) націоналісти намагаються розповсюджувати друковану продукцію серед радянських громадян». Із дослідження науковців КДБ з питань боротьби проти антирадянських ідеологічних акцій закордонних українців від 1069 року. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 614. Арк. 183-187.

З кожним роком масштаби засилань літератури з-за кордону збільшувалися. У цьому можна пересвідчитися, коли порівняти кількість примірників такої літератури, яка перехоплена і конфіскована лише по лінії КДБ: якщо 1967 року ця цифра складала 11300 одиниць,

то, скажімо, 1970 року – 19582, а за 9 місяців 1971 року цей показник сягнув далеко за 20000. Довідна записка КДБ при РМ УРСР Центральному комітетові Компартії України про заходи з недопущення поширення в республіці матеріалів антирадянського характеру від 10 січня 1972 р. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 67-80.

Висновки

Засноване 1949 року перше українське підприємство з обмеженою відповідальністю під назвою «Українська Видавнича Спілка» (Ukrainian Publishers Manchester LTD) за короткий час УВС стала головним виконавцем поліграфічних замовлень від більшості українських організацій у Великій Британії.

Найбільша заслуга УВС і розробленні й успішному втіленні акції випуску та переправлення на території підрадянської України серії книг і брошур, що в отримала назву «бронебійно-підривна».

Спрямовані для читача радянської України пропагандистські видання були альтернативою радянській пропаганді й орієнтували українське населення про цілі, завдання, стан перебігу та перспективи національно-визвольного руху українців за здобуття своєї незалежної демократичної соборної держави.

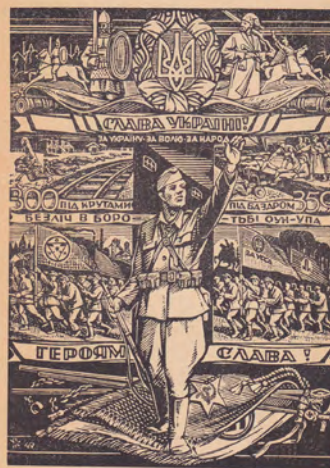
Одна з цілей випуску серії «книжок-обманок» – відродити в УРСР придушений московськими ідеологами

до середини 60-х років ХХ століття самвидавівський рух. Цей рух набрав сили, сприяв розширенню кола осіб із числа небайдужих до “українського питання” іноземців та патріотично налаштованих радянців, посиленню в СРСР протестних акцій. Люди часто ризикували

і професійною кар'єрою, і навіть життям. Але йшли на це свідомо, з вірою у конечну необхідність зруйнування радянської імперії. І в тому, що та “імперія зла” таки розпалася у 1991 році, є й крихта заслуг неповторної Української Видавничої Спільноти з Лондона.

268

269

Джерела й література

Бучинський Д. Про тих, хто жертвували для України. Українська Думка (Лондон). 1956. 12 лют. Другий Великий збір Організації Українських націоналістів (ОУН): Матеріали й постанови Ч. 2. Лондон, 1997. 320 с.

Каталог книжкових видань українців у Великій Британії. В кн.: Тимошик М. Українське книговидання в діаспорі: Велика Британія. К.: Наша культура і наука, 2021. С.408-461.

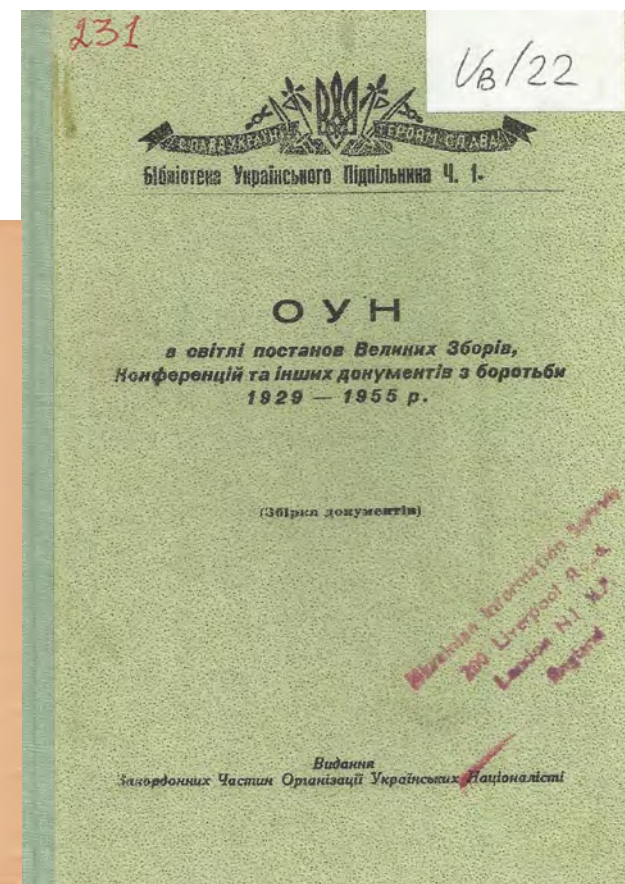
Полтава П. Збірник підпільних писань. Мюнхен, 1959. 300 с.

Тимошик М. Українське книговидання в діаспорі: Велика Британія. К.: Наша культура і наука, 2021. 484 с.

Тимошик М. Лондонський журнал «Визвольний Шлях» та його місце в історії української журналістики на чужині. Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка. Серія журналістика. 2021. Вип. 49. С. 29-45. Електр. ресурс: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/journalism/article/view/11057>

Тимошик М. До проблеми створення першого репертуару книжкових та пресових видань українців на чужині: на матеріалах Великої Британії. Український Інформаційний Простір. Міжнародний науковий журнал. 2020. Ч. 1(5). С. 28-50.

Українська Видавнича Спільнота. Українська Думка (Лондон). 1956. 25 жовт.4,1

Видавництво «Смолоскип» – між різних вогнів і на різних континентах

авторка
Алла Миколаєнко

271

Українське видавництво в екзилі у радянські часи – не унікальне явище. Але видавництво, яке після проголошення незалежності України відразу повернулося на батьківщину, таке одне. І це Смолоскип. Вирісши з часопису і правозахисної організації, воно повернуло в літературний обіг заборонених у радянські часи авторів. Повернувшись на батьківщину, формує тут середовище для самореалізації творчої молоді. Одноіменний літературний конкурс видавництва, а також Семінар творчої молоді, які Смолоскип організовує чи не щорічно, стали «точкою входу» для величезної кількості авторів, що зараз вважаються зірками сучасної літератури.

Осип Зінкевич — людина, що несла смолоскип між багатьох вогнів

Історію Смолоскипа неможливо уявити без постаті Осипа Зінкевича – засновника видавництва, тактика й стратега закордонної видавничої політики, людини, яка після десятиліть за кордоном таки повернулася в Україну не лише на словах. До створення власного видавничого осередку в еміграції Зінкевичу довелося пройти низку випробувань. Після того, як 1944 року в місті Косові фашисти розстріляли його батька – січового стрільця Степана Зінкевича, родина Зінкевичів 1945 року перейшла кордон Чехо-Словаччини. Там Осип Зінкевич потрапив у більшовицькі партизани, яких прийняли в Червону армію і кинули на здобуття Праги.

З Чехо-Словаччини в 1946 році Зінкевичу вдалося нелегально дістатися Німеччини. У таборі для переселенців у місті Карлсфельді він закінчив учительську семінарію. Там почав активно брати участь у діяльності ОУН (м), що й призвело до арешту через зраду знайомого з ОУН (б). Саме за ґратами разом із польськими, білоруськими та російськими спів'язнями він і почав видавничу діяльність – журналом «Перекличка», який, щоправда, наглядачі в'язниці вилучили. За ґратами в Німеччині Зінкевич опанував справу переплетіння книжок, відвідував курси іноземних мов, читав пресу і художню літературу, що контрастно сприймається в порівнянні з радянськими в'язницями.

Після звільнення, опинившись у Франції (1949), Зінкевич, аби уникнути депортації, рік працював на вугільній шахті, де організував українську молодіжну громаду. Водночас він був обраний першим головою Спілки української молоді. Паралельно з роботою в шахті заочно навчався на факультеті журналістики Українського вільного університету. Згодом у Парижі йому пощастило отримати міжнародну стипендію на здобуття освіти біженцями і вступити до Інституту індустріальної хімії. Коли до Парижа переїхав Центральний союз українського студентства, Зінкевич став заступником голови, а згодом генеральним секретарем організації. Він був також активним учасником товариства «Зарево».

У студентському середовищі українців Франції в тижневику «Українське слово» з'явилася сторінка української молоді «Смолоскип», якою Зінкевич опікувався. Вона вихо-

272

Засновник видавництва «Смолоскип»
Осип Зінкевич

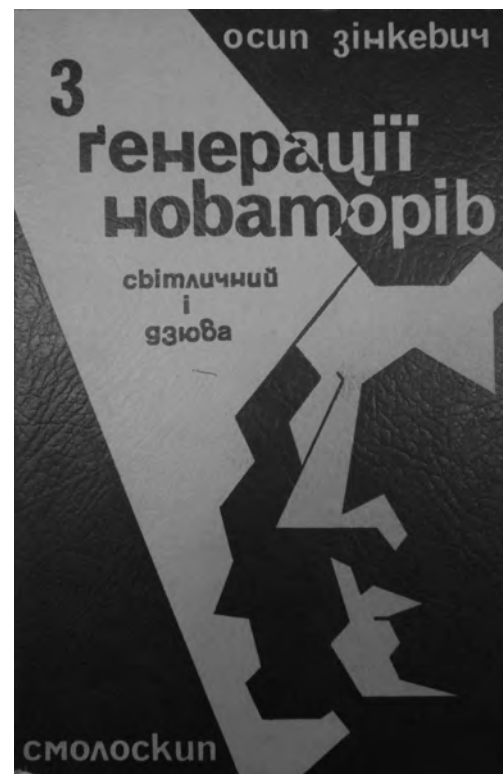
273

Перша книжка видавництва «Смолоскип» – «3 генерації новаторів. Світличний і Дзюба» Осипа Зінкевича

дила у межах видання протягом 1950–1952-х років та виокремилася в окремий часопис. Жодна політична сила не фінансувала студентську ініціативу. У середовищі емігрантів діяльність Зінкевича неодноразово критикували українські радикали, яким у всьому вбачався «привид комунізму».

«Смолоскип» виходив друком у Парижі як щомісячник до 1957 року, а згодом, після трирічної перерви, видання перенесли до США в місто Балтимор штату Мериленд, куди Зінкевич перебрався з родиною..

Уже в США постало однойменне видавництво, першим завданням якого стали випуск і поширення самвидаву, який почав надходити за кордон, ставши одним із його найактивніших розповсюджувачів

і популяризаторів. Першою книжкою видавництва стала праця самого Зінкевича «3 генерації новаторів. Світличний і Дзюба» (1967). У 1968 році «Смолоскип» назвали іменем Василя Симоненка, який за кордоном на той час вважався символом українського шістдесятництва після потрапляння віршів і щоденника поета за кордон.

Спершу видавництво діяло неофіційно, хоча згідно з американськими законами, випуск і розповсюдження книжок без реєстрації видавництва були легальними, а громадсько-культурні осередки не обкладалися податком. Реєстрацію «Смолоскипа» безкоштовно здійснив Юрій Пазуняк з міста Вілмінгтон (штат Делавер) 1977 року, тобто за 10 років після заснування.

У той час співробітники видавництва працювали на громадських засадах, їм оплачували тільки мовну редакцію і коректуру. «Смолоскип» розташовувався у власному помешканні Осипа Зінкевича. Над підготовкою та випуском видань Смолоскипа співробітники працювали у вільний від роботи час – вечорами й у вихідні. Ті з них, які обіймали посади в державних установах, були змушені підписуватися псевдонімами. Такі несприятливі обставини не заважали Смолоскипу бути повноцінним структурованим видавництвом. Українська громада, насамперед у США та Канаді, підтримувала Смолоскип, купувала всі його видання, що виходили кількатисячними тиражами –

найвищими серед усіх еміграційних видавничих осередків. Діяльність «Смолоскипа» провадилася завдяки фінансовим пожертвам українців США і Канади. Більшість редакторів й авторів ніколи не потребували гонорару від видавця.

Поява за кордоном українських осередків викликала лютю комуністичної партії в СРСР. Радянські автори намагалися спаплюжити репутацію видавництва, називаючи його загрозливим буржуазно-націоналістичним осередком. Особливо негативну реакцію речників компартії викликало присвоєння видавництву імені Василя Симоненка, спадщину якого літературознавці СРСР тривалий час намагалися канонізувати як «партійну».

Непростим часто було і середовище еміграції для видавництва. Були внутрішні міжусобиці, які панували в українській громаді за кордоном. Зі Смолоскипом пов'язані декілька гучних дискусій в еміграційному середовищі, одна з яких стосувалася постаті Миколи Хвильового. Щойно видавництво оголосило, що планує видати його твори, у Нью-Йорку, Торонто, Каліфорнії відбулися публічні наради, на яких засудили «фітільовщиків» (справжнє прізвище Хвильового – Фітільов). Суперечка розвивалася навколо новели Миколи Хвильового «Я (Романтика)», написаній від першої особи. В образі чекіста, який убив власну матір, критики вбачали самого автора. Лише після того, як Зінкевич у Гарвардському університеті знайшов «Літературну

газету» від 17 травня 1933 року, де були фотографії, на яких за труною Хвильового йдуть його донька й мати, дискусію припинили.

У зв'язку з культурним обміном у 1965–1966 роках Зінкевича засудили в місті Балтиморі через те, що він підтримував зв'язки з українцями з УРСР, які могли бути агентами КДБ, проте громадський суд не міг його ні покарати, ні виправдати.

В умовах роз'єднаної української громади «Смолоскипу» на чолі з Зінкевичем часто доводилося відстоювати власні позиції: патріотичної риторики було замало, щоб викликати довіру серед української громади та американців.

Що видавали в еміграції?

Увагу Смолоскипа в еміграції

Еміграційне видання Ліни Костенко «Поезії» (Смолоскип, 1968)

274

привертати автори з материкової України. Заборонені радянською цензурою рукописи дисидентів стали для Смолоскипа основним джерелом правдивої інформації про ситуацію в УРСР і важливим імпульсом для популяризації діяльності видавництва на міжнародному рівні.

Видані в Смолоскипі випуски позацензурного самвидавного журналу «Український вісник» під редакцією В'ячеслава Чорновола демонстрували світовій громаді правдиву інформацію про порушення свободи слова та прав в СРСР, про судові та позасудові репресії, становище українських політв'язнів. Еміграційний дослідник Денис Квітковський зазначив, що світова спільнота активно відреагувала на праці В'ячеслава Чорновола, «мужні й мудрі протести якого прорвали

залізну куртину й показали світові правдиве обличчя Москви» [5, с. 52]. Резонансу також набули випущені у Смолоскипі праці українських авторів Євгена Сверстюка «Собор у риштованні» (1970), Михайла Осадчого «Більмо» (1971), Валентина Мороза «Бумеранг» (1974). Як зауважив Сверстюк, у період тимчасового послаблення комуністично-більшовицького тоталітаризму та хрущовської «відлиги» прихильники їхньої творчості в УРСР кожної нової публікації «чекали більше, ніж запуску ракети» [7, с. 25].

Не менш важливу роль відіграли в еміграційній діяльності Смолоскипа літературно-художні видання. Випуск багатьох був знаковим для українського літературного процесу. Збірка віршів Ліни Костенко «Поезії» (1968) вийшла в час, коли поетесу

Обкладинки журналу «Український вісник», виданого «Смолоскипом» у США

275

перестали друкувати в СРСР. Роман Олеся Гончара «Собор» (1968) випустили у Смолоскипі після того, як твір розкритикували й заборонили в СРСР.

1974 року створили відділ Smoloskyp Publishers, який працював над виданням українського самвидаву іноземними мовами, зокрема англійською. Смолоскип випустив за кордоном низку видань англійською: вірші Олени Теліги, листи українських жінок-політв'язнів, 6 і 7—8 випусків «Українського вісника», бюлетені Української Гельсінської групи, збірку свідчень на Міжнародних Сахаровських слуханнях, збірку документів Української Гельсінської групи, енциклопедичний довідник про тисячоліття християнства в Україні, довідник про українських олімпійських чемпіонів. Ця видавнича діяльність була спрямована на те, аби на Україну й українців звернула увагу світова громада, побачивши масштаби проблем тогочасного СРСР.

Вихід книжок у Смолоскипі супроводжувався презентаціями та літературними вечорами в усіх великих містах США й Канади, що були присвячені творчості Миколи Хвильового, Бориса Антоненка-Давидовича, Миколи Руденка, Докії Гуменної, Григорія Костюка, Петра Одарченка та іншим.

Правозахисна діяльність «Смолоскипа»

У США Смолоскип був не лише

видавництвом, а й унікальною організацією, яка не обмежувалася випуском літератури. У межах осередку постійно створювалися й працювали правозахисні групи та служби. У структурі видавництва була створена Українська інформаційна служба «Смолоскип», очолювана Зінкевичем (1967), англійська UIC Smoloskyp Information Service (1974), іспаномовна UIC в Аргентині (1975). При видавництві «Смолоскип» діяла Організація оборони людських прав в Україні, потреба в якій була зумовлена постійним переслідуванням учасників руху опору. Після створення в УРСР Української Гельсінської групи (1976), з ініціативи UIC «Смолоскип» у Вашингтоні заснований Комітет гельсінських гарантій для України на чолі з Андрієм Зваруном як представництво Української гельсінської групи в західних країнах. Комітет отримав від Миколи Руденка, Олеся Бердника, Оксани Мешко, Петра Григоренка меморандуми УГГ і низку інших документів, які переклали англійською мовою, поінформували про їхній зміст Комісію безпеки і співробітництва в Європі, Комітет Гельсінської комісії Конгресу США та Канадського Парламенту, а також розповсюдили серед західних правозахисних організацій і преси.

Інформаційна служба «Смолоскип» повідомляла українську еміграційну й іноземну пресу про арешти та репресії в УРСР. Крім того, служба відстежувала результати своєї роботи, фіксувала кількість друкованих матеріалів, у яких світо-

276

277

ві ЗМІ реагували на факти, подані Смолоскипом. Від 1968 до 1978 року служба опублікувала 400 таких повідомлень лише українською. За статистичними даними, значний резонанс спричинили повідомлення Смолоскипа про те, що одного з активних учасників правозахисного руху Йосипа Терелю після кількох арештів примусово помістили в психіатричну лікарню, де медикаментозне втручання негативно позначилося на стані його здоров'я. Так видавництво доносило до світової спільноти правдиву інформацію щодо подій в УРСР.

Представники Смолоскипа постійно брали участь як кореспонденти у з'їздах, конференціях та інших заходах, де могли налагоджувати співпрацю зі світовими медіа, зокрема вони були на слуханнях Сахарова, європейському з'їзді письменників у Болгарії, на Белградській конференції, Світовому з'їзді психіатрів на Гаваях.

Про діяльність Смолоскипа добре знали в Білому домі США, куди в 1980-х роках декілька разів запрошували представників видавництва на офіційні конференції та зустрічі з президентом Рональдом Рейганом. Він цікавився рівнем масштабності й можливостей правозахисного руху в Україні. «Смолоскипівці» під час зустрічей з американськими високопосадовцями, зокрема з Рейганом, заявляли про перспективність правозахисного руху, посилаючись на відомі їм факти суспільно-політичного життя в УРСР, пов'язані з порушен-

нями прав людини. Видавництво запрошували на офіційні заходи в Державний департамент США. Інформація, якою ділилися представники видавництва, оприлюднювалася першими особами США.

На захист українських політв'язнів багатотисячними тиражами (10–50 тисяч) видавалася друкована продукція про арешти й репресії в Україні: буклети («Суди на Україні – 1972», «Суди на Україні – 1973», «Валентин Мороз», «Юрій Шухевич», «Ніна Строката», «Святослав Караванський»), листівки («Л. Плющ», «О. В. Романюк», «С. Параджанов»). Смолоскип зібрав понад 20 тисяч підписів проти тортур політв'язнів на оборону українських культурних діячів – Валентина Мороза, Ніни Строкатої та інших, ув'язнених в СРСР. Ці та інші матеріали друкувалися англійською (в США й Канаді) та іспанською (в Аргентині) мовами. «Смолоскипівці» передавали їх ООН, відділенням Міжнародної Амністії в різних країнах, правозахисним організаціям, іноземній пресі та політичним діячам.

Зв'язкові «Смолоскипа» і шляхи самвидаву

Унікальне явище в інформаційній діяльності Смолоскипа становили зв'язкові, які зазвичай їздили в Україну як туристи або на щорічні курси української мови в Києві для американських та канадських комуністів, що організовувалися Товариством культурних зв'язків «Україна» при Київському університеті.

У такі групи Смолоскип відправляв своїх людей, які різними способами вивозили самвидав. Щоб документи дорогою з СРСР не вилучали, їх зв'язкові підкидали до багажу найстійкіших комуністів, яких перевіряли не так прискіпливо.

Видавництво організувало курси зв'язкових під керівництвом журналіста й перекладача Петра Фединського, який 1975 року підготував спеціальний підручник, що включав інформацію про суспільну ситуацію в Україні, творчість шістдесятників, на випадок арештів чи допитів – про можливу конспіративну поведінку. Зв'язкова Надія Воляник з Клівленда їздила в Україну декілька разів і перевезла перші фотознімки львівських дисидентів на плівках, книжку Михайла Осадчого «Більмо», репродукції неофіційних картин Галини Севрук, деякі особисті речі Алли Горської. Зв'язковий Смолоскипа Богдан Колос (Торонто) вивіз з України спогади публіциста Данила Шумука, Юрій Саєвич (Вашингтон) – твори та колекцію фотографій письменника Миколи Руденка, спогади учасника й співорганізатора Норильського повстання Євгена Грицяка. Учителька Галина Пісецька (Балтимор), яка декілька разів їздила в Україну й зустрічалася з Борисом Антоненком-Давидовичем, вивезла кістки Українських січових стрільців зі зруйнованих стрілецьких могил у Тернополі разом із коробками печива. Зв'язкові одержували матеріали під час Олімпійських ігор, а також через Польщу, Чехословаччину, Болгарію,

Югославію, Румунію.

Як і Смолоскип, інші еміграційні організації (ОУН (м), ОУН (б)) теж мали зв'язкових, але їм не завжди вдавалося успішно перевезти матеріали самвидаву. Під час перебування в Києві заарештували представників Смолоскипа Андрія Каркоця та Анну Процик, яким у подальшому заборонили приїздити в Україну. І все ж зв'язкові свідомо йшли на ризик і в більшості випадків справлялися із завданнями.

Матеріали й документи Української Гельсінської групи «смолоскипівці» одержували морським шляхом: їх привозив до данського міста Копенгагена капітан радянського торговельного судна (ім'я його досі не відоме) і передавав особисто Осипу Зінкевичу.

Видання Смолоскипа так само нелегально ввозили на територію СРСР. До початку перебудови їхнє зберігання й розповсюдження переслідувала влада.

Нарешті вдома

Зі здобуттям Україною незалежності Смолоскип переїхав до Києва, де став одним із перших приватних видавництв. Смолоскип успішно адаптувався до нових соціальних, економічних та політичних умов та визначився з майбутніми напрямками розвитку. Видавці продовжили випуск творів письменників «розстріляного відродження», шістдесятників, дисидентів, самвидаву,

278

279

які виходили друком лише за кордоном. Специфіка видавничого репертуару Смолоскипа, набута під час діяльності в США, вирізняла його серед інших видавництв в Україні. Після повернення на батьківщину директором видавництва залишився Зінкевич (1992–2004), а нині є літературознавець, літературний критик, письменник, перекладач Ростислав Семків (з 2004 року).

У 2004 році у Смолоскипі започаткували серію «Вибрані твори», в якій видаються книжки авторів «розстріляного відродження», Празької школи, шістдесятників, зокрема таких письменників, як Богдан-Ігор Антонич, Іван Багряний, Микола Вінграновський, Микола Зеров, Майк Йогансен, Микола Куліш, Євген Маланюк, Олег Ольжич, Володимир Свідзінський, Михайль Семенко, Василь Симоненко, Василь Стус, Олена Теліга, Микола Хвильовий, Гео Шкурупій. До книжок серії входять найкращі

твори того чи іншого письменника, серед яких – поезія, проза, критика, уривки зі щоденників, спогади й критичні статті про його творчість, бібліографія і фотоматеріали. У багатьох виданнях використані маловідомі факти, раніше не опубліковані твори.

Дисидентська тематика у виданнях Смолоскипа представлена спогадами Петра Григоренка, Ірини Жиленко, Світлани Кириченко, Леоніда Кореневича, Ярослава Лесіва, Василя Лісового, Ніни Марченко, Миколи Плахотнюка, Степана Сапеляка та інших; альбомами Опанаса Заливахи, Галини Севрук та Стефанії Шабатури.

Заслужують на увагу багатотомні проекти Смолоскипа. Зокрема видання текстів В'ячеслава Чорновола в 10-ти томах, щоденники Володимира Винниченка та нове повне зібрання творів Миколи Хвильового в 5-ти томах.

Серія видань «Смолоскипа»
«Розстріляне Відродження»

Серед унікальних довідкових видань, які вдалося випустити Смолоскипу, – енциклопедичний довідник «Рух опору в Україні: 1960–1990». У цьому виданні вперше з'явилися матеріали з українських еміграційних та західних джерел, які раніше не друкувалися. Цінністю енциклопедичного довідника є унікальні фотоматеріали (737 світлин), зібрані переважно з персональних архівів колишніх учасників руху опору в Україні та еміграції. У довіднику упорядковані факти, документальні матеріали, що були розпорошені в самвидаві та різних публікаціях, надрукованих за кордоном чи в Україні зі здобуттям незалежності.

З 1998 року у видавництві працює Музей-архів і документаційний центр українського самвидаву. Колекція музею була зібрана працівниками Смолоскипа протягом діяльності у США й перевезена в Україну. Сучасні дослідники мають доступ до матеріалів музею, використовують їх у написанні нових досліджень. В архіві збережено всі видання Смолоскипа, які випущені за кордоном.

Відновив випуск і часопис Смолоскип, який видавництво випускало за кордоном. Періодичне видання стало називатися «Смолоскип України» і з 1996 року виходило з літературним додатком «Знак», присвяченим літературі молодих авторів. Видавництво випускало також альманахи «Молода нація» (1996–2007), «Український

самвидав» (2001–2007).

У 2007 році у Будинку Смолоскипа відкрита Українська книгарня «Смолоскип», що спеціалізується на художній, гуманітарній, історичній українськомовній книжці. Книгарня є осередком, де регулярно проводяться читання, презентації, зустрічі з авторами.

Важливо зауважити, що музей, видавництво і книгарня працюють в одній будівлі. Переїхавши в Україну, Смолоскипу спочатку довелося орендувати приміщення, а у 2002 році вдалося купити власне – на вулиці Межигірській. У Смолоскипі проводять читання, презентації, зустрічі з авторами, організовують тематичні літературні вечірки до дня народження книгарні, а з 2015 року – організовують Bloomsday до дня народження ірландського письменника Джеймса Джойса.

Смолоскип позиціює себе не лише як видавництво, а і як культурно-інформаційний центр, що працює в кількох напрямках: популяризує українську книгу (завдяки книгарні); надає приміщення для проведення мистецьких заходів (драматичні гуртки, літературні читання, дискусійні клуби, фестивалі); представляє себе у віртуальній реальності (підтримка сайту і соцмереж, ведення блогів).

Підтримка молоді

У 1994 році вперше відбувся літературний конкурс Смолоскипа для молодих авторів, який щорічно

280

281

проводиться досі. У літературних колах цей конкурс дуже помітний, з його результатами рахуються, а чергових переможців автоматично приймають у лави талановитих авторів. Побутує негласне правило, за яким кожен молодий і дійсно талановитий письменник повинен взяти участь у цьому конкурсі.

Молодих авторів видавництво заохочує символічною грошовою премією. Проте найбільшим стимулом є публікація творів окремими книжками лауреатів I і II премій. Здебільшого дебютна збірка виходить накладом 500–1000 примірників. Автор отримує частину накладу й може розповсюджувати свої книжки, рекламувати їх, що є неабияким стимулом для кожного молодого письменника.

Першим лауреатом першого конкурсу став письменник Сергій Жадан. Завдяки смолоскипівському конкурсу також стали відкриттям відомі нині автори: Іван Андрусяк, Андрій Кокотюха, Андрій Бондар, Тарас Прохасько, Мар'яна Савка, Анатолій Дністровий, Олена Степаненко, Софія Андрухович, Олег Коцарев, Катерина Калитко, Павло Коробчук та ін. Літературний конкурс Смолоскипа є знаковим для молодих авторів, які щороку стежать за його результатами, адже саме цей конкурс допомагає увійти в літературу, заявити про себе і свою творчість публічно.

Серія «Лауреати літературного конкурсу», у якій друкуються твори молодих авторів, – це книжки, що

підвищують культурний статус видавництва, символічну репутацію. Вони зазвичай не приносять прибутку, проте є помітним внеском у популяризацію сучасної української літератури.

Крім літературного конкурсу, з 2010 року видавництво також вручало премію імені Олега Ольжича, спрямовану на підтримку молодих дослідників. Премію отримали Наталка Котенко, Олесь Омельчук, Олег Коцарев, Юлія Стахівська, Роксоляна Свято, Оксана Щур, Данило Ільницький. Лауреати також мали можливість видати власне дослідження окремою книжкою.

Починаючи з 1995 року, Смолоскип проводить семінари творчої молоді у форматі виїзних конференцій в Ірпені та Ворзелі, де творча молодь набувала нових знань, обмінювалася досвідом, спільно створювала перформанси та фільми. Семінари у форматі своєрідних творчих лабораторій стали майданчиком для самореалізації творчої молоді, можливістю знайти однодумців серед представників різних регіонів України. У різні роки в семінарах взяли участь відомі українські політики, письменники, правозахисники Євген Сверстюк, Михайло Горинь, Василь Овсієнко, Олесь Доній, Оксана Забужко, Юрко Іздрик, Валерій Шевчук.

Підтримку для молоді вдається забезпечити завдяки постійним зв'язкам із меценатами – українцями Америки й Канади. Саме завдяки їхнім пожертвам видавництво

має змогу видавати книжки молодих авторів, проводити конкурси й семінари, призначати премії і стипендії творчій молоді. Завдяки підтримці української громади вдалося заснувати Музей-архів та Документаційний центр українського самвидаву, придбати й утримувати власний будинок Смолоскипа в Києві.

Бренд Смолоскипа як платформа

Унікальне поєднання закордонного та українського досвіду видавництва «Смолоскип», набутого на межі двох континентів та двох епох, важлива місія пропагування українського друкованого слова у світі переконливо демонструють вагомую роль видавництва в історії та сього-

денні видавничої справи України. За кордоном видавництво стояло на захисті української ментальності, збереженні національної ідеї, закликаючи до національного визволення та незалежної держави. Видавництво «Смолоскип» об'єднувало і продовжує об'єднувати людей, які розуміють важливість видавничої справи, які в найкритичніші моменти знаходять сили й можливості працювати далі. Саме завдяки їхнім зусиллям ми маємо низку знакових імен з української літератури та гуманітаристики. Смолоскип символічно до своєї назви запалює нові імена в сучасній літературі, є одним із найвідоміших видавництв України, впливаючи на літпроцес сьогодні і формуючи його обриси в майбутньому.

282

Джерела й література

Зв'язкові переходять кордони // Смолоскип. – 1956. – № 4–5 (62–63). – С. 1.

Зінкевич О. Про «відсотки», «зраду», Спілку письменників, а також про енциклопедичний довідник «Рух опору в Україні: 1960–1990» / О. Зінкевич // Українська літературна газета. – 2011. – № 2. – С. 4.

Зінкевич О. Як діставався «самвидав» на Захід / О. Зінкевич // Український самвидав. – 2003. – № 2–3. – С. 6.

Ірванець О. Знак нерівності. У видавництві «Смолоскип» побачив світ новий літературний альманах [Електронний ресурс] / Олександр Ірванець // День. – 2013. – № 214. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/ukrayinci-chitayte/znak-nerivnosti> (16.04.2013). – Назва з екрана.

Квітковський Д. Боротьба за свободу в Україні / Денис Квітковський. – Торонто, 1968. – 67 с.

Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960–і – початок 1970-х років) : монографія / Олесь Обертас ; передм. М. Коцюбинської; післям. О. Зінкевича. – Київ : Смолоскип, 2010. – 300 с.

Сверстюк Є. Блудні сини України / Євген Сверстюк. – Київ : Знання, 1993. – 245 с.

Вкладка 1, стор. 14

Вкладка 2, стор. 7

1, 2. 1988–1989 рр. Демонстрації вулицями Києва за самостійність України.
3, 4. З кінцем 1980-их на вулицях Києва з'явилися антиленінські написи.

1. Акті за звільнення українського моряка М. Медведя у Нью-Орлеані, США, 1985 р.
2, 3. Демонстрації у Вашингтоні в оборону українських політ'язнів в СРСР: листопад 1987 р., жовтень 1988 р.

Тривалий час історія української видавничої справи подавалася та популяризувалася спочатку Російською імперією, а потім і Радянським Союзом, через призму російського міфу про дружбу трьох братніх народів як невіддільної ідеологічної складової інформаційної політики, що, безумовно, було наслідком колоніальної узалежненості нашої культури. Російській пропаганді вдалося створити свою версію першодрукаря Івана Федоровича (Федорова), який прибув на територію українських земель із Московії, працював на тогочасних білоруських й українських теренах і таким чином нібито «об'єднав їх духовно». Відтак здобутки певних українських друкарень замовчувалися, мали вибірковий характер, а в офіційній історіографії підкреслювалися «дружні» зв'язки з московськими просвітителами й білоруськими першодрукарями.

Дослідник Іван Огієнко охарактеризував видавничу діяльність Івана Федорова в Україні як фундацію постійного книгодрукування. Попри те, що за роки незалежності були здійснені фундаментальні книгознавчі дослідження розвитку видавничих осередків України, в яких книги друкували кирилицею чи латинкою, назагал ця інформація залишалася в користуванні академічного кола науковців. Натомість у відкритому інформаційному полі – підручниках з книгознавства, історії України, музейних експозиціях, медіа – домінували акценти у бік слов'янського книгодрукування, які так само відображали радянські, пропагандистські наративи. Тема європейського (польсько-латинського) друкарства на теренах українських земель та вплив їхньої діяльності на формування світогляду українців свідомо ігнорувалася та відсувалася на маргінеси.

Проект показує власну історію книговидання, його традиції, формування світогляду українських читачів у багатоконфесійному, мультикультурному середовищі, з широким міжнародним співробітництвом і залученням передових технологій. Уявлення про історію вітчизняного книгодрукування має вийти за межі «кириличного» репертуару, адже на теренах України діяли видавничі осередки, що створювали найрізноманітніші видання різними європейськими мовами, а обмін книгами, ідеями з країнами Європи відбувався постійно.

Актуальним залишається питання дослідження контекстів – як-то синхронність чи діяхронність процесів книгодрукування на теренах українських земель відповідно до розвитку європейського книгодрукування, взаємовпливи.

284

285

Наразі історія української видавничої справи капсульована у полі внутрішньоукраїнського користування та ще досі не пропонується міжнародній спільноті. Відтак, наша суб'єктність у довгій історії творення книги піддається активним просуванням російських колоніальних наративів за межами України як російськими дослідниками, видавцями, кураторами експозицій, так і європейськими та американськими дослідниками, що довгий час залишалися під впливом Росії.

Враховуючи усі вищенаведені фактори команда проекту підсумовує проєкт такими ключовими спостереженнями:

Українське раннє книгодрукарство як частина європейського культурного контексту

Місце України в межах європейської країни Речі Посполитої у XVI-XVII столітті, поза сумнівом, відобразилося на всіх культурних та економічних процесах. Заснування та розвиток видавничих осередків на українських теренах були релевантними до традицій європейського друкарства, а власниками й ініціаторами таких підприємств були приватні особи, церковні братства, церкви чи монастирі римо-католицької, греко-католицької, православної, протестантської, іудаїстської, вірменської чи іншої конфесії. Попри те, що за «російською» концепцією в Україні друкарство виникло з приїздом Івана Федоровича 1572 року, наш проєкт показує, що книготоргівля та друкування книжок тут було значно ранніше, майже на 100 років. Це корелює із фундаментальною працею Івана Огієнка "Історія українського друкарства" і поданою в ній хронологію поширення друкарства країнами Європи. Більшість держав Західної Європи скористалися геніальним винаходом Гутенберга в перші ж десятиліття після його оприлюднення (Італія – 1464 рік, Франція – 1470, Нідерланди, Угорщина – 1473, Іспанія – 1474, Англія – 1480, Данія – 1482 тощо). Приблизно так, але трохи повільніше, ширилося друкарство у слов'янському світі: чехи – 1478 рік, українці – 1491, серби-чорногорці – 1493, поляки – кінець XV століття, білоруси – 1517, серби – 1553, росіяни – 1564, болгары – 1641.

І хоч першими на наших теренах були не кириличні видання, але феномен торгівлі у Львові, явище мандрівних друкарень, їхній оригінальний репертуар і постання видавничого центру в Острозі свідчать про давні традиції книгодрукарської справи на наших теренах.

Географічна децентралізованість українського друкарства та його горизонтальні зв'язки

Важливо, що видавничі осередки засновувалися не лише у великих містах – Львові та Києві, але й в невеликих селищах та містечках різних регіонів України – Крилос, Стратин, Доброміль, Яворів, Луцьк, Почаїв, Бердичів, Унів, Острог, Новгород-Сіверський, Кременець, Угорці, Рохманів, Панівці. Відтак, репертуар та мова видань визначалися самостійно керівниками цих осередків. Книги друкувалися кирилицею та латиницею, церковнослов'янською, українською, польською, латинською, вірменською, їдиш, іврит, пізніше німецькою, французькою, російською мовами. На відміну від

Московії, де впродовж XVI-XVIII століть друкарство існувало лише в Москві, та було під жорстким контролем царя та патріарха.

Аналізуючи діяльність перших видавничих осередків на українських теренах, ми можемо побачити, що репертуар був дуже широкий – не лише літургійні видання, але й навчальна та світська література. Велику частку цих видань складали переклади.

Переакцентування вже наявної бази досліджень й позбавлення колоніальних тенденцій у сучасній академічній сфері

Проект важливий з точки зору постколоніальних студій. Попри фундаментальні книгознавчі дослідження щодо розвитку видавничих осередків України, в яких книги друкували кирилицею чи латинкою, назагал зберігаються постколоніальні акценти у бік слов'янського книгодрукування. Натомість недостатньо популяризована тема європейського (польсько-латинського) друкарства на теренах українських земель та вплив їхньої діяльності на формування світогляду українців. Чимало українських та закордонних дослідників ще досі, під впливом академічної інерції чи інших факторів, примножують колоніальні стереотипи про історію українського друкарства, що підтверджує потребу докорінної зміни дослідницької оптики. Своїми статтями про Чернігівську, Острозьку, Лаврську, Почаївську друкарні, а також про феномен мандрівних друкарень ми підважуємо цей міф.

Дослідження матеріальної бази й структурної організації видавничих осередків як цінного досвіду для сучасних книговидавців

Уявлення про те, наскільки були впливовими видавничі осередки в минулому, як вони працювали, які ролі були в командах, як розповсюджувалася книжка та знаходила своїх читачів — усе це може вплинути й на підходи до роботи сучасної професійної спільноти, допомогти відновити уявлення про інституційну пам'ять видавничої спільноти й зміцнити впевненість сучасних книговидавців у потребі подальших інновацій, опираючись на вже наявні традиції.

Формування цілісного уявлення про вплив видавничого процесу в екзилі на видавничий процес на території України

З огляду на сучасну ситуацію із вимушеною еміграцією українців і українок (понад 8 мільйонів покинули територію України після повномасштабного вторгнення), питання про внесок українців в екзилі до розвитку української культури знову набуло актуальності. Частина проаналізованих нами осередків (друкарні у таборах Ді-Пі, видавничий осередок Миколи Сурми у Нью-Йорку, Українська видавнича спілка у Лондоні, "Смолоскип" у Балтиморі) створені українцями в еміграції, що актуалізує їхню дотичність до культурних процесів, розширює уявлення про українськість.

Приміром, цінність для української культури видавництва "Смолоскип", яке публікувало у США дисидентів і правозахисників, а також представників "Розстріляного відродження" неоціненна.

286

287

Створені на територіях інших країн, вони так чи інакше переймали досвід і підходи іноземних компаній, запроваджуючи іноземні методики, що збагачувало українську видавничу справу сучасними інструментами. Попри відсутність цензури вони надавали голосу іншій Україні, збагачуючи українську культуру.

Вплив на державотворчі процеси

Створені у час, коли Україна не мала державності, видавничі осередки своєю діяльністю наближали появу цієї держави, окреслюючи її образ, запроваджуючи сам дискурс українськості, припускаючи її появу. Зокрема вони міцно співпрацювали з місцевими елітами, публікуючи їхні твори й підсилюючи їхній голос. Впливовий князь Василь-Костянтин Острозький свою родову резиденцію перетворив на інтелектуальну столицю України, а Острог став центром культурного та релігійного спротиву католицькій та унійній експансії. Роль товариства «Руська бесіда» була визначальною для розвитку української мови та культури Буковини, а також для формування національної свідомості українського населення краю. У різні роки «Руська бесіда» стояла біля джерел утворення різноманітних громадських організацій, як-от «Міщанська читальня» (1880), «Народний дім» (1884), «Руська (згодом Українська) школа» (1887), «Буковинський вояк» (1895), «Руська каса» (1896), «Жіноча громада» (1906). Словом, вона відіграла визначальну роль в українській ідентичності Буковини.

Попри цензуру сам зміст видань уже готував читацькі маси до усвідомлення спільної історії, географії, важливих дієвців і спільнот. Так дореволюційне видавництво "Вік" маскувало видання з історії України для широкого кола читачів під науково-популярні брошури та белетризовані біографії. Адже більш-менш серйозне видання, із натяком на науковий зміст, ризикувало не пройти цензурування.

У радянський час, маскуючи справжній зміст і обманюючи цензуру, українські видавництва творили спільний інформаційний простір, продовжували розвивати українську мову, термінологію і переклади з інших мов, відокремлюючи її від керунку Москви. Відтак зі здобуттям незалежності Україна як держава вже мала неабияке інтелектуальне підґрунтя.

Дослідження впливу цензури

В історії українського книговидання цензура була системним явищем обмеження не лише окремих наративів чи осередків, а й стримання і знецінення культурного процесу як такого, а отже, стримання націєтворчих процесів. Друкарні, які працювали на українських землях, входили до складу різних державних утворень – Речі Посполитої, Великого князівства Литовського, Австрійської, Російської імперій, королівської Румунії, СРСР. Усі ці утворення більше чи менше контролювали книговидання, здійснювали повну чи вибірково цензуру, розуміючи важливість поширення друкованого слова і певних наративів. У Російській імперії, а пізніше у СРСР

Буквально кожна історія знакового видавничого осередку – це історія боротьби за право вільного друку, уникнення цензури чи пристосування до нових заборон.

Окремої уваги заслуговують методи уникнення цензури від видавців та авторів – від підкупів цензорів до самоцензури, від видання книг під фальшивими обкладинками до кодування інформації всередині книги.

Надалі є перспективи поглиблювати цю тему, оскільки вона частково відповідає на запит українського суспільства про згубний вплив російської імперськості на українську культуру.

Дослідження впливу війн на видавничий і літературний процеси

У зв'язку із широким часовим охопленням проєкту у дослідженнях опосередковано згадуються впливи як національно-визвольної боротьби XVII століття, так і Першої та Другої світових війн.

Так, наприклад, для видавничого осередку Івана Тиктора важливим аспектом є те, що перед Другою Світовою видавець із дружиною і дитиною встиг емігрувати в Канаду, а майже всю його родину радянська влада репресувала та вивезла на Сибір. Весь його видавничий доробок потрапляв у так звані спецхрони з поміткою "націоналістичне". Під час Другої світової війни всі радянські видавництва були евакуйовані вглиб росії.

Рівноцінно у дослідженні кожного осередку важливою є епоха його діяльності, вплив на читацьку аудиторію, потенційні та реальні ризики та поточний zeitgeist.

Популяризація видавничих осередків і культурних діячів, які їх творили

Окремою проблемною зоною дослідження винесення видавничих осередків, а також раритетів, які там створювалися і культурних діячів, які заснували ці осередки, у публічний простір.

Внесок видавничих осередків, як і історія видавничого процесу, залишаються відомими у межах вузьких фахових середовищ. Незнання генези видавничого процесу і дизайну утруднює процеси створення нових проєктів для видавців та культурних журналістів, які працюють з цією темою. Зокрема вважаємо це однією із причин чому наразі чимало персичних книжкових ініціатив останні двадцять років іменують "першими". Не всі представники креативних спільнот поінформовані про те, що території України діяли такі ж осередки креативних індустрій багато століть тому, отже, не можуть простежити тяглість процесів.

Уявлення про те, наскільки були впливовими видавничі осередки в минулому, як вони працювали, які ролі були в командах, як розповсюджувалася книжка та знаходила своїх читачів — усе це може вплинути й на підходи до роботи сучасної професійної спільноти.

Цю проблему ми намагалися вирішити додавши до наших текстових досліджень відеодисклеймери, які у короткому (до 3 хвилин одне відео) й інтерактивному форматі доносять основні факти про осередок, виклики і здобутки осередку, і головне - зацікавлюють широку аудиторію до подальшого пошуку інформації про феномен.

Всього було створено 10 таких відео.

288

289

Вважаємо цей напрямок перспективним та вартим подальшого розширення у нових текстових дослідженнях та проєктах інших мультимедійних форматів.

Популяризація літератури та культури XVI-XVIII століть

Важливо зазначити, що здобутки української літератури створені давньоукраїнською, церковнослов'янською та латиною є маловідомими серед культурного середовища, має мало перекладів і перевидань, а тому створюється хибне враження, що історія української літератури й письменства почалася із початку XIX століття.

Для нас засадничим було дослідження не лише осередків, які стосувалися більш відомих персоналій Івана Франка, Івана Тиктора, Уласа Самчука та інших, а також знакових діячів доби бароко. Це зокрема Транквіліон Ставровецький, Лазар Баранович, Клим Смолятич та багато інших. Їхні біографії та їхній внесок у розвиток культури описані зокрема у розділах про Чернігівську друкарню, друкарню Острога, друкарню Київської Лаври, Мандрівні друкарні.

Важливо вирівнювати баланс між відомістю XIX-XX ст. і давніших часів, оскільки це робить нас стійкішими до проросійських та інших імперських мітів, сприяє глибшому розумінню факторів впливу на формування української культури.

Формування й подальше розширення канону найважливіших видавничих осередків

Попри те, що у вітчизняній науці є праці з історії видавничої справи, зокрема Івана Огієнка, Якіма Запаса, Миколи Тимошика, Ярослава Ісаєвича, Наталі Зелінської, Ореста Мацюка, Таїсії Ківшар, Юрія Меженка та багатьох інших, об'єктами їхніх досліджень зазвичай були окремі історичні процеси чи окремі друкарні, видавництва, тоді як мета нашого дослідження – умовний канон знакових видавничих осередків і розповісти про них більш популярно, ввести їх в сучасний інформаційний простір.

Серед важливих видавництв, друкарень та культурних інституцій, які потребують подальшого дослідження і які можуть суттєво доповнити картину історії друкарства в Україні, можна, наприклад, виділити такі:

● Українське видавництво у Січеславі – перше спеціалізоване «Українське видавництво», яке було утворене в Катеринославі Євгеном Вировим у 1916 році й видавало літературно-науковий збірник «Січ». Наприкінці 1918 – на початку 1919 року воно змінило логотип на «Українське видавництво в Січеславі» й активно просувало нову назву міста – Січеслав, маючи намір таким чином розпочати процес культурних і соціальних трансформацій.

● Сяйво – видавництво у Києві, засноване 1913 року при журналі «Сяйво». У видавництві виходили збірки поезій класиків української літератури: П. Тичини («Соняшні кларнети»), О. Слісаренка («На

березі Кастальському»), В. Ярошенка («Світотінь»), М. Семенка («Дев'ять поем», «П'єро кохає», «Леліт») та прози: М. Івченка («Шуми весняні»), Г. Журби («Похід життя») та інші. Після націоналізації 1919 року діяльність «Сяйва» занепала й відродилася лише в 1926–1929 роки.

Друкарня Львівського братства – належала Львівському Успенському Ставропігійському братству й існувала з 1591 до 1780-х років. Згодом замість братства створили Ставропігійський інститут, якому почала належати друкарня. Вона працювала до 1939 року. Одна з найбільших друкарень на території України свого часу.

Червона калина – видавничий кооператив, заснований у 1921 році у Львові, колишніми вояками УСС та УГА з метою збирати й видавати матеріали, документи, спогади з українських визвольних змагань та періоду української державності. Надзірну Раду видавництва очолював Степан Шухевич, головним директором був Осип Навроцький, члени управи: Михайло Матчак, П. Постолук, Іван Тиктор, Лев Лепкий.

Маса – українське книжкове видавництво, що діяло в Києві з 1926 до 1931 року. Діяльність узалежнюють від літературної організації МАРС, з огляду на те, що його активні учасники належали або були близькі до цієї організації. Як свідчить листування В.Підмогильного, ідея виникла в колі письменників, пов'язаних із виданнями «Пролетарська правда», «Життя і Революція», «Глобус».

Типографія П. А. Куліша – друкарня, заснована Пантелеймоном Кулішем у Санкт-Петербурзі у 1857 році, де друкували твори українських письменників. Після запровадження російською владою у 1863 р. обмеження на друк книг українською мовою, друкарня припинила діяльність.

Видавнича діяльність Київської Громади – організації української інтелігенції у Києві, яка займалась культурною та просвітницькою діяльністю з 1859 до 1876 року. Перша Громада виникла в Петербурзі, до складу якої входили: М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко та інші. У 1870-ті рр. центр українського руху перемістився з Петербурга до Києва.

Видавнича діяльність Бориса Грінченка – письменника, літературознавця й дослідника, який очолював видавничий відділ товариства «Просвіта». Товариство відкривало бібліотеки, друкарні, книгарні, народні театри, кінотеатри, музеї, здійснювало постановку спек-

290

291

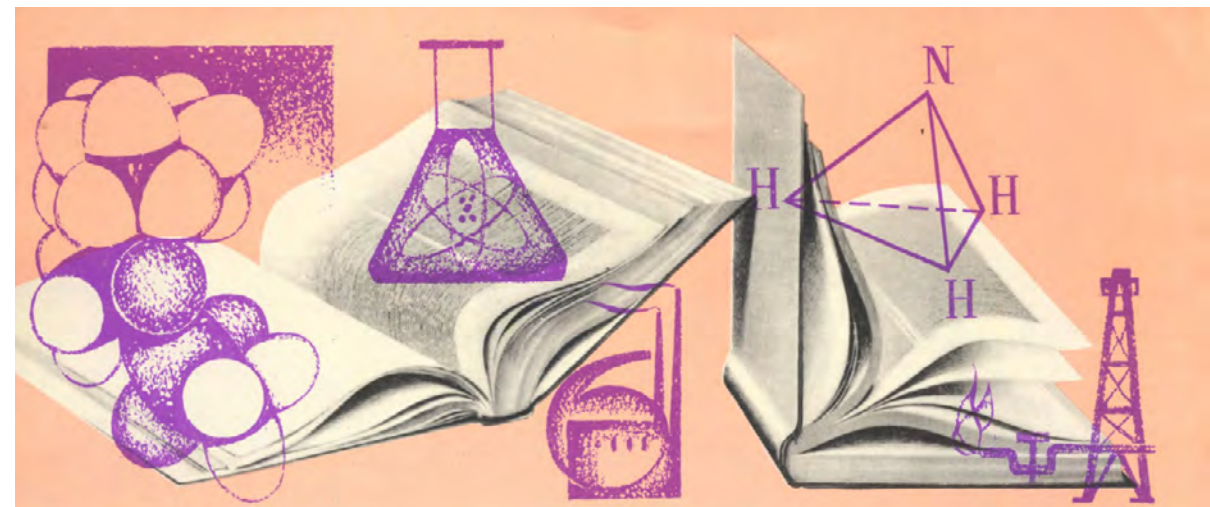
таклів на українську тематику, відзначення ювілеїв відомих українських діячів, визначних подій національного значення, організацію публічних читань, упорядкування українських шкіл.

Видавнича діяльність Михайла Сльозки – львівський друкар і видавець, член Львівського Успенського Братства (з 1633 року), спершу підмайстер, з 1634-го управитель його друкарні. Перший в Україні видав книги мініатюрного формату: «Молитви і часослов» (1642) і «Псалтир» (1667). Видання Сльозки відзначалися старанним оформленням і великим мистецьким смаком.

Друкарня єзуїтського колегіуму – у 1642–1773 була одним із найбільших українських поліграфічних осередків стародрукованого періоду. Її продукція, надрукована виключно латинським шрифтом, вирізнялася високим рівнем поліграфії, використанням великої кількості прямих і курсивних шрифтів різних розмірів і широкого спектра елементів художнього оздоблення, особливо у XVIII ст. Оскільки друкарня діяла при єзуїтському колегіумі, помітне місце серед її продукції займають видання, пов'язані з навчальним процесом.

Друкарня домініканського монастиря – відкрилася при одному із найбагатших в Луцьку монастирів у 1787 році. При ньому ж діяла і латинська школа. Ченці монастиря утримували і виховували хлопців із бідних родин. Монастир мав капелу і багату бібліотеку. Тут видавали книги на польській, латинській та інших мовах.

Перелік не є вичерпним.

КУРАТОРКА

Оксана Хмельовська

АВТОРИ АНАЛІТИЧНОГО ЗВІТУ

Олександр Мимрук, Елла Євтушенко

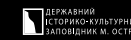
Серед авторів експертної ради проекту: Валентина Бочковська, Світлана Позіховська, Микола Тимошик, Галина Листвак, Анастасія Ковалишин, Вікторія Хоню, Надія Подоляка, Тарас Гриніський, Наталія Бондар, Ярина Цимбал.

Редактор: Олександр Мимрук
Наукова редакторка: Поліна Городиська
Коректорка: Марія Горбач
Стиль і макет: Олеся Бачинська
Верстка: Оксана Гаджій

Авторське право належить Громадській організації «Культурно-видавничий проект «Читомо». Ці об'єкти заборонено відтворювати, транслювати, копіювати для комерційного використання або розповсюдження, а також змінювати або публікувати без посилання на суб'єктів цього авторського права.

ДО ДРУКУ

ДО ДРУКУ

ВИЗВОЛЬНИЙ ШАХ

ЄРЕПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК

5

До друку.
ЗНАКОВІ ВИДАВНИЧІ ОСЕРЕДКИ
УКРАЇНИ